

ॐ

ઉપયોગી વિદ્યાકળા અથમાળા મણકો ૧ લો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પ્રથમ ભાગ.

III

સંસ્કૃત શબ્દ,

પત્ર ૧૮૨૨.

16

28 8
આવૃત્તિ ક્રી. ૭. ૭. ૭.

પ્રત ૧૦૦૦.

Regd No 204.

લેખક,

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ભારતીય કૌપીરાક્રિટ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૧૧૫૨૯ વર્ગિક

પુસ્તકાનુ નામ જાણીતી જડીબુટ્ટી

વિષય જાણીતી

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા માણકો ૧ લો.

જંગલની જડીબુદી.

પ્રથમ ભાગ.

લેખક તથા પ્રકાશક—

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ અથવા મરકી, પ્રાચીન
મહાત્માઓની અઘ્નૌકિક વિદ્યાઓ ।વગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તલોદ-એ. પી, રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે,)

તૃતીયાવૃત્તિ] પ્રત. ૧૦૦૦. [ઇ. સ. ૧૯૨૪.

કિંમત. } કાચા પુંઠાના રૂ. ૦-૧૦-૦ { પોષ્ટેજ જુદું.
પાકા પુંઠાના રૂ. ૦-૧૪-૦

ગ્રંથોત્તર વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૨

અમદાવાદ-શાહાપુર નવીપોળમાં આવેલા શ્રી પ્રજ્ઞહિતાર્થ મુદ્રાલયઃ
પટેલ ડાહ્યાલાલ દલપતરામે છાપ્યું.

તૃતિયાવૃત્તિની ભૂમિકા.

પૂર્વે જ્ઞાતાનું મસ્તક જ્યારે વીરભદ્રે હેદન કર્યું હતું, ત્યારે અશ્વિની કુમારોએ તેનું ફરીથી સંધાન કર્યું હતું તે અન્ય ઉપાયથી નહિ, પરંતુ જડીબુટ્ટીના પ્રતાપથીજ ! એજ વૈદ્યોએ ચ્યવન ઋષિની વૃદ્ધાવસ્થા ટાળી પુનઃ યુવાવસ્થા બક્ષી હતી તે પણ જડીબુટ્ટીના પ્રભાવથીજ ! રામ, રાવણના પ્રખ્યાત યુદ્ધ પ્રસંગે લક્ષ્મણને લાગેલી મૂર્ચ્છા સુષેણુ વૈદ્યે વાળી હતી તે પણ તેનાથીજ ! અને વળી દેવોએ સમુદ્ર મંથન કરી અમૃત ઉપજાવ્યું હતું તે પણ જડીબુટ્ટીઓના મંથનથીજ !

જડીબુટ્ટીઓના આવા દીવ્ય ગુણોનો ઉપયોગ અતિ પ્રાચીન કાળથી આ દેશમાં ચાલ્યો આવે છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ આજે પણ કેટલાંએક જડ ધાતી ખેડેલાં અસાધ્ય દરદો કે જેઓના ઉપર મહાન્ વૈદ્યો અને ડોક્ટરોનાં અમોઘ ઔષધો અને સરન્ન્યનોનાં શસ્ત્રો નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે તેવાં દરદો માત્ર એકાદ સામાન્ય જડીથી કોઈ સંત, મહાત્માએ થોડાજ સમયમાં ચમત્કારીક રીતે મટાડ્યાના દાખલાઓ મળી આવે છે, પરંતુ આવી જડીબુટ્ટીઓનું જ્ઞાન માત્ર વીરલા જનોનેજ હોવાથી જનસમાજને તેનો જોશ્ય તેવો લાભ મળી શકતો નથી, અને તેથી ઘણાખરા દરદીઓ ઊંટવૈદ્યોને પાલે પડી અથવા તો પેટન્ટ દવાઓના મોહમાં પડી પાયમાલ થાય છે, આવા સમયમાં જો અતિ પવિત્ર, કદી પણ અવગુણ નહિ કરનારી, સરળતાથી મળી શકનારી અને અલ્પ મૂલ્યવાળી હોવા છતાં

અમૂલ્ય ગુણ કરનારી જડીબુટ્ટીઓનો પ્રચાર થાય તો જનસમાજને ઘણો ફાયદો થાય એમ ધારી આ થોડા સમય ઉપર આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ઈંગ્રેજ, અરબી, ફારસી, મરાઠી, હિંદી, સંસ્કૃત, બંગાળી વિગેરે ભાષાઓના અસંખ્ય ગ્રંથોના અધ્યયનથી તેમજ અનેક સંત, સાધુ, મહાત્માઓની સેવાથી પ્રાપ્ત થયેલી અસંખ્ય જડીબુટ્ટીઓ પૈકી અનુભવ લેતાં જે બુટ્ટીઓ અત્યંત અકસીર જણાઈ તે ખુલ્લા દીલે વર્ણવવામાં આવી હતી.

આ કૃતિ જનસમાજને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી કે ત્યારબાદ થોડાજ સમયમાં આ પુસ્તકના એકદમ પાંચ ભાગો પ્રગટ કરવાની ફરજ પડી અને તે દરેક ભાગની પ્રથમાવૃત્તિ જોતજોતામાં ઉપડી જવાથી ઉપરા ઉપરી બીજી, અને કેટલાએક ભાગોની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવા છતાં પણ હજી આ પુસ્તકના બીજા વિશેષ ભાગોના માટે જન સમાજની માગણી જેવીને તેવીજ ચાલુ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ દરેક ભાગોમાં વર્ણવવામાં આવેલી જડીબુટ્ટીઓની સત્યતા માટે જનસમાજ તરફથી વગર માગે સૈકડો સર્ટિફિકેટો મળી ચુક્યાં છે. એ વાતજ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતાના પુરાવા માટે પુરતી છે, અને તેથી વિશેષ ષિષ્ટ પેષણ ન કરતાં માત્ર એટલુંજ જણાવીએ છીએ કે:-પ્રથમની બે આવૃત્તિઓની માફક આ આવૃત્તિ પણ જન-સમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે એવી આશા છે. એજ સુક્ષેપ્તના-કિમ્ બહુના.

વડાગામ-મહીકાંડા.

આપનો.

વિન્યાદશમી. સં. ૧૯૭૮

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

દરદે અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મંગલાચરણ	૧
એક અજ્ઞા દિવ્ય ઔષધિ	૨
માયાના કીડા નાશુદ કરનાર નરય	૩
ધામાંથી વહેતું લોહી તત્કાળ બંધ કરનારી ઔષધિ ...	૩
ચુંક, શળ, પીડ, બરોળ, લીવર, વાયુગોળો, કોલરા, જળોદર વિગેરેનો અકસીર ઇલાજ	૪-૫
મધમાખી, કુતરો, ઊંદર, વીંછી વિગેરે ઝેરી જનવરના ડંખને નાશુદ કરનારી દીવ્ય ઔષધિ ૫-૬-૧૨-૧૨૮-૧૫૬-૧૬૦	
કફ, ખાંસી, દમ, કમળો, અમ્લપિત્તનો કટો શત્રુ ૬-૭-૧૮-૧૯	
ચાંદીની ભસ્મ, ત્રાંબાની ભસ્મ, પારદ બંધન અને સોમલના તેલની બનાવટ ૮-૯-૧૪-૨૩-૩૪-૮૭	
ઉપદંશ, ટાઢીયો તાવ વિગેરે ઉપર ઝમઘા પ્રયોગ ૯-૮૬	
હરતાલ ભસ્મ, સોમલ ભસ્મ, હજરાયત સિદ્ધિ ૧૦-૮૭	
રક્તની અશુદ્ધિ, મૂત્ર સખંધિ સઘળા વિઝરો, મંદામિ, ઉપ- દંશની ગરમી, વિસ્ફોટક, પ્રદર, પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અરૂચિ, સંધિવા, ખાંસી, દમ, ધાતુક્ષીણતા વિગેરે માટે ઇત્તમ ઔષધ ૧૨-૧૩	
સારીવાદિ ચૂર્ણ, ભારતીય સારસાપરિલા ... ૧૪-૧૫	
ઝાંડો, મરઠો, કમળો, સોજા વિગેરે ઉપર રામબાણુ ઇલાજ ૧૬-૧૮	

અર્શહર સિદ્ધ લેપ, વ્રણ, નાડો વ્રણનો મલમ	૧૯-૨૧-૫૦
મરડીનો અજ્ય ડિપાય	૨૨ થી ૨૪-૮૬
સુક્ષ્મ પ્રસૂતિનું ઔષધ	૨૬
નાશ પામેલું ધાવણ પુનઃ ઉત્પન્ન કરવું, ઓસાળનો અકસીર	
ધંધાજ	૨૭-૨૮
જુદી જુદી જાતનાં ઝેર નાશુદ્ધ કરવાની અમોઘ	
ઔષધિ	૨૦-૩૧-૧૪૬-૧૦૮
સરેદ તાત્રજરમ	૨૪
અંકાલનાં બોજમાંથી તેલ કાઢવાની અનેક યુક્તિઓ	૩૫-૩૬
	૩૭-૩૮-૩૯-૪૦-૪૧
અંકાલ તેલના અદ્યૌકિક ગુણો	૪૨-૪૩
પ્રદરનું રામબાણુ ઔષધ	૧૪૪-૧૫૪-૧૫૫
મેલેરીયા અને તેના ત્રિકારો માટે જિત્તમ ઔષધ	૪૬ થી ૪૮
જામરવા, માથાનું દરદ, નજલો, પીનસ, નાકના કીડા, ગરમી-	
ના રોગની અસાધ્ય ચાંદી, ભગંદર, વ્રણ, નાડીવ્રણનો	
રામબાણુ ધંધાજ	૪૯-૫૦-૧૫૫
શલ્યહર મહૌષધ	૫૨
મૂઢગર્ભનો પ્રસવ કરનારી જુદી	૫૪
સર્પદંશનો અમતકારી ધંધાજ ...	૫૬-૧૧૮-૧૧૯-૧૨૦
તાળવું સાંધવાની અજ્ય જુદી	૫૬-૬૦
ક્ષય, શ્વાસ કાસનું અમોઘ ઔષધ	૬૧ થી ૬૪
ગૃધ્રસી નામના વાયુનો અદ્ભૂત ધંધાજ ...	૬૫-૬૬
નર્પુસકપણું દુર કરનારી દીઔષધિ	૬૭

ધાતુની નળજાઇતો એક અનુભવિક પ્રયોગ	૬૮
નેત્ર રોગ, કૃમિ રોગ, વાળો, સર્પનું ઝેર વિગેરે ઉપરના રામ-			
આણુ ઉપાય	૬૯ થી ૭૨-૧૫૨
પારાના ઝેરને નાબુદ કરનારી ઔષધિ	૭૩ થી ૮૫
આંખનાં દરદોનો કટો શત્રુ	૭૬-૭૮-૮૬-૮૫
ગરમીના દરદનું તથા ખાંસીનું અમૂલ્ય ઔષધ	૭૯-૮૦
નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ કરનારી ઔષધિ	૮૦
હિંગળોક ભસ્મ અને તેનો ઉપયોગ	૮૦-૮૧
ખાળકાનો ઊંટાંડીયો અજળ રીતે મટાડનાર ઔષધ			૮૨-૮૪
આદાશીશીની અજળ છુટ્ટી	૮૬
જ્વરહર ઔષધ	૮૦ થી ૮૬-૧૩૬-૧૪૦
કૃમિ વિનાશનિ વનસ્પતિ	૮૮-૮૯
હડકાયા કુતરાના ઝેરનો ઉપાય	૧૦૦-૧૦૧
શ્વાસ, ખાંસી, બગદર, કંઠમાળ, સંધિવા વિગેરે દરદો નાબુદ કરનાર દિવ્ય તેલ	૧૦૧-૧૩૦
સર્વ રોગહર “ ષડ્ગુણુ બહી સુવર્ણુ ” નામિત પારદ ગુટિકા ”			૧૦૨ થી ૧૦૬
૧- રક્તાર્શહર ઔષધ	૧૦૬
પારદ ગુટિકા વિધાન	૧૦૭-૧૦૮-૧૪૬-૧૫૦
ક્ષય સુવારોગ, અને સંગ્રહણીનું અમોઘ ઔષધ			૧૧૧ થી ૧૧૭
આંચકી હિસ્ટીરીયાનો રામબાણુ ઉપાય			૧૨૧ થી ૧૨૨

કસુવાવડ, વાંઝીયાપણું વિગેરે ગર્ભાશયનાં અનેક દરદોનો એક				
અમૃત્ય ઉપાય	૧૨૪ થી	૧૨૭		
ઝેરી અંથીઓનો ઉપાય...	૧૨૭
અમ્લપીત, અતિસાર, સંગ્રહણી ઉપર અકસીર પ્રલાજ				૧૨૭
શુદ્ધિવર્ધક ઔષધ	૧૩૩ થી	૧૩૬		
વાઇ, દિવાનાપણું, કાભેરા વગેરે ઉપર અમેાષ ઔષધ				૧૩૭
કુંડીયાનું દિવ્ય ઔષધ	૧૪૨-૧૪૩			
ક્યમ, ઉપદંશ, વિગેરેનું પ્રણુ વિગેરેનું મહોષધ	૧૪૩ થી	૧૪૫		
વૃશ્ચિક વિષહર મહોષધ	૧૫૭ થી	૧૬૦		

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પ્રથમ ભાગ.

રાગાદિરોગાન્સતતાનુષક્તા ।

નશોષકાયમસૂતાનશેષાન્ ॥

ઔત્સુક્યમોહારતિદાંજઘાન ।

યોર્ષ્વવૈઘાયનમોઽસ્તુતસ્મૈ ॥

વિશ્વોત્પત્તિની સાથેજ ઊત્પન્ન થઇ સદૈવ શરીરમાં નિવાસ કરી રહેલા વિષય, મોહ અને ઝંઝાનિને આપવાવાળા કાષિક તેમજ રાગ, દ્વેષ, લોભ, મદ, મમતા વિગેરે માનસિક અશોષ વ્યાધિઓને જોણે સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યા છે એવા આદિ વૈદ્ય જે ધન્વંતરિ ભગવાન તેમને નમસ્કાર હો !

અધેડો.

સ. અપામાર્ગ, હિં. ઝોંગા, ચિરચિરા, મ. અધાડા, બ. આપાંગ, ગુ. અંધાડી, અધેડો, લા. *Achyranthes aspera*.

વિવરણ—એના છોડવા ખાસ કરીને ચોમાસામાં વિશેષ જી-

ગેલા ભેવામાં આવે છે, તો પણ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એની ઉંચાઇ એકથી ત્રણ હાથ સુધીની થતી હોઇ પાંદડાં લંબગોળ અને છેડે અણીવાળાં હોય છે. પાંદડાંના વચમાં કુણની એક લાંબી મંજરી નીકળે છે, તેના ઉપર ખીજ એસે છે. એના છોડવાઓમાં બે જાતિ થતી હોઇ એક જાતના થડનો તેમજ પાંદડાંનો રંગ રાતો હોય છે, અને ખીજ જાતનો રંગ લીલો કે ઘોળાશ લેતો હોય છે. લાલ જાતને જે ફળો આવે છે તેઓના ઉપર કાંટા જેવું હોય છે, એ ઉપરથી એ જાત લાલ અથેડી અથવા તો કાંટાવાળા અંધાડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વનસ્પતિ દરેક સ્થળે થતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણુદોષ—અથેડો અગ્નિકારક, તીક્ષ્ણ, નસ્ય લેવાથી માથાના કૃમિઓને દુર કરનાર, ઉલટી લાવનાર, રક્તસ્તંબક, રક્તાતિસાર દુર કરનાર તથા દાદર, ખરજ અને કફને ટાળનાર છે.

“ શોઠલનિઘંટ ”

ઉપયોગ—અથેડો એ એક દીવ્ય ઔષધ ગણાય છે, કેમકે “ દોઘ્યૌષધિનાં વૃહવો પ્રમેદાઃ ” એ કથનાનુસાર માત્ર એકજ વનસ્પતિના ઉપયોગથી સેંકડો વ્યાધિઓ દુર કરવાની અને સેંકડો સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની જે અલૌકિક શક્તિ દીવ્યૌષધિઓમાં મનાય છે, તે શક્તિ એમાં એવી રીતે રહેલી છે કે તેના કેટલાએક ગુણોને જોઇને તો ખરેખાર આશ્ચર્ય ચકિતજ થઇ જવાય છે. એનાં ખીજનું ચૂર્ણ કરી નાકે સુંઘવાથી માથાની અંદર રહેલો કશ પાતળો થઇને નીકળી જાય છે. તેમજ ત્યાં આગળ ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ પણ

પડી જાય છે, અને તેથી માથાનો દુઃખાવો, જડતા, પીનસ, આદ-
 શીથી વગેરે દરદો દુર થાય છે. આવી રીતે શિરો વિરચન-એટલે
 નાકવાટે માથાનો કફ નીકળી જવાને માટે સજેયમ ઉપન કરી
 તેના યોગે માથાનાં ગુર્ણ દરદોને નાશુદ્ધ કરવાની ક્રિયા હજી ડોક્ટ-
 રોથી અજ્ઞાત છે. કેટલાએક વૈદો આ કાર્યને માટે એકલા અધે-
 ડાનાં ખીજના બદલે અધેડાનાં ખીજ, વાવડીંગના તાંદળા, સુંઠ, મ-
 રીઆં, લીંડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, સરખવાનાં ખીજ, ઊભી રીં-
 ગણીનાં ખીજ, સરસડાનાં ખીજ, સિંધાલુણુ, જેડીમધ, એલચી,
 દીકામારી, તુળસીનાં ખીજ, નંગોડના ખીજ, માલકાંકણીનાં ખીજ,
 રાઇ, કાળીજીરી, અને અન્યો એ ચીજો સરખા ભાગે લેઇ ખનાવે-
 લા ચૂર્ણનો પણ ઉપયોગ કરે છે. કોઇ કોઇ વૈદો વળી અધેડાનાં
 ખીજ, નાગકેસર અને મોરથુથુ એ ત્રણે ચીજોને સરખા ભાગે લેઇ
 ખનાવેલા ચૂર્ણને સુંધાડીને નાકમાં પેંદા થયેલા મસાતુ દરદ નાશુદ્ધ
 કરે છે. એના પાંદડાંનો રસ ગ્રાહી હોવાથી રક્તપ્રદર તથા રક્તપ્રતિ-
 સારને દુર કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શરીરનો કોઇ પણ ભાગ
 કપાવાથી તેમાંથી લોહી બહોતું હોય તો તે ભાગ ઉપર એ રસ બ-
 રવાથી તત્કાળ લોહી બહોતું બંધ થાય છે. એનાં ખીજને વાડીને
 સવાર, સાંજ ૦૮ તોલા જેટલાં લેઇને ચોખ્ખાના ધોવરામણ સાથે પી-
 વાથી અર્શમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે એ ખીજ પચવામાં
 ધણું ભારે હોવાથી જોગી, જતી લોકો તેની ભેંસના દુધમાં ખીર
 રાંધીને ખાય છે જેથી ધણું દિવસો સુધી તેમને ફરીથી ખોનક લે-
 વાની જરૂર રહે નહિ એવી રીતે બૂખની આન્તિ થાય છે. એનાં
 ખીજ જ્યારે પચાવવામાં ભારે છે, ત્યારે મૂળીઆં જઠરાગ્નિને પ્રમળ કર-

વામાં અને અપકવ વસ્તુઓને પચાવવામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેઓને અશ્વર્ણ, વિદુચિકા વગેરે રોગોની નિવૃત્તિ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના પચાવને એટલે મૂળ, ફળ, ફુલ, ડાંડી તેમજ પાંદડાં યુક્ત આખા છોડવાને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખને ચારગણા પાણી સાથે મેળવી સાર પેઠે ચોળી મસળીને બાર કલાક રહેવા દેઈ રાખનો ભાગ બ્યારે સંપૂર્ણ રીતે નીચે ખેસી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી લેઈ ચુકે ચઢાવી ઉકાળવાથી જળનો ભાગ બળી જઈને છેવટે જે ક્ષારનો ભાગ શેષ રહે છે તે ક્ષારમાં કદની ચીકણ તોડવાનો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી એના ઉપયોગથી બળખા સહેલાઈથી નીકળી આવે છે, વળી એ ક્ષાર મૂત્રલ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છ, જળોદર તેમજ ગોળાના દરદમાં પણ સારી અસર કરે છે અને તે દર ટાઇમે એકથી બે વાલ જેટલો આપવામાં આવે છે. આ ક્ષાર યુક્ત પાણીમાં મૂળાનાં બીજ વાટીને ચોપડવાથી શરીર ઉપર નીકળેલા કૃરોણા આ નાણુદ થાય છે.

“જેહરે હિંદમત” નામની કીતાબનો કર્તા જણાવે છે કે:—સિંધાલુણ, સંચળ, સાંબર લુણ, ખીડલુણ, સમુદ્રનું મીઠું, જવ-ખાર, સાંજખાર, કળાયુનો, તાડનો ખાર, કેળનો ખાર, આકડાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, આમલીનો ખાર, મળાનો ખાર અને અધેડાનો ખાર એ દરેક એક એક તોલો, ટુકાવેલો ટંકણખાર બે તોલા, સૂરોખાર ૧ તોલો, કાળા મરીમાં અઢી તોલા, શેકેલું જીરું બે તોલા, અલાળીઓ બે તોલા, અને લીંડીપોષર ત્રણ તોલા એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરી એક બાટલીમાં નાંખી તેમાં આડુનો રસ, કુંવર પાંદડાનો રસ તથા ખાટા લીંચુનો રસ એ દરેક ચીજ ચાળીસ, ચાળીશ તોલા રેડી પાંચ સાત દિવસ તડકે રહેવા દેઈ પછી તેમાંથી દરરોજ

સવાર, સાંજ ના થી એક તોલા જેટલું પીવાથી ચુંક, શળ, પીક, અરોળ, લીવર, વાયુમોળો, કોલેરા, જળોદર વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે, એનાં પાંદડાં અને મરીઆં એ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઇ સાથે વાટીને ગોળમાં ચાર, ચાર ઘણે ભારની ગોળીઓ બનાવી ટાઢીઆ તાવ ઉપર વાપરવાથી કિવનાઇતની મારક તાવને અટકાવવાનું કાર્ય અગત્ય છે. રાત્રિએ બોજન લીધા પછી સુવાના સમયે દરરોજ એનાં એક તોલો મૂળીઆં ચાવી જવાથી થોડાજ સમયમાં રતાંધળાપણું દુર થાય છે, આંખમાં પડેલું કુલું નાશુદ કરવાને માટે એના મૂળને પાણી કિંવા મધ સાથે ઘસીને તેનું અંજન કરવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જો એનાં પાંદડાંના રસમાં કટકડીને ઘસીને તેનું આંખમાં અંજન કરવામાં આવે છે તો તેના લીધે આંખ દુઃખવા આવીને તેની અસરથી થયેલા કેટલીએક જાતના નેત્ર રોગો ટળી જાય છે. એનાં પાંદડાંને વાટીને પોટીસ બનાવી ભમરા, મધમાખી અને એવાંજ મીઠાં જીવડાઓના ડાખ ઉપર લગાડવામાં આવે છે, તેમજ હડકાયા કુતરાનું ઝેર ન ચડે એટલા માટે દરરોજ એનાં એક તોલો મૂળીઆંને કુટીને મધ સાથે આપવામાં આવે છે અને કરડની જગ્યાએ કુંવરના પાકોનો ગર્લ અને સિંધાલુણ સાથે મેળવીને બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી ઝેરની નિવૃત્તિ થએલી મનાય છે. વળી ઊંદરના દંશ માટે એનાં બીજનું ચૂર્ણ દર વખતે જ તોલા જેટલું લેઇ મધ સાથે સાત દિવસ પર્યંત સવાર, સાંજ આપવામાં આવે છે.

એનાં મૂળને સુતરના દોરા સાથે સ્ત્રીની કમરે બાંધવાથી જલદી

પ્રસવ થાય છે, વળી એના છોડવાનો રસ કાઢીને તેની જો ગર્ભાશયની અંદર પીચકારી મારવામાં આવે તો ઘણી ઝડપથી વીણુ આવવી શરૂ થાય છે. ડૉક્ટર યુ. સી. દત્ત કહે છે કે બંગાળાની સ્ત્રીઓ ગર્ભપાતને માટે એનો વિપયોગ કરે છે, અને તે કાર્ય માટે એની કુલ વાળી ડાળીઓ ગર્ભાશયની અંદર રાખે છે. મેઝર મોહન કહે છે કે:—એની પુત્રવાળી ડાળીઓ વિપર વીંછીને મુકવામાં આવે છે તો તેને પક્ષવાત થાય છે અને તેથી તે ચાલી શકતો નથી. રાજવૈદ્ય સંતશરણુ કહે છે કે એનાં પાંદડાનો રસ હાથમાં ચોપડીને પછી જો વાંછીને હાથમાં લેવામાં આવે છે તો તે ગમે તેવો ડંખ મારે તો પણ તેનું ઝેર ચઢતું નથી, એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને જ્યાં સુધી વીંછીનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યાં આગળ લીટો કરવાથી વિષ નીચે ઉતરવા માંડે છે. જેમ જેમ ઝેર નીચે ઉતરતું આવે તેમ, તેમ લીટા પણ નીચે નીચે કરતા આવવું, અને એમ કરવાથી જ્યારે ઝેર છેક ડંખમાં આવે ત્યારે તે જગ્યાએ એનાં પાંદડાંની લુમદી બાંધવાથી ડંખમાંથી પણ વેદના દુર થાય છે. “સુમરર પાત અકપરી” નામની કીતાબનો કર્તા કહે છે કે:—બહારથી આમ ઉપચાર કરવાની સાથે અંદરના ઉપચાર તરીકે તેનાં થોડાએક મૂળીઆં અગર તો પાંદડાં ચવડાવ્યાં હોય તો તરત આરામ થાય છે. આ કામ માટે સદરહુ હકીમ લાલ જાતની અંધાડીને ઉત્તમ માને છે. અમે પણ ઘણા કેશોમાં આ પ્રયોગનો અનુભવ લીધેલો છે.

“તિબ્બે નાદીરા” નામે કીતાબનો કર્તા જણાવે છે કે:—એની જડમાં કદની ખાંસી અને દમને નાશુદ કરવાનો અત્યંત ગુણુ

સમાએલો છે, એના આખા હોડવાની રાખ દશ તોલા જેટલી લેઈ તેમાં બે તોલા સિંધાલુણ, બે તોલા સંચળ, બે તોલા જવખાર, બે તોલા નવસાગર, ત્રણ તોલા હળદર અને દશ તોલા અજમાતું ચૂર્ણ ઉમેરી પછી તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંઝ પંદરથી વીસ ઘઉં-ભાર જેટલું પાણી સાથે લેવાથી કફની ખાંસી દુર થાય છે અને એનાં મૂળાઆંતું ચૂર્ણ દર વખતે ગાઠ તોલા જેટલું લેઈ તેમાં સાત મરી-આંતું ચૂર્ણ ઉમેરીને ઠંડા જળ સાથે લેઈ કલેજ અને કંઠ ડાઘ ધીતું માલીસ કરવાથી તથા ખોરાકમાં માત્ર ઘઉંની રોટલી, દુધ અને ભાત એટલીજ ચીજો ખાવાથી દમતું દરદ બે વર્ષનું જીતું હોય તો પણ દુર થાય છે. આ પ્રયોગ સાત દિવસ સુધી કરવાનો છે, અને તે ચાલતો હોય છે તે સમયમાં દરદીને ઊલટી પેંદા થાય છે પરંતુ તેથી ડરવાનું નથી. જો યથાવિધિ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તો દર સો દરદીઓમાંથી નેવુંને તો અચૂક ફાયદો થાય છેજ એમ અનુભવમાં આવ્યું છે.

દરરોજ રાત્રીએ એનાં એક તોલો ખીજને દશ તોલા છાશ સાથે બીંજવી રાખીને પછી સવારના એજ છાશ સાથે ખરલ કરીને પીવાથી ઊલટી થઈ તે દ્વારા કોપાયમાન થએલું પીત્ત નીકળી જાય છે અથવા તો તેનું શ્મન થાય છે અને તેથી કમજો, અમ્લપીત્ત વિગેરે દરદો શાન્ત થાય છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રમાં લખાએલા આ ઔષધિના અસાધ્ય ગુણો પૈકી કેટલાએકનું અભાર સુધીમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હવે જડીબુટ્ટીની રીતે અનુભવેલા ગુણોનું વર્ણન કરીએ.

ચાંદીની ભસ્મ—માથે મુકવાની પાઘડીમાં જે સોનેરી કસબ વાળા છેડા આવે છે, તેવા જુના છેડા એકઠા કરીને બાળી નાખવાથી પરચુરણ દ્રવ્યો બળી જઈને બાકી રહેલા ચાંદીના જે બળેલા તાર હાથમાં આવે તેને અધેડાના રસમાં એક દીવસ બીંજવી રાખવા અને ત્યારબાદ અધેડાના છેડાને વાટીને કરેલી લુગદીમાં તે તારને મુકી બે શરાવલાંના સંપુટમાં ઘાલી કપડ માટી કરીને અડધા ગજ પુટ જેટલો તેને અગ્નિ આપવો, અને તે અગ્નિ ઠંડો પડે એટલે ફરીથી બીજી લુગદીમાં મુકીને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર વખત અગ્નિ આપવાથી ચાંદીની ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મ રંગમાં કંઈક કાળા થાય તો તેને એકાદ વખત આંબલીનાં પાંદડાંના રસ સાથે કુંકવાથી સફેદ થાય છે.

ત્રાંખાની ભસ્મ—અધેડાનાં મૂળીઆંતી લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંખાનાં પતરાંને રાખીને તેના ઉપર કાપડ માટી કરીને પછી ગજ-પુટમાં કુંકવાથી બે ત્રણ બઠૂમાંજ ભસ્મ થાય છે.

પારદ બંધન—અધેડાની રાખને એક હાંડીમાં ખૂબ દાખી, દાખીને ભરવી અને પછી તે રાખની વચમાં એક ખાડો કરીને તેમાં સવા તોલો પારો ભરીને બાકીને ખાડો કાળા ભાંગરાના રસથી ભરવો, પછી હાંધી ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી કપડમાટી કરી ચૂંચે ચઢાવીને તેના નીચે બે પહોર સુધી ધીમી આંચ વાળો અગ્નિ સળગાવવો, તેથી પારો મરણ પામી ઘોળા રંગના ખડા જેવો બંધાઈ જશે.

સોમલનુ તેલ બનાવવાની રીત—અધેડાનો ખાર અથવા

તો સોડા એ બેમાંથી એક ચીજ ચાર તોલા જેટલી લેખને તેમાં સોમલનું થૂથું આઠ તોલા મેળવીને લોઢાની કઢાઇમાં નાંખીને પછી ચોવીશતોલા પાણી રેડી ચુલે ચઢાવી ધીમી આંચથી ઉકાળતાં જ્યારે બે તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તે કઢાઈને અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઊતારી લેવી, જેથી કઢાઇ ઠંડી પડતા સુધીમાં પાણીનો ભાગ શેષાઇ જઇ માત્ર સોમલનું પ્રવાહી તેલ બાકી રહેશે, જેને ગળી લેખને એક શીશીમાં ભરી રાખવું.

ઉપયોગ—વાયુથી શરીરનો જે ભાગ અત્યંત દુઃખતો હોય તેના ઉપર પાંચ તોલા સરસીઆ તેલમાં એક તોલો આ તેલ મેળવીને માલીસ કરવું અને પછી એરંડાનાં ગરમ કરેલાં પાંદડા બાંધવાં. આસ અને ખાંસીના દરદીને આ તેલ નાગરચેડનાં પાન ઉપર લગારેક ચોપડીને આપવાથી ઊલટી થઇ કદ દુર થાય છે. ઊલટીનો વેગ જો ન ખમી શકાય એવો વધી પડે તો સાકર નાંખેલું દુધ પીવાથી શાન્ત થાય છે. વળી આ તેલ એકાદ ચોખાપુર જેટલું લેઇ પતાસા ઉપર નાંખીને ખાવાથી અને તેના ઉપર સારી પેટે ધી દુધનો ખોરાક રાખવાથી નવજની પડેલી મૈથુન શક્તિ સતેજ થાય છે અને ઊપદંશ, ટાઢીઓ તાવ વિગેરે દરદો નાશ પડે થાય છે. આ પ્રયોગમાં જો કે આવા ઊમદા ગુણો સમાએલા છે, તોપણ સોમલ એ હળાહળ એર હોવાથી અનુભવી વૈદ્યો સિવાય ખીન્નઓએ આ પ્રયોગ અજમાવવો નહિ.

ચાંદીની ભસ્મ-દ્વીતિય વિધિ—ચોખ્ખી ચાંદીનાં પતરાં ખનાવી અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને એકસો વખત અધેડાના રસમાં

પ્રુઝાવવાં અને પછી તેનાં પાંદડાંની લુગદીના વચ્ચે એ પતરાંને રાખી તેના ઉપર કાપડમાટી કરીને દશશેર અડાયાં છાલુની આગમાં કુંકી દેવાં. આ પ્રમાણે પાંચ, સાત વખત કુંકવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે, પરંતુ આ પ્રમાણે તૈયાર થએલી ભસ્મમાં કંઈ કળાશ્વપણું રહેલું જણાય તો તેને આમલીનાં પાંદડાંની લુગદીમાં રાખીને એકાદ, બે વખત કુંકવાથી શુદ્ધ સફેદ રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે.

હરનાલ ભસ્મ—શુદ્ધ કરેલી હરતાળને ચાર પહોર સુધી ખોડી અંધાડીના રસમાં ખરલ કરી ટીકડી બનાવી છાંયે સૂકવતાં જ્યારે તે બરાબર રીતે સુકાઈ જાય ત્યારે એક શરાવલામાં અર્ધા ભાગ સુધી અધેડાની રાખને દાખીને ભરવી, અને તેના ઉપર ટીકડી મૂકી પછી શરાવલાના બાકી રહેલા ભાગમાં પણ સારી પેઠે રાખને દાખીને પૂર્ણ રીતે ભરી તેના ઉપર બીજું શરાવલું ઢાંકી કપડમાટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થશે.

સોમલભસ્મ વિધિ—શુદ્ધ સોમલને ખરસાંડી અને આઠડાના દુધમાં એક, એક દિવસ ખરલ કરી ટીકડી બનાવી છાંયે સૂકવી પછી એક હાંસીમાં અધેડાની રાખ અથવા સુધી ખુબ દાખીને ભરી તેના ઉપર ટીકડી મુકી હાંડીનો બાકી રાખથી પૂર્ણ કરી ચુસે ચઢાવી આઠ પહોર અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થશે.

હજરાયત સિદ્ધિ—રવીવાર અને પુણ્ય નક્ષત્રનો જે દિવસ યોગ હોય તે દિવસે અધેડાનું મૂળ લાવી રાખવું, આ મૂળના ઉપર ૩ લપેટી ધી બરેલા એક કોડીયામાં દીવેટના ઝલે મૂકી સળગાવવું અને પછી આઠ, દશ વર્ષની એક છોકરીને તે દીવા સામે બરાબર

દષ્ટિ રાખીને બેસાડવી જેથી તેને વિશ્વ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી મૃત, અવિશ્વ અને વર્તમાન કાળની માનવ શક્તિ અહારની હરકાષ્ટ વાત પુછવામાં આવશે તો પણ તેનો મથાસ્થિત પ્રત્યુત્તર આપશે.

અનંતમૂળ.

સં. સારિવા, હિં. કાલીસર, ગૌરીસર, કરીયાવાસાગિ, મ. ઉપરસાળ, બં. શ્યામાલતા, અનંતમૂળ, તૈ. પત્રાશ્ચમંધી ગુ. અનંત મૂળ, કપુરી, ઈં. Indian sarsa parilla. ઇન્ડીયન સારસાપે-રીલા, લા. Hemidesmus Indicus.

વિવરણ—એના વેદા કાળાશ્વ પડતા રાતા ઘેરા રંગના થાય છે, અને પાંદડાં જાંબાનાં પાંદડાંને મળતાં ત્રણેક આંગળ લાંબાં થાય છે, શીંગો કડાની શીંગાના જેવી આવતી હોય છે, બે શીંગો બેળી હોય છે અને તે ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી ૩ નીકળે છે, કુત્રો ઉપરથી કાળાં અને નીચેથી સફેદ એવાં હોય છે, પાંદડાંમાં ખડીના જેવા સફેદ લીટા હોય છે. અને તેઓને તોડતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે, એનાં મૂળીઆં ચાંકાંચુકાં થતાં હોય તેઓના ઉપરની છાત્ર ઘેરા હુરા, રંગની ચીરા પડેલી હોય છે. મૂળની અંદરના લાકડાનો ભાગ પીળા રંગનો હોય તેમાંથી કપુરકાયલીના જેવી સુમંધિ આવે છે. મૂળનો સ્વાદ જરા મળપણ સાથે કચુડો લાગે છે. હુમરાગિ જમીનમાં તેની ઊત્પત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. એનાં મૂળીઆં અત્યંત ઊંડાં જતાં હોવાથી

તે ‘અનંતમૂળ’ ના નામે ઓળખાય છે. ફેટલાએક રથજોએ તે કા-
બરવેલ, કાળીવેલ, ઉપવસરી, કિંવા કપુરી મધુરીના નામે પણ ઓ-
ળખાય છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધમાં રક્ત શોધનનો ઉત્તમ ગુણ રહેલો છે.
જેથી વિલાયતી સારસાપરેલાના બદલે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એનાં
અઢી તોલા મૂળીઆંને કચરીને ચાળીશ તોલા પાણી સાથે રાત્રે બી-
જવી રાખી બીજા દિવસે તે મૂળીઆં નીચે વી પાણીને ગાળી લેવું.
આ પાણી આખા દિવસમાં થકને પી જવાથી હમેશના કરતાં ત્રણ,
ચાર ગણો વધારે પેશાબ જતરે છે, શરીરમાં એકદમ પસીનો છુટે છે,
સાંધ જૂમ લાગે છે, તેમજ રક્તની શુદ્ધિ થાય છે; જેના લીધે મન
સાંધી સધળા વિકારો, મંદાસિ, ઉપદંશની ગરમી, વિરેકાટક, પ્રદર,
પ્રમેહ, જીર્ણવર, અરચિ, સંધિવા, ખાંસી, દમ, ધાતુક્ષીયતા, અશુદ્ધ
પારો સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવો તેમજ લોહી ગિમાડનાં
દરદો રામખાણુ રીતે નાચુદ થાય છે. પેશાબને છુટથી જતારવામાં
આ ઔષધ “સ્પિરિટ હથર નાઇટ્રોસી” નામની વિલાયતી દવા કરતાં
પણ ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે અને તેથી તામિલ દેશના વૈદો પથરી
તથા મૂત્રકૃચ્છ વિગેરે પેશાબના દરદોમા તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે
અને રક્તની અશુદ્ધતા નાચુદ કરવાને માટે પણ આ ઔષધ કોઇ
પણ રીતે વિદેશી સારસાપરેલાથી ઉતરતું નહિ હોવાને લીધેજ
“દંડીઅન સારસાપરેલા” ના નામથી બ્રિટિશ ફાર્માકોપીઆમાં
દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

દરદી જે મન્યુત બાંધાનો હોય તો આ ઔષધિનાં અઢી

તોલાને બદલે પાંચ તોલા મૂળીઆને કચરી ૮૦થી ૧૦૦ તોલા પાણી સાથે રાતવાસો લીંચવી સવારના ગાળી લેઇ તે બધું પાણી પણ એક દિવસમાં પાષ શકાય છે. વળી આ વનરપતિનાં મૂળીઆનો ભૂકો બેથી ત્રણ તોલા જેટલો લેઇ બદી તોલા સાકર અને ત્રીશ તોલા પાણી સાથે એક ઢાંકણું ઢાંકેલા વાસણમાં દશ મિનિટ સુધી ઝિકાળી ગળી લીધા પછી તેમાં દુધ મેળવી પીવાથી સ્વાદમાં, સુગંધિમાં અને રૂચિમાં ચાહા સાથે એટલું બધું મળતાપણું આવે છે કે અભણેયો માણસ તે ખરેખરી ચાહાજ છે એવું માનવાની ભૂલ પણ કરે છે. વળી ખરી ચાહા પીવાથી જ્યારે અનેક પ્રકારના અવશુષ્કો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે આ “આયુર્વેદિક ચહા” પીવાથી અનેક જાતનાં દરદો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખરી ચાહાનું બંધારણ જો નહિ છુટી શકે એવી ખરાબ હાલતમાં પડ્યું હોય તો તે પણ વગર મુશ્કેલી-એ છુટી જાય છે. આ મિશ્રણ એટલું બધું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે:-
પોટાસ આયોડીડ નામની ખરાબ રૂચિવાળી દવા પણ તેની જોડે સ-હેલાઈથી લેઇ શકાય છે. આ મૂળીઆ જેટલાં તાજાં હોય તેટલાં વધારે સ્વાદુ, સુગંધિયુક્ત અને ગુણુકારક થઈ પડે છે. માટે ખનતા સુધી તે તાજાંજ મેળવવાં જોઈએ.

અનંતમજ દશ તોલા લેઇ સારી પેઠે કચરી સાક તોલા પાણી સાથે ઉકાળનાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ચાર કલાક ઢાંકી રાખી પછી તે પાણીને ગાળી લેઇ તેમાં સીતર તોલા ખાંડો સાકર નાંખી ધીમા તાપે શરબત બનાવવું. આ શર-બત બાળકોને બહુ ફાયદો કરે છે, અને તેથી હાલમાં નીકળેલાં વિ-

વિધ જાતનાં બાલામૃતો પૈકી ઘણાંખરાં તો આ રીતેજ તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય છે.

સારિવાદિ ચૂર્ણ—ચીશ તોલા અનંતમળ, દશ તોલા જતાવરી, દશ તોલા રાસ્ના, દશ તોલા ચોપચીની, પાંચ તોલા જેઠીમઘનાં મૂળ, પાંચ તોલા હરડેદળ, ચાર તોલા વાવડીંગના તાંદળા, પાંચ તોલા મીઠીઆવળ, ત્રણ તોલા તજ, ત્રણ તોલા ઉપસેટ, એક તોલા લવિંગ, અને અઢી તોલા મોથ એ બધાંને સાથે મેળવીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણમાંથી સવાર, સાંજ ૦૧ તોલા જેટલું ફાફી ઉપર દુધ પીવાથી પ્રદર, પ્રમેહ, જીર્ણતાવ, નયનાઇ, ઝાડાની કબજાયાત, મંદાગ્નિ, નળખંધ વાયુ, આદિરો, લોહી મિગાડનાં દરદો વિગેરે દુર થાય છે. પથ્ય પાળવાની જરૂર નથી. પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો ખોરાક વાપરવો.

તામ્ર ભસ્મ—ઉપલસરીનાં મૂળ અને ભોયરીંગણીનાં પંચાંગને સાથે ખાડી બનાવેલી લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાખાનાં પતરાં રાખી કપડમાટી કરી ગજપુટમાં ટુંકવાથી એકાદ, બે પુટમાં ભસ્મ થાય છે, જે ખાંસી, દમ, જીર્ણતાવ વિગેરેમાં સારું કામ બજાવે છે. અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી અજીર્ણ, ચુંક, શળ વિગેરેને દુર કરે છે.

અનંતમૂળના મુણોની દેશી વૈદ્યોના મુખથી પ્રસંશ્વા સાંભળી અનેક વિદેશી ડૉક્ટરોએ પોતાના દરદીઓ ઉપર અજમાયશ લેવાથી તેઓની ખાત્રી થઇ છે કે છેક અસાધ્ય રિચિતિએ પહોંચેલાં જે જાતનાં લોહી મિગાડનાં દરદો વિલાયતી સારસાપરેલાથી સારાં થતાં નથી.

તેઓ આ ઔષધિથી અજ્ઞા રીતે સારાં થાય છે અને તેથી તેઓ વિશ્વાયતી સારસાપરેલાના બદલે આ આપધ એટલે “ભારતીય સારસાપરેલા” માંથી જે અનેક તરેહની બનાવટો તૈયાર કરી પેટન્ટ ઔષધી તરીકે પોતાના દરદીઓમાં વાપરવા લાગ્યા છે તે પૈકી મુખ્ય બનાવટ નીચે મુજબ છે.

ભારતીય સારસાપરેલા—ચૌદ તોલા અનંતમૂળ, ચૌદ તોલા ચરીઆતુ, અને સીન્ડોના કે જેમાંથી કિતનાઈન બનાવવામાં આવે છે તેની છાલ ચાર તોલા લેખ એ બધાંને ઓખરાં કરીને છશેર ગરમ પાણી સાથે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં પાંચ છ કલાક બીંબરી રાખ્યા બાદ ધીમી આગથી ઊકાળતાં જ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેખ પછી એ પાણીમાં વિશ્વાયતી સારસાપરેલા એટલે “એક્સ્ટ્રાક્ટ જમેકા સારસાપરેલા લીક્વીડ” ચાર તોલા, રેકટીફાઈડ સ્પિરિટ (એ નામનો ઊંચી જાતનો વિશ્વાયતી પીવાનો દારૂ) એક અધોળ અને પોટાસ આયોડાઈડ ૯૦ ધર્જામાર મેળવી બાટલીમાં ભરી મજબુત રીતે મુખ બંધ કરવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ એક રૂ. ભાર જેટલું લેખ થોડા દુધ કે પાણી સાથે મેળવી પીવાથી પારો ખાવાથી કીંવા બીજા હરકોઈ કારણથી અશુદ્ધ થયેલું રક્ત સુધરી જઈ અનેક દરદો દુર થાય છે.

આકરો.

સં. અર્ક. મ. રૂઠ, મદાર, હિં. આક, લા. *Calotropis procera*.

વર્ણન—આ ઝાડ દરેક ઠેકાણે થતા હોવાથી તેનું વર્ણન આપવામાં આવતું નથી, એની લાલ તથા ઘોળી એવી બે જાતો થતી હોય લાલ જાત દરેક જગ્યાએ સહેલાઈથી મળી શકે છે મારે અત્રે લખવામાં આવેલા શુણે લાલ આકડાનાજ સમજવા.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—એનાં મૂળીઆંતી છાલ ઇંચે ૭ ફા આઘપીકાડ્યુ આનાની મારક મરડાના દરદ ઉપર ઘણી અકસીર માલુમ પડી છે અને તેથી તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

આકડાના મૂળની છાલ સોળ તોલા, ૭૨ આઠ તોલા, જવ-ખાર ચાર તોલા, નાગરમોથ આઠ તોલા અને અરીસુ ચાર તોલા લેઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે ઘુટ્ટી બે, બે રતીના ગોળી-ઓ વાળી, અને દિવસમાં ત્રણ વખત એટલે સવારે, બપોરે તથા સાંજે એ દરેક સમયે એક, એક ગોળી પાણી સાથે પી. આ ઔષધ વાપરતા પદ્ધતિ એરડીઆ તેલનો ગુણાય લવો, અને કેવળ દુધ, ખાત કે દહીં ખાતનોજ ખોરાક રાખવો જેથી સાદો ઝાડો, મરડો, તેમજ લોહી અને પર પાચવાળો મરડો દુર થાય છે.

ઔષધમાં વાપરવા લાયક આકડાની છાલ મહણુ કરવાની કિતમ રીત એ છે કે ખાસ બિનાળાની મોસમમાં જેમ નવ નમ મોટા ઝાડના જાડાં મૂળ કાઢી લાવી એકાદ, બે દિવસ છાંયડે રાખી મુકી પછી તેઓના ઉપરની માટી અને ધૂળવાળી નિર્જીવ છાલ કાઢી નાંખી અંદરના ભાગની ચોખ્ખી છાલને કુટી કપડછાણુ કરી એક મજબુત મુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવી. બરાબર ચોખ્ખી છાલમાંથી બનાવવાનાં આવેલી બૂકીનો રંગ ચોખ્ખાના લોટને મળતો હોય છે અને પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ તેમાં યથા રિચત રીતે સમાએલો હોય છે.

મરણના દરદને દુર કરવામાં જેવી અજબ રીતે આ આપણિ કાર્ય કરે છે, તેવીજ રીતે શ્વાસનલિકાનાં દરદો ઊપર પણ તેની અસર ઘણી સરસ થાય છે, વળી તે ઠાલા કંઈનું શમન પણ કરે છે, અને તેથી ખાલી ઊધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઊરક્ષત અને ક્ષયની ખાંસી-માં આપવાથી સારો ફાયદો પતાવે છે. આ કામ માટે ખાસ નીચેની યનાવટો વપરાય છે.

આકાના કુલનાં રવાયઠાં અને સિંધવ એ દરેક ચાર, ચાર વાલ, અરીણુ એક વાલ અને અજમો અડધો તોલો એ બધી ચીજો ખાંડી ભેગી મેળવીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. કેટલીએક વખતે દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને જો ગરમ પડે તેમ હોય તો અજમો નાંખવામાં આવતો પણ નથી. આ ગોળીઓમાં આકડો સમાએડો છે, જે ઠાલા કંઈનું શમન કરે છે અને સિંધાલુણુ કર્ણી ચીકાસને તોડીને સહેલાઈથી બહાર નીકળી આવવા ચોગ્ય કરે છે, તેથી ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે શ્વાસશ્વાસની જે ક્રિયા શરીરમાં ચાલ્યા કરે છે, તેના લીધે એ કર બહાર નીકળી આવે છે. આવી રીતે કર બહાર નીકળતાં વધારે ઊધરસ થવાની જરૂર છે અને વધારે ઊધરસ આવવાથી દરદીની છાતી ન દુઃખે અને તેને વસમુ ન લાગે તેટલા માટે અરીણુ જેવી પીડાશામક દવાની તેની સાથે યોજના કરવામાં આવી છે. જ્યારે દમ ચઢે છે ત્યારે ઝિઝટી કરવાથી કર બહાર નીકળી જઈ દમની શાન્તિ થાય છે એ વાત જાણીતી છે અને એવોજ વખત ગુણુ આકડામાં રહેલો હોવાથી તે તીક્ષ્ણ દમના સોળને ખેસાડે છે. આવી રીતે દમનો જુસ્સો ખેસી ગયા પછી ફરીતે ન ઊપડે તેના માટે ત્યારબાદ નીચેની યનાવટ આપવામાં આવે છે.

આકડાનાં રવાયડાં એટલે કુલની માંજે એકસો પચ્ચીશ અને જયશળ, જવંત્રિ, લવિંગ તથા અકલમરો એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઇ સાથે મેળવી ખાંડી, ખરલ કરી બે, બે ખાનીભારની ગોળીઓ વાળવી, અને દરરોજ સવાર, સાંજ એક, એક ગોળી પાણી સાથે આપવી.

હાલની નવી શોષથી જાણ્યું છે કે એનાં કુત્રોનાં રવાયડાં અને મરીઆં સરખા ભાગે લેઇ પાંચ, પાંચ ધજીભારની ગોળીઓ વાળી દિવસમાં ચાર વખત દરેક વખતે એક, એક ગોળી આપવાથી દમ, હીસ્ટેરીયા, વાઇ અને ખેંચતાણનાં દરદોમાં ધણોજ સારો ફાયદો થાયછે.

વધી ગએલા અજીર્ણના દરદમાં આ ઔષધ ધણુંજ ગુણકારી છે અને વળી હોઝરીમાંના વિદગ્ધ પદાર્થો તથા નહી પચેલા પદાર્થોને પચાવવામાં તથા ઝાડાવાટે બહાર કાઢવામાં ઊત્તમ કાર્ય કરે છે; જેથી ગુદમ, ચુંક, શુળ, પીડ, અજીર્ણ વિગેરેના માટે પણ તેનો નીચે મુજબ વિધિથી ઉપયોગ થાય છે.

આકડાનાં પાંદડાં એકસો, કરંજનાં પાંદડાં એકસો, વરણાની છાલ ચાલીશ તોલા, થોરનાં ડીશં એકસો તોલા, ભોંયરીંગણીનાં ડોડવાં એકસો, કુંવરનું પાઠું આઠ તોલા, ગુગળ બે તોલા, લસણ વીશ તોલા, સિંધવ વીશ તોલા, કાંક્યની છાલ વીશ તોલા, સંચળ બાર તોલા, સુંઠ, મરીઆં તથા લીડીપીપર એ દરેક સાત, સાત તોલા, કાયલુણ આઠ તોલા, સમુદ્રનું લુણ ચાળીશ તોલા, ખીડલુણ ચાર તોલા, અજમો અને અજમોદ એ દરેક બે, બે તોલા, હીમ ચાર તોલા, જીરું ચાર તોલા, શાકજીરું ચાર તોલા, રાઇ સોળ તોલા અને ચિત્રો બીજીશ તોલા લેઇ આ બધાંને ખાંડણથી ખાંડી તેમાં

જત્રીશ તોલા આકડાનું દુધ અને સોળ તોલા સરસીયું તેલ ઉમેરી એક હાંધીમાં ભરવું અને તે હાંધીના મહોડા ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી સાંધી બંધ કરી ચુલે ચઢાવી નીચે દેવતા સળગાવવો. જ્યારે બધી ચીજો બળીને રાખ થઇ જાય ત્યારે નીચે ઊતારી એ રાખને બાટલીમાં ભરી રાખવી. અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે આકડા તોલા જેટલી લેઇ છાશ સાથે મેળવીને પી જવી.

વિદ્વાન ચિકિત્સક રત્ન બંગસેને પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવેલો અર્શના વ્યાધિને નાશુદ્ધ કરનારો એક લેપ કે જે ધણોજ અકસીર હોવાથી “સીદ્ધલેપ” ના નામથી ઓળખાય છે તેની બનાવટ આ મુજબ છે.

લીડીપીંપર, હળદર, શંખની ભસ્મ, સાજીખાર, કચુજનાં ખીજ અને પાંદડાં, સિંધવ, નગોડનાં પાંદડાં, ચણોડીનાં ખીજ, નાગકેસર, મોરચુચુ, ધંતુરો, કુકડાની હમાર, અજમો અને કુકડેલનાં ખીજ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇને ચૂર્ણ કરી પછી થોર, આકડો અને માવના દુધની બાવના આપી વારંવાર ખરલ કરીને અર્થ ઉપર લેપ કરવો.

ખાંસી માટે—તેની નીચે મુજબની બનાવટ પણ વપરાય છે.

અજમો આઠ તોલા, હરેદળ, ખીડલવજ, ખેરસાર, સિંધાલુજી, હળદર, ઉપસેટ, બારંગ મૂળ, એલચી, ટંકણ, કાયદળ, અરડુસી, અધેડાનું મૂળ, જવખાર, સાજીખાર એ દરેક ચાર, ચાર તોલા અને આકડાનાં કુલ સોળ તોલા એ બધાંનું ચૂર્ણ કરીને તેને કુંવરનાં રસની બાવના દેવી, પછી એક હાંધીમાં ભરી મહોડું ઢાંકી કપડાંથી ફરી ચુલે ચઢાવી અગ્નિ સળગાવી રાખ કરવી જે મધ સાથે ના થી

ના તોલા જેટલી ચાટવી.

“ઇન્ડીઅન રૂઝ એન્ડ પેન્ટસ” — નામે ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—

With black pepper twice a day in jaundice; given in half a seer of whey of milk with half a drachm of sodium carbonate jaundice is said to be cured within a week.

આકડાનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૈનિક ધર્મ બાર, મરીઆનો ભૂકો દૈનિક ધર્મ બાર અને સોડાનાયકાર્બ અથવા તે ચોખ્ખો સાજાખાર ત્રીજા ધર્મ બાર સાથે મેળવી એક પડીકું કરવું અને વીશ તોલા છા-
જમાં નાંખીને પી જવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત ક્ષેવાથી કમળાનું દરદ એક અઠવાડીઆની અંદરજ નાશ થાય છે એમ કહેવાય છે.

A powder of the dried leaves is dusted on ulcers to promote healthy action or mixed with oil it is applied with a liquid paste to old sores and ulcers.

સુકા પાંડાનું ચૂર્ણ ચાંદી, ચાંદાઓ ઉપર રૂઝ આવવાનું કાર્બ ઝડપથી થવાને માટે ભભરાવવામાં આવે છે, અથવા તે તેલ કે મલમ સાથે મેળવીને જુનાં ચાંદાં અને તેના સોજા ઉપર ચોપડાય છે.

જુનાં ચાંદાં કે જે નાડી વશ કિંવા નાસુરના નામે ઓળખાય છે, અને જેનું રસી નીકળવાનું છિદ્ર અત્યંત સાંકડું હોવા-

થી પુરતી રસી નહિ નીકળી શકવાથી સાદું નહિ રૂઝાતાં બરનીમળ થયાં કરે છે, અને તેથી છેવટે કંટાળાને શબ્દક્રિયા કરાવવી પડે છે તેના માટે આ અકસીર ઇલાજ છે, કારણ કે આકડાના સ્પર્શથી પ્રણુનું છિદ્ર પહોળું થાય છે, અને તેથી તેમાંની રસી જાડી ઉતરી નસોમાં ન જતાં બહાર નીકળી જાય છે જેથી પ્રણુ રૂઝાઈ જાય છે.

રસી નીકળવાથી સાથે રૂઝ આવવાના કાર્યમાં પણ સહાયકારક થઈ પડે તેવાં બીજાં ઔષધોના સંયોગવાળા આ વનસ્પતિનો એક પ્રયોગ “અનુભૂત યોગ માલા” નામના ગ્રંથમાં જણાવેલો છે, જેનો અનુભવ ક્ષેતાં અકસીર માત્રમ પડવાથી આ સ્થળે આપવો ઉચિત ધારીએ છીએ.

સરસીયું તેલ સોળતોલા, ગાયતું ધી આઠ તોલા અને આકડાનાં પાંદડાંનો રસ દસ તોલા સાથે મેળવી ધીમા ધીમા અગ્નિથી ઉકાળના જ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈને તેલ અને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી ક્ષેષ્ઠ તે તેલ ગરમ હોય તે વખતે તેમાં આકડાનાં સુક્ષ્મ પદાર્થો કપડે ચાળેલું બારીક ચૂર્ણ ચાર તોલા, પારો અને ગંધક સરખા ભાગે લેઈ સારી પેઠે ઘુંટીને કરેલી કબજી એક તોલો, સિંદુર બા તોલો, તથા હરવાલ, મનસીત્ર, હળદર, સોનામેરુ અને સરસવનું ચૂર્ણ એ દરેક પણ અડધો, અડધો તોલો મેળવી મત્રમ ભરવાની ખાટલીમાં ભરી રાખવું, અને પછી જ્યારે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે ગરમ કરીને ચોપડવું.

આસંધ.

સં. અશ્વગંધા, હિં. અસગંધ, મ. આસગંધ, કંચુકી, પુ. આહન, આસંધ, આસોદ, ઘોડાઆહંધ, લા. વીથનીઆ સોમનીફેરા
'Withania somnifera.'

વર્ણન—ઘોડા આહંધના છોડરા ચોમાસે ઘણા ડુગી આવે છે, તેમજ ઘણીખરી જગ્યાએ તે બારે માસ પલ્લુ હોય છે. એ છોડવા એથી ચાર ફીટ ઊંચા વધતા હોય એમાં રોંગણીની પેઠે કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, એનાં પાંદડાંનો આકાર ઊભી રોંગણીનાં પાંદડાં જેવો હોય, ફુલઘંટ જેવા આકારનાં, ઝીણાં પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં હોય છે, અને ફળો પોપટીના જેવાં હોય છે. એમાં ચોમાસાની આખરે અને શિયાળાની શરૂઆતમાં ઘણું કરીને ફળ જેવામાં આવે છે.

બજારમાં ગાંધીઓના ત્યાં આસંધના નામથી જે મૂળ વેચાય છે તે આ વનસ્પતિનાં નહિ, પરંતુ તેની પંજાબ તરફ થતી કોઇ બીજી જાતનાંજ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિના ઘંટમાં અનેક ગુણો બતાવવામા આવ્યા છે, પરંતુ શોદલ નામના વૈદે તેનો એક માસ ગુણુ બતાવ્યો છે અને તે એ છે કે:—

अश्वगंधा पत्र लेपो ग्रन्थिगण्डापचीहरेत् ॥

આસંધનાં પાંદડાંનો લેપ ગાંઠ, ગલગંડ અને અપચી નામની અંત્રીને દુર કરે છે. જે કે શોદલે તો આ વાત ઘણાં વર્ષો પૂર્વેજ

જાણીવો હતી' છતાં તે વિશેષ પ્રસિદ્ધમાં નહોતી; પરંતુ હાલમાં ચાલતી મરઝીની ગાંઠ ઉપર એનાં મૂળીઆનો લેપ અકસીર માલમ પડવાથી “વનરપતિશાસ્ત્ર” નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા પોરબંદર સ્ટેટના ફોરેસ્ટ ખાતાના માજી ક્યુરેટર મહાશય જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રિય તરફથી સદરહુ સ્ટેટના સને ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરી માસની ૬૬ મી તારીખના ગેજેટમાં એક જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ થઇ હતી તેના સાર એવો છે કે:—

આશરે સાતેક વર્ષ ઉપર એક જૈન સાધુએ એક જડીનો આશરે એ ઇંચ લાંબો અને દોઢ ઇંચ પહોળો એક કડકો પોરબંદરની પાંચરાપોળના મરહુમ મેનેજર શેઠ જયંદ સાવડીઆને આપેલો હતો, અને ગમે તેવી ગાંઠ ઉપર એ ચોપડવાથી તે ગાંઠ કુટી જાય છે અને આરામ થાય છે એમ તેને કહ્યું હતું. એ સાધુ ગયા બાદ દેટલાએક મહીના પછી કમનસીબે પોરબંદરમાં સંવત ૧૯૫૪ની સાલમાં મરઝી ચાલી ત્યારે મરઝીની ગાંઠ ઉપર સદરહુ જયંદ શેઠે એ જડીનો ઉપયોગ કરેલો, જેથી ચાર, પાંચ શ્વપ્સોની મોઠો કુટીને આરામ થયેલો. પછી જ્યારે એ જડીનો માત્ર બા ઇંચ જેટલો કકડો બાકી રહ્યો. ત્યારે તેણે તે વખતના અહીંના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર સાહેબ ડોક્ટર હરી શ્રીકૃષ્ણ દેવને આ કકડો દેખાડ્યો અને તેના શુભ સર્જાંધ વાત કરી. ત્યારે તેઓ સાહેબે સદરહુ શેઠને મારી પાસે એ જડીની પરીક્ષા કરાવા સાર મોકલ્યા. આ જડી સુધતાંજ અને આસંધના મૂળીઆ જેવી વાસ આવી, તે ઉપરથી આ સંસ્થાનના નવા બામમાંથી આસંધનું મૂળીયું કાઢી મંગાવી એ જડીના કકડા સાથે તેની વાસ, રવાદ અને આડો કાપ આમુલ્લાસથી જોધ મેળવી જેતાં સરખાં લાગ્યાં. જે ઉપરથી આસંધના મૂળનો એક મોટો કકડો જ-

યચંદ શેઠને જેન રીતે વાપરવા આપ્યો અને ડોક્ટર સાહેબ દેવ અને કમ્પાઉન્ડર મી. નરેતમે તેમજ આસીસ્ટન્ટ ડોક્ટર મી. મણી-શંકરે પણ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર તેને અજવમાતાં સારી અસર જોવામાં આવી, અને ૧૫ ખારવા, ૪ ભેખ, ૬ તળીયા, બે સીધી, એક મ-તરો, ચાર બ્રાહ્મણ અને દશ લુહાણા સારા થયા. વળી સં. ૧૯૫૬ની સાલમાં બીજી વખત અને સંવત ૧૯૫૮ની સાલમાં ત્રીજી વખત મરેકી આવી ત્યારે પણ ઘણી ગાંઠો સારી થઈ હતી. વળી આસં-ધનાં મૂળીઆં મરકીની ગાંઠ ઉપર ચોપડાય છે એ વાત ધણા લોકોની જાણમાં આવતાં લોકો પોતાની જાતે પણ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

સને ૧૯૦૨ના ડીસેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલા પ્રદર્શનમાં આ મૂળીઆં મુકવામાં આવ્યાં, હતાં અને તે જોવા આવનારા ધણા વૈદ્યો તથા બીજા ગૃહસ્થોને મરકી ઉપર તેનો ગુણ કેવો છે તે સમજાવવામાં આવ્યું હતું, તેમજ અજમાયશ માટે બે મૂળીઆં વડોદરા દલાબૂવનના રસાયનશાસ્ત્રી મીસ્તર મોતીલાલ છોટા-લાલ ત્રિવેદીને આપવામાં આવ્યાં હતાં. જેની અજમાયશ લેખ સદરહુ રસાયણશાસ્ત્રી પોતાના તા. ૧૮-૧૦-૧૯૦૩ના પત્રમાં લખે છે કે એ મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી દશ કેશ સારા થયા છે.

મુંબાઇ સમાચાર વિગેરે કેટલાંએક પત્રોમાં આ મૂળીજાની જાહેર ખર્ચ છપાવાથી કાઠીઆવાડ, કચ્છ, સિંધ, ગુજરાત, મારવાડ, દક્ષિણ અને હિન્દુસ્થાનના કેટલાંએક ગૃહસ્થો તરફથી આ મૂળીઆં મંગાવવામાં આવતાં. આ સંસ્થાન તરફથી તે ખેરાવ તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

આ મૂળીઆનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે તાજાં મૂળીઆને પાણીમાં ધસીને તેને ચંદનની માફક ગાંઠ ઉપર ચોપડવાં, તથા ગાંઠની આગુપાગુ જ્યાં સુધી સોજે હોય અગર જગ્યા બાલ થઈ હોય તેટલા સુધી ચોપડવાં. આ લેપ સૂકાયા પછી તણાય છે, અને તેથી ફેલાએલો સોજે અગર ગાંઠ ધણુંકરીને એક મધ્યખિંદુમાં એકઠો થઈને ઉપર તરી આવે છે, જેમ જેમ ગાંઠ ઉપર આવતી જાય છે તેમ તેમ આજની બેશુદ્ધિમાં હોય તો શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે અને આખરે ગાંઠ પાકી કુટી જાય છે. આવી રીતે ગાંઠ કુટ્યા પછી તેની આગુપાગુએ આ મૂળીઆનો લેપ અને ગાંઠના મૂખ ઉપર ધજાના લોટની પોટીસ મુકવાથી પંડું ખેંચાઈ નીકળી જાય છે. અને છેવટે સાદા મલમની પટ્ટી લગાડવાથી ગાંઠ રુજાઈ જાય છે. મરંકીની ગાંઠ ઉપર ચોપડવાને માટે આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે પીવાની દવા તરીકે પ્રોફેસર ગજજરતું પ્લેમ મીકશ્વર અથવા તો ખીજ કાષ્ઠ યોગ્ય દવા વાપરવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો થાય છે.

ઊંટકંટો.

સં. ઊંટકંટો, હિં. ઊંટ કટીરા. મ. જિર્ગડી, શુ. ઊંટકંટો, કાંટા શળીઓ, ઇંગ્. થિસ્ટલ, લા. એકીનોપ્સ એકીનટસ.

વર્ણન—એના છોડવા એકથી અઢી ફુટ સુધી ઊંચા થાય છે, અને તે શિયાળે જોરમાં હોય છે. ધણા ભાગે એ પથ્થર અને રેતીવાળી જમીનમાં ઊગે છે, અને કુલ ન આવ્યા હોય ત્યાં સુધી દાર-

ડીઆ એંખરાના છોડ જેવા જણાય છે. એનાં ફળ, ડાળીઓ, પાંદડાં અને આખા છોડવા ઉપર લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે. પાંદડાં લાંબાં, કાંટાવાળાં અને કોર ઉપર વિભાજિત હોય છે. કુલો ફીકા જાંબુડા રંગનાં કાંટાવાળી ગોળ દડીમાં આવે છે, અને ફળની ઉપર કાંટાનો ગુચ્છ હોય તે દરેક કાંટા ની એક, એક ખીજ જવના આકારનું પણ તેથી નાનું હોય છે.

ઉપયોગ—હેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ મધ્યકાળના વૈદ્યોના સમયમાં તેનો એક ચમત્કારીક ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો હતો; અને તે એ હતો કે પ્રસવ સમયે જ્યારે કોઈપણ સ્ત્રી અત્યંત કષ્ટાતી હોય અને અનેક ઉપચાર કરવા છતાં પણ પ્રસવ ન થતો હોય તેવા પ્રસંગે એનાં મૂળ પાણી સાથે ધસીને એક તોલા જેટલા પ્રમાણમાં પીવાથી તરતજ પ્રસવ થતો હતો. કેટલાએક સમય સુધી આ ઇલાજ ગુપ્તપણે વપરાયા પછી પરાંપકારાચે શેઠલ નામના વૈદ્યે પોતાના રચેલા નીઘંટ મારફતે પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યો, ત્યારથી આજ સુધી સંસ્કૃત જાણનારા અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ તેનો અનુભવ લીધો છે, તેમજ અમે પણ અનેક પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરી જોયો છે; અને પ્રસવ સમયના કેટલાંએક વિષ્ટ પ્રસંગો કે જેમાં દા-યણો નિરાશ થવાથી મીડવાઈફને બોલાવવાની ધામધુમ ચાલી રહેલી હતી તેવા સમયમાં પણ એના ઉપયોગથી સધળી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ મુખે પ્રસવ થયેલા છે. દરરોજ દૃષ્ટિ આગળ આવતી એક સાધારણ વનસ્પતિમાં પણ આવો દીવ્ય ગુણ સમાયેલો છે. એ જાણી દરેક વાંચકને કુદરતની અગાધ હીલાનું ભાન થયા સિવાય રહેશે નહીં.

એરંડી.

સં. એરંડ, હિં અંડ, મ. એરંડોલી. બં. બેરંડા, ફા. બે-
દંછર, ગુ. એરંડો, દીવેલો ઈ. ફેરટર આઇલ્ડર્ન્ટ લા. Ricinus
communis.

વિવરણ—એરંડાના બીજમાંથી તેલ નિકળતું હોવાથી દરેક
સ્થળે તેનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે જેથી વિશેષ ઓળખાણ
આપવાની જરૂર નથી. એની મોટી તથા નાની એમ બે જાતો થાય
છે. મોટી જાત પારસ એરંડાના નામથી ઓળખાય છે. અને નાની
જાત એરંડી કહેવાય છે. વળી એના કેટલાએક છોડવાએના થડનો
રંગ લાલ અને ઘોળી એમ બે જાતો મનાય છે, પરંતુ એ બધી જાતોના
ગુણ દોષ લગભગ એક સરખા છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—ગન્ને પ્રકારના એરંડા મધુર, ગ-
રમ, જ્વારે તથા શુભ્ર, સોળ, કમ્મર અને પેદુનાં દરદો માથાની
પીડા, ઉદરરોગ, તાવ, અંડવૃદ્ધિ, શ્વાસ, કફ આરો, ખાંસી, કાઠ
અને આમ વાયુને મટાડનાર છે એમ ભાવનિશ્ચય વિગેરે પ્રાચીન
ગ્રંથકર્તાઓ જણાવે છે, પરંતુ જડીબુદ્ધી સમ્બંધિ શોધખોળ કરનાર-
ઓને તેમાં એ ઉપરાંત નીચેના અદ્દલુત ગુણો માલમ પડ્યા છે.

નાશ પામેલું ધાવણ પુનઃ ઉત્પન્ન કરવું—કાઠ, કાઠ સ્ત્રી-
ઓને જ્યારે ધાવણ આવતું એકદમ બંધ પડી જાય છે, ત્યારે જૂત,
પ્રેતના બેઠમમાં પડી બાધા, આખડી રાખરામાં ફસાય છે, તેવા પ્ર-
સંગે એરંડાનાં પાંદડાં એક બાચકો લેઈ તેને આઠ, દશશેર પાણી

સાથે એકાદ હલાક ઊઠાળવાં, અને પછી જીની છાતી ઉપર તે પાણીની પંદર મિનિટ સુધી ધાર દરી ત્યારબાદ એ બધાએલાં પાંદડાને ઝીણાં વાટી પોટીસ બનાવી છાતી ઉપર લગાડવી, જેથી થોડાજ હલાકોમાં ધાવણનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

ઝોસાળનો અકસીર ઇલાજ—ઝોમાસાના સમયમાં ખરાબ કાદવમાં ચાલવાથી પગની આંગળીઓ સડી જાય છે જેને “ઝોસાળ થયો છે” એવા નામથી લોકો ઝોળખે છે, આ દરદ ઉપર એરંડીયું તેજ નીચે બતાવેલાં ઔષધો સાથે વાપરવાથી તુરત આરામ થાય છે-

લોઢાના કાટોડા અને સુકાં આમળાં એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઈ બારીક વાટીને ચૂર્ણ કરવું અને પછી તેને છાશની આછ એટલે દરી ગમેલી છાશને હલાવ્યા સિવાય ઉપર ઉપરથી નીતારી લીધેલી પાણી જેવી છાશ સાથે મેળવી લોઢાની કઢાઈમાં નાંખી ધીમા અગ્નિથી ખદખદાવતા શીરા જેવું થ.ય ત્યારે ભોંય ઊતારી એક દિવસ રહેવા દેઈ બીજા દિવસે તેમાં એરંડીયું તેજ મેળવીને દરદવાળા ભાગ ઉપર ચોપડવું.

મહીકાંડામાં આવેલા દધાલીઆ તાલુકાના મહેરબાન ઠાકોર સાહેબ શ્રી અમરસિંહજી સાહેબે આ પ્રયોગનો સંકેદો દરદીઓ ઉપર અનુભવ લીધેલો છે અને તે દરેક પ્રસંગે એક સરખોજ અકસીર માલમ પડ્યો છે. બેશક! કોઈ વૈદરાજ અગર ડૉક્ટર સાહેબના અનુભવમાં આવો રામબાણુ પ્રયોગ આવ્યો હોત, તો તેને પોતાની એક પેટન્ટ દવા બનાવી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો અચ્છો તકોડો જમાવ્યો હોત! પરંતુ સદરહુ ઠાકોર સાહેબે સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થને વિશેષ

ફળદાયક સમજી પુણા દીક્ષે આ પ્રયોગ અમને બતાવ્યાથી સ્વાર્થ
 વૃત્તિને અલગી કરી અમારી તરફથી પણ જનહિત કાળે પ્રસિદ્ધ કર-
 વામાં આવ્યો છે.

અંકોલ.

સં. અંકોટ, હિં. ઢેરા, મ. અંકોલી, બં. આંકડ, ગુ. અં-
 કોલ આંકલો, તૈ. હડીક, લા. Alangium Lamarckii.

વર્ણન—એનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્થાનનાં જંગલોમાં થતાં હોય
 તે પાંચથી પચ્ચીસ ફુટ સુધી ઊંચા વધે છે. એની શાખાઓનો રંગ
 ઘણું કરીને ઘોળો હોય છે, પાંદડાં ચારથી છ ઇંચ લાંબાં અને એકથી
 બે ઇંચ પહોળાં તથા લીસાં હોય છે, તેઓનો આકાર તળીએથી
 લાંબી ટુંકી કોરવાળો અને મથાળેથી પુટ્ટી અણીવાળો હોય છે. પાં-
 દડાંની ઉપરની સપાટીનો રંગ શીકો લીલો અને નીચેનો સહેજ પી-
 ણાશ લેતો હોય છે. અતિ કોમળ ઉપર પાન વાળતી ફવાટી હોય છે,
 પાંદડાંનો વાસ બિય અને સ્વાદ ખટાશ લેતો કડવો હોય છે. શિયાળો
 ઉતરતાં એને ખરી ગએલાં પાંદડાંના ખૂણામાંથી ઘોળા રંગનાં ઘણું
 કરી બે, બે ફુલનાં જોડકાં નીકળી આવે છે, જેને બ્યાસ એકથી
 દોઢ ઇંચ જેટલો હોય છે, અને સુગંધિ જાંઘનાં ફુલોને મળતી હોય
 છે. ફળો કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે, અને ઉપરની
 છાત્ર ચીવટ હોય છે; પરંતુ વૈશાખ, જેઠમાં જ્યારે તેઓ પાકે છે
 ત્યારે જાંબુ જેવાં કાળાં થઈ જાય છે અને છાલ એટલો બધો નરમ
 થઈ જાય છે કે તેને સહેજ દાખતાં તેમાંથી ફળિ જેવો રસ અને

ગર્ભ બહાર નીકળી આવે છે. એ ગર્ભની અંદર એક ઘેરા ભુરા રંગનો કેડીણુ ઠળીઓ હોય છે, જેને તોડતાં તેમાંથી એક ખીજ નીકળે છે. આ ખીજ ઉપરની છાલ પાતળી અને ફીકા બદામી રંગની હોય છે, જેને નખ વડે ખરપી નાંખતાં અંદરથી ઘોળા રંગનું રસ ભર્યું અને જાણે તેની અંદર તેલ હોય તેવું મીઝ દેખાય છે. ફળનો બ્યાસ ચારથી પાંચ સામન અને ખીજનો બેથી ત્રણ સામન હોય છે. આ જાડ ઘણા ભાગે પુષ્કળ કાંટાવાળાં થાય છે.

ગુણુદોષ—વાન્તિકારક, રેચક, શોષક, રોપણુ, સ્વેદલ, વિષહર, જવરક્ષ અને શોથક્ષ.

ઉપયોગ—આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે, અને ગુદા ગુદાં અનુપાતોથી તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

સર્પદંશ ઉપર—એનાં મૂળની છાલ દસ તોલા લેઈ અઘક-ચરી ખાંડીને ૧૫૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તેમાંથી દર ૦૧ કલાકે પાંચ તોલા લેઈ ગાયના ગરમ કરેલા પાંચ તોલા ઘી સાથે મેળવી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉલટીદારા નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે ઝેર ઉતરી જાય નહિ ત્યાં સુધી ક્રિયા ચાલુ રાખવી અને ત્યારબાદ એક અઠવાડીઆ સુધી દરરોજ લીંમડાની ચાર તોલા અંતરછાલને ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તેમાં અંકોત્રનાં મૂળની છાલનું ચૂરણુ પાવલીભાર નાંખી દિવસમાં બે વખત પાવાથી શરીરમાં મંદ સ્વરૂપે રહેલો ઝેરનો શેષ નિકાર પણ નાશુદ થાય છે.

વછનાગ—રંધુ પ્રમાણમાં અપાઇ ગયો હોય અને તેથી ઝેરી ચિન્ડો જાણાતાં હોય તો પણ ઉપર મુજબ વિધિથી તૈયાર કરેલો ક્વાથ ધી સાથે ત્રણ, ચાર વખત આપવાથી ઝેરી અસર નાબુદ થાય છે.

હડકાયાં કુતરાંના કરડ ઉપર—સુદર્શન ચૂર્ણ તોલો ૦૧ અને અંકોલનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ સાથે મેળવી બે પડીકા કરી તેમાંથી સવાર, સાંજ એક એક પડીકા આપવી, એમ ત્રણ મહીના સુધી સેવન કરવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારાં ઝેરી જંતુઓના નાશ થાય છે, જેથી હડકવાનો ભય રહેતો નથી.

ઊંદરના ઝેરથી—બગડેલા લોહીને સુધારવામાં આ દવા ધણી અક્સીર છે, ઊંદરના ઝેરથી બ્યારે શરીર ઉપર લાલ ચાંદાં પડે છે, હાથ, પગમાં સખ દાહ અને ચસકા ઉત્પન્ન થઇ દરદીનું સ્વરૂપ પતના દરદીને મળતું થઇ જાય છે, ત્યારે એનાં મૂળની છાલ પાણી સાથે ધસીને ચોપડવાથી સખ ધારાં રૂઝાઇ જાય છે. તેમજ મૂળને પાણી સાથે ધસીને પીવાથી ઝાડા, ઉલટી થઇ શરીરની અંદર સંચિત થએલું ઝેર પણ નાબુદ થાય છે.

આ ઔષધિથી હડકાયાં કુતરાંનું, સાપનું, ઊંદરનું અને ખિલાડી તથા વછનાગનું ઝેર દુર થાય છે, તે માત્ર તેના ઝાડો; ઉલટી કરવાના ગુણને સ્વીકૃત થાય છે એમ નથી, પરંતુ તેનામાં વિષદ ગુણ પણ રહેલો છે જેથી વિષ હરવાનું કાર્ય પણ થાય છે.

એના ખીજના તેલમાં અદ્ભુત રોપણ ગુણ રહેલો હોવાથી.

નહિ રજાતા જાંડા વસુમાંથી કહોવણનો ભાગ દુર કરી નવું માંસ ઉત્પન્ન કરી એકદમ રૂઝ લાવે છે. આ કાર્ય માટે એનાં બીજનો બૂકો કરી તેને તલના તેલથી બીંજવી તડકે રાખી સાત દિવસ સુધી ભાવના આપવી. એક વખત નાંખેલું તેલ શોષાઈ જાય એટલે બીજ વખત નાંખવું. એ પ્રમાણે જેમ જેમ તેલતું શોષણ થતું જાય તેમ તેમ તેલ નાખતા જવું. દરેક વખતે તેલ બીજનો બૂકો સારી પેઠે બીંજાઈને રાખડી જેવો થાય તેટલું નાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કર્યા બાદ તેને એક ઠાંસાની વાડકી અગર થાળીમાં ચોપડીને તે થાળીને બીજ એક ઠાંસાની થાળી ઉપર ઊંધી ઢાંકી જેક, અષાઢના સપ્ત તડકામાં મુકવાથી ઉપરના વાસણમાંથી ટપકીને નીચેના વાસણમાં જે તેલ પડે તે એક શીશીમાં ભરી રાખીને ઊપયોગમાં લેવું. નહિ રજાતા જાંડા જખમમાં આ તેલ લગાડવાથી ડા સમયમાં પુરેપુરી રૂઝ લાવે છે, માથાના ટાલ વાળા ભાગ ઉપર માલોસ કરવાથી નવા કેશ ઉગી આવે છે, તેમજ હરકોઈ જતના બીજને વાવવા પડેલાં જે આ તેલનો પટ દેઈ વાવવામાં આવે તો જલદી ઉગી નીકળે છે. વળી અંકોલનાં પાંદડાં, બીજ અને ઘોડાવજ તથા આદુને સાથે કુટી ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં કાલવી રાખવું. જેમાંથી દર દાઢમે જાડની ઉંમરના પ્રમાણમાં પાંચથી દશ તોલા જેટલું લેઈ પાણી સાથે મેળવી આંખના નહાના જાડને પાવાથી એકદમ વધી મોટું થાય છે, તેમજ કોણે પણ જલદી આવે છે.

અંકોલનાં ટુલની સુકાએલી રૂળીઓ, સુકાં આંમળાં અને હળ-દર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર દાઢમે ૦૧ તોલો ચૂર્ણ લેઈ મધ સાથે મેળવીને આપવાથી ૫૬૨ દિવસમાં પર-

ખીચો તેમજ પેશાબદારા થતો પર જેવો સ્નાવ દુર થઈ મૂત્ર નળી સાફ થાય છે. એનાં મૂળીઆંની છાલને તડકે સુકવી કપડે ચાળી રાખી સુકવી, જેમાંથી સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણ વખત દર ટાઇ-મે બે, બે આનીમાર ચૂર્ણ, મધ અને આદુને રસ અથવા ચોખ્ખાનાં ધોવરામણ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો મટી જાય છે. એજ ભૂકી એક વાલ જેટલી લેઈ તેટલાજ લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે મેળવી મધ સાથે આપવાથી ખાંસી મટે છે. અને ઊના પાણી સાથે આપવાથી શ્વેત દુર થાય છે. વાવડીંગની મીંઝેના ના તોડા ચૂર્ણ સાથે મેળવીને આપવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે, પાચથી દશ ધર્જામાર જેટલા વચ્ચનમાં લેઈ ગરમ પાણી અગર ચાહા જેડે આપવાથી એન્ડીફ્રીનનામે અગ્રેજી દવાની માફક પરસેવો લાવી તાવને ઉતારે છે. અને બેથી પાંચ ધર્જામાર જેટલી આપવાથી વિસ્ફેટક, ઉપદંશ, વાત રકત, કાઠ વિગેરે દરદોમાં રક્તશોધક કામ કરે છે.

અ કોસનાં મૂળની છાલ, દેવદાર, કાળી પાઠનું મૂળ, કડાછાલ, ધાવડીનાં ફુલ, લોધર, દાડમની છાલ અને રાજ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ વાટી ચૂર્ણ કરી ચોખ્ખાના ધોવરામણના પાણીમાં ચણીયોર જેવડી ગોળીઓ કરવી, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે બે ગોળી મધ સાથે ચટાડવી અગર તો ચોખ્ખાના ધોવરામણ સાથે આપવી, જેથી ઝાડો, મરડો વિગેરે જલદી નાબુદ થાય છે. એના તેલનું માલીશ કરવાથી હાથરસ વિગેરેથી શિથિલ થયેલી જનનેદ્રિય બળવાન થઈ એક માસમાં તેની વૃદ્ધિ થાય છે.

તામ્રભસ્મ—એનાં રળને વાટી લુગદી બનાવી, તેમાં શુદ્ધ કરેલા ત્રાંચાનાં કાંટે વિંધામ પાતળાં એવાં પતરાંને સુકી કપડામાં

કરી મળપુટનો અગ્નિ આપવાથી એકાદ, જે પુટમાં હિતમ ભરમ થાય છે.

સફેદ તામ્રભરમ—તીખ્ખે અકગરી નામે ગ્રંથનો કર્તા પ્ર-
ખ્યાત હકિમ અકબરખાન પોતાના મુજર્રખાત અકગરી નામના પુ-
સ્તકમાં જણાવે છે કે:—પ્રથમ અંકોલના એક મુળની છાલ લાવી
તેને મુકવી પાટી ચૂર્ણ કરવું, બાદ લગભગ સાયળ જેવું બાકું એક
ખીજું અંકોલનું લીલુ મૂળ એકાદ હાથ લાંબુ લાવી તેના મથાળે
વચમાં એક વીંત ઊંડો ખાડો કાચી તેમાં ચૂર્ણ કરેલી મુકી છાલ
અરધ મુધી ભરી તેના ઊપર ત્રાંખાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં રાખી ઉપર
ખીજુ મુકી છાલતું ચૂર્ણ દાખીને ભરવું. ત્યારબાદ તેના ઊપર કપડામાટી
કરી એક ગજ લાંબા, એક ગજ પોહોળા તથા તેટલાજ ઊંડાં ખા-
દામા બકરીનીલીંડીઓ અડધ મુધી ભરી તે ઉપર સદરહુ કપડામાટી
કરેલું મૂળ મુકી બાકીનો ખાડો પાછો લીંડીઓથી ભરી અગ્નિ સ-
ળગાવવો, અને શિતળ થએ ખાડામાંથી મૂળ કાઢી લેધ તેના ઊપર-
ની કપડામાટી દુર કરી વચ્ચેથી ત્રાંખાના પત્રાં સંભાળથી કાઢી લેવાં,
જે પતાસાની માદક કુદી જઈ ઠાગળની માદક સફેદ રંગનાં થઇ
ગમેલાં હશે. છર્ગ કદાચ કંઇ કસર માલુમ પડે તો એજ કૃતીથી
તેને ફરી અગ્નિ આપવો. આ ભરમ ઘણી ઉત્તમ અને છે અને તે
જળોદર, પત, કૃમિ, કોદ, ઝાડો, મરડો, ખાંસી, દમ, શ્વળ વિગેરેમાં
યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી આબાદ કામ બળવે છે.

આ કૃતિ પ્રમાણે તામ્રભરમ બનાવનારે પ્રથમ ત્રાંખાને સારી
રીતે શુદ્ધ કરવું જોઈએ, ત્રાંખાનાં પતરાને અગ્નિમાં તપાવીને તેલ-
છાજ, કાંજી, ગાંધુત્ર, ઠળથીનો કવાથ વિગેરે ચીજોમાં ત્રણ, ત્રણ વ-

ખત બુઝાવી શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. પરંતુ પતરા-
ના બદલે જો ત્રાંબાનો રસ કરીને બુઝાવવામાં આવે તોજ ગિતમ
સફેદ ભરમ થઇ શકે છે. ત્રાંબુ જલદી નહિ ઓગળતું હોવાથી તેનો
રસ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે; માટે દરેક વખતે તેના જેગો થોડો
એક શુદ્ધ સોમલ ઉમેરવામાં આવે તો જલદી રસ થાય છે, સોમ-
લની ધુમાડી આંખને લાગે તો નુકસાન થાય છે. માટે સાવચેતીથી
કામ કરવું, વળી સોમલના યોગવાળી ભરમ અત્યંત ગરમ થાય છે,
માટે ઘણી ઓછી માત્રામાં આપવી અને જો તે સહન થાય તોજ
વધારે આપવી. આ ભરમ ત્રણ, ચાર અગર તો પાંચ સાત
દહાડાથી વધારે વખત સુધી ચાલુ રાખવી નહિ. દરદીને જો દાઢ
થાય તો ધી પાવું.

અંકોલના બીજનું તેલ કાઢવાની રીત ઊપર બતાવવામાં આવી
છે, જેમાં તલના તેલની આવના આપી તેજ કાઢવાની ત્રિધિ લખવામાં
આવી છે, પરંતુ તલના તેલના સંબંધ સિવાય સ્વતંત્ર રીતે બીજ-
માંથી તેલ કાઢવાની રીતો પણ “રસ રત્નાકર” “રસ રત્ન સમુચ્ચય”
વિગેરે પ્રમાણિત ગ્રંથોમાં દર્શિએ પડે છે એમાંની મુખ્ય રીતો આ
પ્રમાણે છે.

અંકોલના બીજ ઊપર બદામી રંગનું જે પડ હોય છે તે નખો
વડે ખરપી નાખી અંદરના ઘોળી મીંજોને કાઢી, તે મીંજોના મહોડાં
લગારેક ઘસી નાંખવાં. પછી તે મીંજના મોહોડા ઉપર ટંકણખાનો
થોડોએક લેપ કરવો અને મીંજના બાકીના ભાગ ઉપર ચણાના
સોટનો લેપ કરવો. બાદ મીંજોને કાસાની ચાળીમાં ભરી તડકે સુક-

વાથી તેઓમાંથી જે તેલ ટપકી થાળીમાં એકઠું થાય તે ખાટલીમાં
ખરી રાખી ઊપયોગમાં લેવું.

“ રસરતનાકર. ”

અંકોલમાંથી તેલ નિકળે છે કે કેમ ? તથા ત્રાંખાની સફેદ
ભરમ થાય કે નહિ? તે વિષે વૈદ્યોમાં ધણા મતભેદ ચાલે છે. નિ-
ષ્ટ સંગ્રહ ગ્રંથના કર્તા પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ રત્નનાથમાધ લખે છે કે
અંકોલના ખીજની અંદર તેલ સરખું લાગે છે પણ તેનું તેલ કા-
ઢેલું કાઢી રથળે દેખવામાં આવ્યું નથી. તે તેલના ધણા પ્રયોગો લ-
ખેલા છે, પણ તે કાંઈ થતા દીઠા નથી.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી આર્યાનાર્ય નામે પુસ્તકમાં
જણાવે છે કે:—ત્રાંખાની સફેદ ભરમ થતીજ નથી, કેટલાએક જોગી
જતીઓ ત્રાખને બદલે ખીજ કાઢી પદાર્થને ડુલવી ખતાવી જમમાં
નાંખે છે, માટે કાંઈએ છેતરાવું નહિ.

અમે જંગલની જડીયુદ્ધીની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઉપરોક્ત રસર-
તનાકરવ જો પ્રયોગ લખ્યો હતો, તેના સખંધમાં અમેરિકાથી એક
નેણુસી નામના ગૃહસ્થ જણાવે છે કે:—આપે જંગલની જડીયુદ્ધીમાં
અંકોલના ખીજનું તેલ કાઢવાનો જે પ્રયોગ લખ્યો છે, તેવીજ રીતે
જ્યારે હું હિમાલયમાં એક મહાત્મા પાસે વૈદ્ય શીખતો હતો, ત્યારે
તેલ કાઢ્યું હતું. એવી રીતે કાઢેલા તેલમાં વિદ્યુત શક્તિ અધિક હોય
છે, માટે તેનાથી અનેક ચમત્કારો થાય છે. માટે જો આપની પાસે
એવું તેલ તૈયાર હોય તો મોકલો. તાત્રમરમનો પ્રયોગ તો અમે જાતે
અનુભવેલો છે માટે જીયાસુએ અનુભવ લેઈ ખાત્રી કરવી.

ખીજને ઉકાળીને તેલ કાઢવાની વિધિ-રસરતન સમુચ્ચય વિગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યા મુજબ દસ તોલા અંકાલનાં ખીજને કુટી પાંચશેર પાણી સાથે એક કલાક ઉકાળતાં એક શેર પાણી બળી મથા પછી ઉતારી રાખી મુકવામાં આવ્યું અને ખીજ દિવસ સવારનાં જોયું તો પાણીના ઊપર ખીલકુલ ચીકટ જણાયું નહિ જોયો ક્રિયા નિષ્ફળ ગઈ.

પાતાળ યંત્રથી તેલ કાઢવાની કૃતિ-આ વિધિથી તેલ કાઢવાને માટે અનેક વખત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા, પરંતુ કેટલીએક વખત અગ્નિની આંચ વધારે પડવાથી સમૂગમાં ખીજ બળી ગયાં ત્યારે કેટલીએક વખતે જોઈએ તે કરતાં ઓછી આંચ લાગવાથી મુદ્દલ તેલ નીકળ્યું નહિ. આખરે જે ક્રિયા સફળ થઈ તે નીચે મુજબ હતી.

એક કાળારંગની બાટલી ઊપર બે વખત કાવડગાડી કરીને તેમાં એક શેર અંકાલનાં ખીજની દાળોને કુટીને ભરવામાં આવી, અને પછી પાંચ, પાંચ આગળ લંબાઈના લોખંડના તાંબા દુકડા-ઓના અંકલને એ બાટલીના મુખમાં ડાટાની માફક ખોસવામાં આવ્યા. તાર પોતાની લંબાઈના અડધા ભાગ જેટલા એટલે અઢી આંગળ બાટલીની અંદર અને તેટલાજ બહાર રહ્યા. પછી એક માટીના કુંડાના તળીએ મધ્ય ભાગે બાટલીની ગઈનના માપતું છિદ્ર પાડી તે કુંડામાં બાટલીને ઊંધી રાખી કુંડાનાં છિદ્રમાંથી બાટલીના મુખને નીચેની તરફ બહાર કાઢવામાં આવ્યું, અને કુંડાના છિદ્ર અને બાટલીની ગઈનના મેળાપની જગ્યાએ થોડીએક ચીકણી માટી લગાડી તે કુંડાને વગર અગ્નિના ચુલા ઊપર રાખવામાં આવ્યું જેથી બાટલી

લીનું મરોડું ચુલાના તળીઆથી છ આંગળ ઊંચું રહ્યું. પછી એક કાચનો ગ્લાસ કે જે નવ આંગળ લાંબો અને બેથી અઢી આંગળ ગોળાકા વાળો હતો તે બાટલીના નીચે રાખવામાં આવ્યો જેથી ગ્લાસની અંદર બાટલીનું મરોડું અઢી આંગળ દાખલ થયું. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યાબાદ કુંડાની અંદર રહેલા બાટલીના પેટની ઉપર એક ટીનના પતરાનું ભુંગળું કે જે બાટલીની ચારે તરફ એક આંગળ દીલું રહ્યું તે પહેરાવવામાં આવ્યું અને તે નળની અંદર બાટલીના ફરતી રેતી ભરવામાં આવી, ત્યાર પછી તે કુંડામાં દોઢશેર અડાયા છાણના નાના નાના કકડા કરીને ભરવામાં આવ્યા કે જે બાટલીના બુધા બરાબર ઊંચાઈ સુધીમાં ભરાયા. આ આંચ સવારના સાડાસાત વાગે આપવામાં આવી અને સાડાઆઠ વાગે તેલ નીકળવું શરૂ થયું, પહેલી આંચ બ્યારે બુઝાવા લાગી ત્યારે અડધો શેર બીજાં છાણના ટુકડા કરી તેની ઉપર નવવાગે ભરવામાં આવ્યા અને તે પણ સળગી રહ્યા ત્યારે દશ વાગે ત્રીજવાર ફરીથી તેટલાજ ટુકડા ભરવામાં આવ્યા, આ આંચનું બેર કમી થયા પછી ચોથી આંચ એક શેર છાણના ટુકડાઓની અગીઆર વાગે આપવામાં આવી. ત્રીજી આંચ સુધીમાં નીકળેલું તેલ સફેદ રંગનું હોય વજનમાં સાડાસાત તોલા હતું અને ત્યારબાદ નીકળેલું તેલ કાળા, પીળા, લાલરંગનું હોય વજનમાં સાડાચાર તોલા હતું.

એ રીતે એક શેર બીજાંથી સાડા ત્રણ શેર છાણની આગથી ચાર આંચમાં થઇને સાડાચાર કલાકમાં બાર તોલા તેલ નીકળ્યું હતું અને બાટલીમાં શેષ રહેલાં બળેલાં બીજાં વજન દશ, બાર તોલા થયું હતું, ફેબ્રુઆરી માસમાં આ ક્રિયા કરવામાં આવી હતી

અને તેલ નિકળવાનું કાર્ય શરૂ થયા બાદ દરેક આંચે ખાટલીની મદદ નીચેનો ગ્લાસ ઉઠાવી લેઈ તેની જગ્યાએ ખીજો નવો ગ્લાસ મુકવામાં આવ્યો હતો જેથી દરેક વખતે નીકળેલું તેલ ગુદું ગુદું રહી શક્યું હતું. પહેલી વારનું જે તેલ નીકળ્યું હતું તે સફેદ દંભનું પાતળા પાણી જેવું હતું અને તેમાં ચીકાશનો ભાગ ખીલકુલ નહોતો તેથી નિશ્ચય થતો હતો કે એ તેલ નહિ પરંતુ સદરહુ ખીજોનો પ-રસેવો હતો. વળી તે ખીજ તેલમાં નાંખવાથી મળી પશુ ન જતાં ગુદુંજ રહેતું હતું.

ખીજ વખતનું એટલે પાછળથી નીકળેલું તેલ ખે, ત્રણ જાતનું હતું, કંઈક પીળા રંગનું, કંઈક લાલ રંગનું અને કંઈક કાળા રંગનું હતું, જે કાળા રંગનું હતું તેમાં ચીકાશ વધારે હતો અને લાલ, પીળા રંગમાં જરા ઓછો હતો. એ ત્રણે પશુ એક ખીજ સાથે મળતાં નહોતાં. નીચે પીળું અને ઊપર કાળું રહેતું હતું. જે પાણી જેવું અને ઓછી કાળાશવાળું લાલ કે પીળું હતું તેમાં બત્તી બીજી સળગાવવાથી સળગતી નહોતી, પરંતુ કાળા દ્રવ્યમાં બીજીની સળગાવવાથી સળગતી હતી, એ ઊપરથી નક્કી થતું હતું કે માત્ર કાળું હતું, એજ તેલ હતું, બાકી ખીજું બધું, પાણી હતું. કુંડામાં જ્યારે જ્યારે રાખ વધારે એકઠી થતી ત્યારે કાઢી નાંખી ખીજ આંચનાં છાણાં ભરવામાં આવતાં હતાં, પરંતુ છેવટની આંચ તો રાખ કાઢાડી નાંખ્યા સિવાય તેના ઊપર છાંણાંના ટુકડા ગોઠવીનેજ દેવામાં આવી હતી, કેમકે વધારે આંચથી ખીજ તથા તેલ બળી જાય છે.

અભિપ્રાય—પાતાળ યંત્રથી અંકાલ, ધંતુરો કે ખાખરાનક

ખીજ જેવી સ્વસ્થ તેજ ધરાવતી વસ્તુઓમાંથી તેલનો ભાગ જુદો પાડવાની જુદી જુદી ક્રિયાઓના અનેક વખત જુદી જુદી રીતે અખતરા કર્યા પછી તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે અમે નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપવાને સમર્થ થયા છીએ.

આ કામ માટે ખીજ કોઈ પણ જાત કરતાં હમેશાં જ્યવહાર-માં વપરાતી કાળી બાટલી અથવા તો ગોળ આતશી શીશીને પસંદ કરી તેના ઉપર જે વખત કાપડમાટી કરી જે જાતનાં ખીયતું તેજ કાઢતું હોય તેની દાળો બનાવીને તે બાટલીમાં ભરવી અને પછી તેમાં ઘોડાના વાળાઓનો ડુયો મારવો, પરંતુ ઘોડાના વાળનો ડુયો મારવો નહિ. કેમકે તે ડુયો તેજ પીને કુલે છે, જેથી ખીજ તેલને બહાર નીકળી આવવાને માર્ગ બંધ કરે છે. આ પ્રમાણે ડુયો માર્યા પછી તે બાટલીને એક કુંડામાં છિદ્ર કરી તેમાં ઊંચી ઉભી રાખી તે છિદ્રમાંથી બાટલીની ગરદનનો ભાગ નીચે કાઢી એ કુંડાને એક ટીપા ધ કે જે ગજબર ઊંચી હોય તેના ઉપર રાખવું. ગજબર ઊંચું એટલા માટે કે તેની નીચે એક લાંબી નળી અને તેજ એકઠું થવાનો ગ્લાસ આવી શકે અને તેથી ટીપાઇના નીચે એક સાંકડા મહોડાનો શીશો અથવા ગ્લાસ રાખીને પછી એક વીંતબર લાંબી દીનની, જસતની, શીસાની અથવા તો કાચની નળી બાટલીના મહોડા અને ગ્લાસના મુખ સાથે એવી રીતે લગાવવી કે જેથી તે બન્નેના વચ્ચે રહેલું અંતર દુર થઈ વરાળ બહાર ન નીકળે-નળી લગાડવાનું અને તેજ ઝીલવા મોટો શીશો કે ગ્લાસ રાખવાનું એ પ્રયોજન છે કે:-
વધારે લંબાઈ અને ત્રિશાળતાના લીધે વરાળ સારી પેઠે ઠંડી થઈને

નીચેના પાત્રમાં એકડી થઈ શકે, જેથી તેલનો ભાગ વધારે જથ્થામાં મળી શકે, કુંડાની અંદર બાટલીના ઊપર દીનનું એક ભુગળું એટલું પહોળું ચડાવવું કે જેથી બાટલીની ચારે બાજુએ એછામાં એછી ખે, ત્રણ આંગળ જમ્યા ખાલી રહે, એ ખાલી જમ્યામાં રેતી ભરવી અને પછી છણાના ખે, ખે આંગળના કડકા કરી તે કુંડામાં દીનના ભુગળાની આજુબાજુ ખડકી આંચ દેવી, છાંણના મોટા ટુકડા કરવાથી આગ તેજ થાય છે અને બીલકુલ ચુરો કરવાથી જ્વેષ્ઠ એ તેટલી ગરમી લાગતી નથી, માટે ખે, ખે આંગળનાજ કડકા કરવા-પહેલો આંચ દેહશેર અડાયાં છાણાની આપની અને ત્યારબાદ કલાક પછી અડધો શેર છાણાની અને ત્યારપછી તેટલાજ અંતરે ત્રીજી આંચ પણ એટલાજ છાણાની આપવી. ત્રીજી આંચ આપ્યા બાદ કલાક પછી જ્યારે અગ્નિ ઠંડો પડી જાય ત્યારે કુંડામાંથી રાખને કાઢી લેઈને એક શેર છાણાની ચોથી આંચ આપવી એ રીતે બધાં મળી સાડાત્રણશેર છાણાની આંચથી સાડાચાર કલાકમાજ અંકોત્ર વિગેરે સાધારણ કઠીણ ચીજોનું તેલ નીકળી આવે છે. અને એનાથી કઠીણ એટલે ધાંતુરાનાં બીજ વિગેરેના માટે એકાદ, બે આંચ વધારે આપવી જોઈ એ. આંચ આપવાનું આ માપ કાગણુ જેવી સમશીતો-ષ્ણ રૂતું છે. પરંતુ જો ઠંડકની મોસમ હોય તો થોડીએક વધારે આંચ આપવી અને ઊનાળાની વધારે ગરમીની મોસમ હોય તો થોડી-એક આંચ ઘટાડવી.

આજ સુત્રીના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે પાતાળયંત્ર દ્વારા જે પ્રવાહી નીકળે છે, તેને તેજ કહેવા કરતાં ચુરો કે અર્ક કહેવો એ વધારે યોગ્ય છે, કેમકે પ્રથમ જે પ્રવાહી નીકળે છે તે

જળરૂપ હોય છે અને તેમાં તેલનો ભાગ ધણેજ ઓછો હોય છે. વળી પાછળથી જે કાણું, પીણું કે લાલ પ્રવાહી નીકળે છે તેમાં તેલનો ભાગ જ્યારે વધારે હોય છે ત્યારે થોડો. ધણે જીજનોના બળી ગયેલો ભાગ પણ મિશ્રિત હોય છે અને તેથી એ બન્ને પૈકી એક પણ દ્રવ્યને ચોખ્ખું તેલ ગણી શકાય નહિ, માટે જો સાદા ચોખ્ખા તેલનીજ જરૂર હોય તો શરૂઆતમાં નીકળેલા જળરૂપ પ્રવાહીને એકાદ દિવસ રાખી મુકવાથી તેના ઉપર અત્તરની માફક જે તેલ તરતું હોય છે તેને રૂના પુમડાવડે સંભાળથી ઉપર ઉપરથી લેઈ લેવું, અથવાતો પ્રથમ જણાવેલી ” રસ રતનાકર ” ગ્રંથની વિધિ મુજબ સૂર્યની ગરમીના થોડે કાઢી લેવું. ચુરા ઉપરથી રૂના પુમડાવડે લેઈ લેવામાં આવતું તેજ ધણું ઓછું અર્થાત્ એક શેર ચુરામાંથીજ એક અઘાળ અથવા તો તેથી પણ કમી હાથ આવે છે.

શુદ્ધ અંકોલ તેલના તંત્રશાસ્ત્રોમાં અનેક ચમત્કારીક ગુણો વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

એ તેજ સાથે પારાને ધુંટવાથી તેની ગોળી બંધાય એવો ક-
હીલુ થાય છે. હરતાલને ધુંટી અગ્નિ આપવાથી કાઠ અને પતનાં
અસાધ્ય દરદોને પણ દૂર કરે તેવી જિતમ ભરમ થાય છે, વિગેરે
પ્રયોગો તો ઠામ, ઠામ જેવામાં આવે છેજ પરંતુ એ ઉપરાંત વળી
“ શીવોક્ત ઇંદ્રજાળ ” નામના ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

શબવક્રેવિન્દુમાત્રંતત્તૈલનિક્ષેપદ્યદિ ॥

एकयामंसजीवःस्यान्नान्यथाशंकरोदितम् ॥

જ્ય એટલે મડદાના મુખમાં અંકોલનું તેલ જો એક ટીપા

જેટલું નાખરામાં આવે તો તે એક પ્રહરવાર મુખી સજીવન થાય છે, શંકરે કહેલી આ વાત વ્યર્થ નથી.

અમેરીકા નિવાસી ઉપરોક્ત નેણશી નામના ગૃહસ્થે જણાવેલું છે કે હાલની નવી શોધથી માલુમ પડ્યું છે કે અકાલના તેલમાં વિદ્યુત શક્તિ અધિક હોય છે અને તેથી તેનાથી અનેક ચમત્કારો થાય છે આ વાતનું સ્મરણ કરતાં શંકરે કહેલા આ વાક્યમાં કંઈ સત્યતા હોય એમ સમજાય છે અને તેથી કદાચ સાદું મરણ પામેલાં પ્રાણીઓ સજીવન થવાની વાતો તો બાબુએ રહી પરંતુ લગભગ આખર સ્થિતિ ભોગવતાં પ્રાણીઓ કે જોઓ મૂર્છા કિંવા અધોર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાં હોય છે, અને એ અવસ્થામાંથી ચેતનના પ્રાપ્ત થવાને માટે આપણે હેમગર્મ, હિરણ્યગર્ભ વિગેરે માત્રાઓ કિંવા કરતુરી કે સ્પિરિટ એમેન્યા એરોમેટીક વીગેરે આપધોતો ઉપયોગ કરીએ છોએ તેવા પ્રસંગે આ તેલના ઉપયોગથી ચેતનતા પ્રાપ્ત થવાનું ઊત્તમ કાર્ય થતું હશે એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પૂરતો અનુભવ લીધા સિવાય સત્ય વાત શું છે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહિ, માટે જગાસુએ અનુભવ લેધ ખાતરી કરવી.

અંજીર.

સં. રામોદુમ્બરીકા, હિં, મ. અંજીર, ઇં. ફીગટ્રી, લા.
'Ficus Carica.'

વર્ણન—અંજીરનાં ઝાડ અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, આ-

ફ્રિકા તેમજ હિન્દુસ્થાનમાં પણ ધણી જગ્યાએ થાય છે. આ એક જાંબરાની જાત હોઈ તેનો આકાર ઢોળાંબરાને મળતો આવે છે. એનાં ફળો દરેક બજારોમાં વેચાતાં હોવાથી તેમજ એનાં ઝાડ બગીચાઓમાં વગાતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ — અંજીર શિતળ, રક્તવિકારનાશક, દાહશામક, પીત્ત-હર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, કોડ અને મગજની ગરમીને દરનાર છે.

નિધંટરનાકર.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—કર્કશનાં ખીજ પાંચ તોલા, રાજ અઢી તોલા, દાડમનાં ફુલની સુકી કળીઓ બે તોલા, કઠાછાલ અઢી તોલા, જીચી જાતની સુંખડનો ભૂકો બે તોલા નાગકેશર અઢી તોલા ચણકમાખ બે તોલા સુકા આપળા બે તોલા અને હરડેજ અઢી તોલા લેઈ સાથે ખાંડી કપડાવડે ચાળી કાઢેલા ચૂર્ણને લીલાં અંજીરના સાત પુટ દેવા. લીલા અંજીર ન મળે તો દશ તોલા સુકાં અંજીરને કચરી તેમાં અડધો શેર પાણી નાખી આખી રાત રહેવા દેઈ સવારના મળી લેઈ તે પાણીને રસની જગ્યાએ ઉપયોગમાં લેવું. એમ સાત વખત કરવું. અને ત્યારપછી કાળી દ્રાક્ષના જીકાળાની સાત ભાવનાઓ આપવા. છેવટની ભાવના ખાટે પાએતો રસ સુકાઈ જઈ ઓપેંધ સુકું થઈ જાય ત્યારે તેમાં સાકરનો ભૂકો ચોદ તોલા, વાંસકપુર બે તોલા અને કપુર ગાઠ તોલા મેળવી ચાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ બાંધી એક તોલા જેટલા વજનમાં અપવાદની બંધી જાતના સફેદ, લાલ, કાળાં, લીલાં વગેરે પ્રદરોમાં વાતકાલિક કાયદો બતાવે છે અને એકરીસ દિવસમાં

રોગને નાશ કરે છે. બંગાળાતા કવિરાજે આ ચૂર્ણને મોટા માત્રે ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી ત્યાં આગળ “પ્રદરરાશનિ” એટલે પ્રદરરોગનું નાશ કરી જનારું ચૂર્ણ એવા નામથી આ ઔષધ પ્રખ્યાત છે.

કડવાં તુરીઆં

સં. તિક્ત કોષાતકી, (હિં. કટુ તુરીઆં, મ. કટુદોડકી શિ-
રાળી, ગુ. કડવી ધીસોડી, કડવાં તુરીઆં, પાડાવેલા, લા. Luffia
acutangula.

વર્ણન—એના વેલા ચોમાસામાં ધણા ઉગી આવે છે અને તે લાંબા વધી વાડો, ઝાડવાં વિગેરે ઉપર ચઢી જાય છે, એનાં પાંદડાં ધીમેથી અગર તુરીયાં કે ઝુમખડીનાં પાંદડાને મળતાં હોય છે, તેમાં જ્યારે શ્રાવણ, ભાદરવા માસમાં સાઝતી વખતે પીળા રંગનાં સુંદર મોટાં ફુલો બિપડ્યાં હોય છે, ત્યારે એનો દેખાવ રળીઆમણો થઈ રહેલો લાગે છે. એનાં ફળો શાકમાં વપરાતાં તુરીઆંના જેવાંજ પરંતુ તેનાથી ન્હાનાં એટલે ત્રણથી છ ઈંચ લાંબાં અને દોઢેક ઈંચ જડાં તથા તેના ઉપર દશ બી ઠાંસો કે ધારવાળાં થાય છે. એ ફળો કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે, પરંતુ સુકાય છે ત્યારે ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે. ફળના મડોડા ઉપર સૂક્ષ્મ ડાંડકીવાળું ન્હાતું ઢાંકણું હોય છે, જે ફળ સુકાઈ જાય છે ત્યારે પોતાની મેળે જુદુ થઈને પડી જાય છે, અને પછી ફળની અંદરના જળીદાર

રેષાઓમાંનાં ત્રણ સાંખાં છિદ્રોમાંથી ખીજ નીકળીને નીચે ખરી નવ-
છે. ફળોની વાસ ઊંચ અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

આ તરફના ધણાખરા દેશો એને કુકડપાડાના નામથી ઓળખે-
છે, પરંતુ કુકડપાડાના વેલા જુની તરફના થતા હોય તેને પીળાં નહિ
પરંતુ સફેદ કુકડ આવે છે. વળી એનાં ફળો માત્ર એકથી દોઢ ઈંચ
જેટલાજ સાંખાં હોઈ તેના ઉપર જરા જડી ઊંચી પડતીવાળા અને
સીધા ગીચોગીચ કાંટા હોય છે. આ બંને વનસ્પતિના ગુણ લગભગ
સરખાજ છે, અને તેથી એકના બદલે ખીજ વાપરવામાં આવે તો
પણ કંઈ અવગુણ ન થતાં એક સરખોજ ફાયદો થાય છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ — આપણા દેશમાં મેલેરીઆની
હવાથી આવતા તાવનો ઉપદ્રવ ઘણો હોવાથી તેના માટે કિરનાઈન,
સીન્કોના વિગેરે ઔષધો વપરાય છે, અને તે આ તાવ માટે રામ-
બાણુ ધસાજ મનાય છે. પરંતુ કેટલાએક પ્રસંગે કિરનાઈનથી જોઈએ
તેવો ફાયદો થતો નથી. પણ જો આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો થોડાજ સમયમાં શરીરમાંથી મેલેરીઆનું ઝેર નાશુદ થઈ
તાવ આવતો અટકે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મેલેરીઆની અસરથી
વધેલી બરોળ, કમળે, લીવરનું વધવું, સોજ, પાંડુરોગ અને જગાદર
જેવા રોગો પણ થોડાજ સમયમાં તદ્દન નાશુદ થાય છે. એને વાપ-
રવાની રીત એની છે કે સુકાયેલાં બે ફળો લેઈ ચાળીશ તેલા કાંડા
પાણીમાં આખી રાત બીજવી રાખી સવારના ગાગો લેઈ તે પાણી
ચારેક રૂપીઆભારના આશરે સવારમાં પીવાથી ઝડપી, ઉલટી વિગેરે
થઈ કેટલાં સારું કરે છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ વિગેરે નીકળી

જમ પોડું, બરોળ, કમળો, કોહ, અશ્વ, સોળ, જળોદર, મુદ્ધ, તાવ, દમ વિગેરે દુર થાય છે. વળી એ ફળને યોડાએક પાણીમાં આપી રાત ભીંજવી રાખી તે પાણી સવારે નાકવાટે સુંઘાડવાથી નાકે રેચ લાગી પીતનો સ્વાદ થઇ કમળાનું દરદ નાચુદ થાય છે.

એકાદ ફળને પાંચ તોલા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી પાવાથી પુષ્કળ ઝાડા તથા ઊલટીઓ થઇ હડકાયા કુતરાનું ઝેર, સાપનું ઝેર અને ઊંદરનું ઝેર દુર થાય છે.

આ ઔષધમાં જે કે આવા અમુલ્ય ગુણો રહેલા છે, તોપણ તે ઝેરી અને સખ્ત ઝાડો, ઊલટી કરનાર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં ધણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. નયળા બાંધના અને નયળા હૃદયના દરદીઓને તે આપવું નહિ. સારા અનુભવી વૈદ્યોએ તેનો ઉપયોગ કરવા છતાં પણ જે તે વિશેષ ઉપદ્રવ કરતું જણાય તો તેના વારણ તરીકે ગાયનું ધી પાવું તેમજ જે નાકે સુંઘાડવામાં આવ્યું હોય તો ધી પણ નાકે સુંઘાડવું તેથી ઉપદ્રવ શ્રમી જશે. વળી દરદીની સ્થિતિનો વિચાર કરીને ઔષધ પીવાના માપમા પણ વધ-ધટ કરવી.

ખાનખહાદુર મોઘદીન શેરિક્ લખે છે કે:—કડવા તુરી-આનું ફળ ઉલટી લાવનાર છે, પરંતુ ફળમાંનો કીયો ભાગ ચોક્કસ અસર કરનાર છે તે લોકોની જાણમાં નહિ હોવાથી તેઓ આખા ફળને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ગાળી લેખ ઉલટી અને ઝાડા માટે આપે છે. આ પ્રમાણે આ ફળનો ઉપયોગ કરવાથી પેટમાં અત્યંત ચુંચારો થાય છે, અને ઝાડો, ઊલટી થવાનું કાર્ય અચોક્કસ અને અનિયમિત થાય છે, જેથી કેટલાએકને બિલકુલ ઊ-

હટી આવતી નથી, અથવાતો કલાકોના કલાકો સુધી જોસભર ઉલટી થમાં કરે છે, પરંતુ અનુભવથી માલુમ પડ્યું છે કે એનાં ખીજમાં ઝાડો, ઉલટી કરાવનારો ચોક્કસ ગુણ રહેલો છે, અને તેથી એનાં ખીજની મીંજો હિન્દુસ્થાનમાં સૌથી સારામાં સારી ઉલટી કરાવનારી ઔષધિ છે. ઇંગ્રેજ ઔષધ આયુર્વીદ્યાક્રયુઆનાના જેટલા વજનમાં આપવાથી આ ઔષધ પણ તેના જેવોજ ગુણ કરે છે, એટલે પ થી ૧૦ ગ્રેન જેટલું આપવાથી કદ કાઢવાનું, દશથી પંદર ધર્જીમાર જેટલું આપવાથી મોળ અને ઉમકા લાવવાનું તથા ૨૦ થી ૩૦ ધર્જીમાર જેટલું એનું ચૂર્ણ આપવાથી ઉલટી લાવવાનું કાર્ય કરે છે, એનાં ખીજનું મગજ વાટીને પાણી સાથે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે લીલાશ સેતા ઘોળા રંગનું પ્રવાહી તૈયાર થાય છે જે મેં ઘણાં વર્ષથી આજ સુધી આયુર્વીદ્યાક્રયુઆનાના બદલે દવામાં વાપરેલું છે અને તે ઉલટી લાવવા ઉપરાંત આયુર્વીદ્યાક્રયુઆનાની માફક સંગ્રહણી અને મરડા ઉપર પણ ઘણી સારી અસર કરે છે.

આ ગુણો ઉપરાંત તેમાં વળી ખીજો એક અજ્ય ગુણ એ જણાયો છે કે:—ઝામરવાનું દરદ કે જે ખીજ કોષ્ટ પણ કલાજથી સાફ થતું ન હોય તેના માટે એનાં ફળોને રાતવાસો પાણીમાં બીંજીવીને પછી સવરના ચોળી મસળીને તે પાણીને ગાળી લેધ તેમાં ખાવટાનો લોટ પલાળી રોટલાના આકારે પોટીત બતાવીને તેના માથા ઉપર લેપ કરવો અને પછી સદરહુ પાણીથી બીંજીવેલું કપડું તેના ઉપર પાથરવું. આ પ્રમાણે બપોરના ચાર વાગ્યા સુધી રાખીને સુધ જવું. આ પ્રમાણે આશરે દશેક દિવસ સુધી એ પ્રમાણે કરવા-

थी आभरवाथी पीडाता दरदने अत्यंत दायदा थाय छे.

वैद्यकसार—नाभे अंशभां जलवावभां आण्युं छे कः—

शिरमें दरद हो और नजलाशु काहो, पीनस हो और कीड़े पड़ जाय उसके वास्ते घुसरायन वा बिन्दाजका फल लेकर उसके अन्दरका जाला निकाल कर छमासे पानीमें पांचसात मिनिट भिगोकर नाकके रास्ते खींच, छींक उसी वक्त आवैगी फिर नही मुंघै इसी तरह ३ दिन तक नाकसे रतबद निकलैगी, ३ दिन तक सूखी दालरोटी खिलावै पानस-के कीड़े भी निकल जायेंगे और अच्छा हो जावैगा और योग क्रिया करने वालेंक जब गरमी दिमागमें होतीहै तब यही दवा सूघते हे, ऊपर लिखेकी रीतसे दिमाग साफ होजा-ताहै और पागलको सुंगानेसे पागल अच्छा होजाताहै और पालानेसे पेटके कीड़े बिस्ल पानीके होकर बहि जाते हैं.

माथाभां दरद होय, नजलानुं पाखी रोकानुं होय, पीनसन-
दरद थयुं होय अने डीडा पडता होयते तेना आटे कडा तुरीअनुं
अथवा तो कुकडपाडानुं इण सेछ तेना जपरनी छात्र काहो नाप्पी
अंदरने गभ सछ अर्धा तोला पाखीभां पाय, सात मिनिट भोज्यो
राप्पी शोणी भसणीने पछी ते पाखीने नाक वाटे सुधवाथी त तज
छींको आववा लागशे. अने ओ भुज्ज छींको आरना लागे ओटवे
पछी सुधवानुं पध करवुं—आ दवा सुधवाथी त्मार आद तजु दि-

સો સુધો નાક વાટે માથામાં સંચિત થએલો દર, પીત વિગેરે દોષો નીકળી જશે, તેમજ પીનસના કોડા પણ નીકળી જઈ દરદ નાબુદ થશે. આ ઔષધ સુંઘ્યા પછી ત્રણ દીવસ સુધી ધી, માખણ, દુધ વિગેરે ચીકટ ખાવું નહી, માત્ર દાળ, રોટલી વિગેરે લુખો ખોરાક ખાવો, યોગ વિધાની ક્રિયાઓ કરનારાઓને જ્યારે માથામાં ગરમી થાય છે, ત્યારે ઉપર લખ્યા મુજબ વિધિથી આ દવા સુંઘે છે જેથી ગરમી ઝરી જઈ મસ્તક સાફ થઈ જાય છે. અને ગાંડા મતુષ્યને સુંઘાડવાથી તેને પણ આરામ થાય છે. વળી આ આપધ પાવાથી પેટના કીડા ઓગળીને પાણી જેવા થઈને જાડા વાટે વહી જાય છે.

રસ રતનાકર અંથના કર્તા પ્રખ્યાત સિદ્ધ મહાત્મા નિત્યનાથ જણાવે છે કે-કડવાં તુરીયાંના બીજનો બૂકો એક શેર, સુંક એક શેર, તલતું તેલ ચારશેર અને પાણી સોળશેર એ બધાંને સાથે મેળવીને ધીમી આંચથી ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. એ તેલ ચોપડવાથી ગરમીના રોગની અસાધ્ય આંદી, દુષ્ટ વ્રણ વથા ભગંદરનું દરદ દુર થાય છે.

આ ઔષધનો વપરાશ હાલમાં આ દેશમાં ઘણો જુગ્મ છે, પરંતુ સામળવા પ્રમાણે અમેરિકામાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે, અને તેથી બીજા કોઈપણ ઇલાજથી નહિ મટનારાં અસાધ્ય વ્રણો દુર થાય છે

રાજમાર્તંડ અંથના કર્તા શ્રીમાન બોજ રાજ જણાવે છે કે મુલ્લ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાળને કાઢી નાંખી પછી તેના ઉપર

કડવાં તુરીયાંમાંના બીજમાંથી કાઢવામાં આવેલું તેલ ચોપડવાથી ત્યાં આગળ કદીપણ ફરીથી વાળ ઉગતા નથી.

ચંદ્ર ચક્રેરી નામના ગ્રંથનો કર્તા જણાવેછે કે ખેસવાની કપડાની ગાદીમાં રૂના બદલે કડવાં તુરીયાંના ફળનો ભૂકો ભરવો. આ ગાદી ઉપર દરરોજ ખેસવાથી કાઢપણ જાતના ઔષધનું સેવન કર્યા સિવાય અર્થનું ભયંકર દરદ પણ જડ મુગથી નાચુદ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન બુની શકેતો દરરોજ સાંજે પાણીથી ભરેલા એક લો-ટામાં ખે, ચાર કડા તુરીઆનાં ફળો નાંખી મૂકવાં અને સવારના ઝાઝર જતી વખતે તે પાણી ગુદા ધોવાના ઉપયોગમાં લેવું તેથી પણ વગર આપણે ચાર, છ મહીનામાં અર્થનો વ્યાધિ નિર્મૂળ થાય છે.

કલમારી.

સં. કલિકારી, લાંગલો વિશલ્યા, ગર્ભ પાતિની. અગ્નિ સ્થિખા હિં. કરિયારી, મ. કળલાવી, ખડયાનાગ ગુ. શીંગડીઓ વછનાગ, દુધીઓ વછનાગ, કલમારી, કજીઆરી, કંકાસણી. લા. *Gloriosa superba*, *Aconitum Napels*.

વર્ણન--એના છોડવા ચોમાસે જાગી નીકળે છે. તે પાંચથી દશ ફુટ કે તેથી પણ જાંચા હોય છે, એનાં મૂળને મથાળેથી એકાદ, કે બે ચાર જામી સોટીઓ જેવું નીકળી પછી તે વેલાની માફકખાડી અવળી ધાસ કે નજીકનાં ઝાડવાં ઉપર લાંબાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, ટેરવે સાંકડાં થતાં ગુંછળાંની માફક આંટી વળેલાં હોવાથી એ આંટી

ઝાડવાને વીંટળાઈ વેગા જાયે ચઢી જાય છે, એમાં ધણું કરી આવજી
ભાદરવે કુવ્ર આવે છે, જે મોટાં અને પીંગાશ લેતાં લાલ અને સિંદુ-
રીયા રંગનાં હોય છે. તેની પાંખડીઓ અઝી સ્થિતિની માફક જાંચી
ચઢેછે અને કોર ઉપર મોંજ વાળી હોય છે, જેથી તે તરત ઓગ-
ખાઈ આવે છે. એનાં ફૂલો લાસી, લાંબી એરંડીને મળતાં અને
મૂળીઆં જરા ચપટાં અને કંદ જેવાં લાંબાં હોય છે, એનાં કુવ્ર જેના
ધર ઉપર નાંખવામાં આવે તેના ધરમાં કજીઓ થયા વિના રહે નહિ
એવી લોકોમાં માનિતતા હોવાથી તેમજ દરેક સ્થળે તે જામતી હો-
વાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેના ઉપયોગ—રામાયણમાં કથા છે કે:-લ-
ક્ષ્મણના હૃદયમાં રાવણે મારેલી બ્રહ્મ શક્તિ ખુંચી રહેવાથી આવેલી
મુર્છા વાળવાને સુષેણ દેવે વિશ્વશ્યા નામની ઔષધિના રસને લેપ
કરી સહેલાઈથી શક્તિ ખેંચી લીધી હતી, સંધિની નામની ઔષ-
ધિથી જખમ રૂઝ્યો હતો, અને સંજીવની ઔષધિથી પ્રાણને ચેત-
નતામાં આપ્યો હતો. આ આપધિઓ કઈ હશે ? તે સંધિ તર્ક-
વિતર્ક કરતાં નિવંટોમાં કજીઆરીતું વિશ્વશ્યા એટલે “શલ્યને દુર કર-
નારી ” એવું નામ વાંચવામાં આવ્યું, પરંતુ તેમાં નામ પ્રમાણેનો
ગુણ છે કે કેમ ? તે સંધિ કોઈ સ્થળે જોડેજોડ હોય આવ્યો નહિ,
એવામાં રાજમાતંડ નામે ગ્રંથ વાંચવામાં આવતાં તેમાં એવું લખેલું
દૃષ્ટિએ આવ્યું કે:- ” કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાડી ચોપડવાથી
લાંબો સમય થયા છુસી ગયેલું શલ્ય ધામાંથી તરતજ બહાર નીકળી
આવે છે. ” આ જાપરથી તેનો અનુલભ લેવા શ્રદ્ધા જાપન થાં

એક મનુષ્ય કે જેના પગમાં ખીસો ધુસી ગયો હતો, તેને જખમની આજુ આજુ આ કંઈ ચોપડામાં આંબ્યો અને પછી તરતજ ખીસાને ખેંચવામાં આંબ્યો, તો પ્રથમ જે ખીસો દરદીને કસોરોફાઈ આપી એથુદ્ધ કર્યા સિરામ કોઇપણ ખીજી રીતે ખેંચ્યો નુકસાનકારક જણાતો હતો તે ઘણી સહેલાઈથી ખેંચી લીધા બાદ જખમ ઉપર સંધિની નામની વનસ્પતિનો પાટો બાંધવાથી હોહી નીકળતું તત્કાળ બંધ થઈ, જે ત્રણ દિવસમાં રૂઝ આવી ગઈ.

રામાયણમાં વલ્કુલેલી વિશલ્પા નામની દીવ્ય ઔષધી આજ હશે કે ખીજી તેનો ચોક્કસ નિર્ણય આ ઉપરથી કરી શકાય નહિ, પરંતુ ગુણ દેપમાં તો આ વિશલ્પા આખેદુમ તેને મળતીજ છે વળી રામાયણમાં જણાવ્યું છે કે સદરદુ વિશલ્પા અગ્નિની માફક ચળકતી હતી અને ખરેખર ! અપેક્ષી વિશલ્પા પણ તેનાં અગ્નિ જેવાં કુસોના લીધે ચળકે છે જેથી નિર્ઘંટકારોએ તેને અગ્નિથી ખાતું નામ પ્રદાન કરેલું છે, અને એ પુરાવા ઉપરથી આપણી વિશલ્પા એજ રામાયણની વિશલ્પા અને આ પુસ્તકનાં અંતે વલ્કુલેલી સંધિની એજ રામાયણની પણ સંધિની હોય એમ ખાત્રી થાય છે. જે એમ હોય તો હવે શોધની રહી માત્ર સંજીવની, અને જે તે ઇશ્વરજીથી કોઈ મહાશય જાહેરમાં લાવે તો પછી જેમ હ્યો આયુર્વેદના અનહદ પ્રમાણની બિલ્કરી ! આજકાલના યુદ્ધ પ્રસંગમાં ધાયત્ર થયેલા સ્ત્રિપાઈઓ હોસ્પિટાલોમાં લાંબા સમય સુધી રીઝાય છે તેઓ આ ઔષધિઓના પ્રભાવે શીઘ્ર સારા થાય તો પછી દુનિયાંની ખીજી દરેક ચિકિત્સા પ્રણાલીઓ આયુર્વેદનાં ચરણોમાં નમન કાં ન કરે ? અસ્તુ !

આ ઔષધિનાં ખીજાં નામોની સાથે નિર્ઘંટોમાં તેનું ગર્ભ

પાતિની એવું નામ પણ આપેલું છે, પરંતુ તેના કેવા મર્મ ઉપર અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સ્પષ્ટપણે જણાવેલું નથી. માત્ર રસરતન સમુચ્ચયકાર લખે છે કે:-

વીરા લાંગલિકા દંતો વિષામણભેદકૈઃ ॥

પ્રયોજ્યો મુઠ ગર્ભાણાં પ્રલેપો ગર્ભમોચનઃ ॥

શતાવરી, કલગારી, દંતીમૂળ, વછનાગ અને પાણાણુ ભેદ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ પાણીમાં પીસી પેદું તેમજ પેટ ઉપર લેપ કરવાથી મુઠ ગર્ભ એટલે આડા આવેલા ગર્ભનો પ્રસવ થાય છે. મુઠ ગર્ભ કે જે દર વર્ષે હજારો નિર્દોષ નારીઓનો ભોગ લે છે તે જો આ ઉપરથી સીધો થઈ સુખ પૂર્વક પ્રસવતો હોયતો તેના આ ગુણની કિંમત કોઈપણ રીતે આંકી શકાય તેમ નથી, પરંતુ અમને તેના અનુભવ નથી, માટે કોઈ મહાશય તેનો અનુભવ લેઈ પ્રસિદ્ધિમાં લાવશે તો જન સમાજ ઉપર અનદદ ઉત્કાર થશે.

રાજમાર્ત ડ નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-કલિહારીના કંદને પાણીમાં વાડીને જમણી તરફની દાઢ દુખતી હોય તો ડાબા અંગુઠે અને ડાબી તરફની દાઢ દુખતી હોયતો જમણા અંગુઠાના નખ ઉત્તર લેપ કરવાથી દાઢમાંનો છવ્વા મરી જમને ખરી પડે છે, જેથી સદાને માટે દરદ નાશુદ થાય છે. વળી ઢોરને સહેજ પણ છોલાએલા શરીરના ભાગમાં ચોમાસામાં જે કીડા પડે છે તેના માટે કલિહારીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ચોપડવાથી તત્કાળ બધા કીડા મરી જઈ રૂઝ આવે છે અને તેથી મજત મળતા આ મૂળીઆનો ઉપયોગ કરવાથી “શીનાઇલ” જેવી ગંધાતી અને વળી બહુ મૃદ્યવાળી વિદેશી દવા ખરીદવાની જરૂર રહેતી નથી.

કુતરી.

સં, પશુચંદા, કંચુનીપત્રા, હિં. વનકંમની બાદરા મ-
બાઉલી, કાલર, ગુ. કુતરી, કુચી, કુતેલાં, લા. *Setaria glauca*—

વર્ણન—આ ઘાસની મોટાં લોળીયાંવાળી, મધ્યમ લોળીઆંવા-
ળી, અને ઝીંણાં લોળીયાંવાળી એમ ત્રણ જાતો થાય છે. જેમાં નિ-
ષંકારોના—અભિપ્રાય પ્રમાણે વચલી જાત રસ, વિપાક અને ગુણમાં
શ્રેષ્ઠ છે. અનુભવ લેતાં નાની જાત પણ એવીજ ઉપયોગી માણુમ
પડી છે, એવી નાની જાત એકથી બે ફુટ ઉંચી થાય છે, જ્યારે
મોટી જાત ત્રણથી પાંચ ફુટ જેટલી ઉંચી હોય છે, ચોમાસાની મો-
સમમાં આ ઘાસ ગામ અને ખેતરોની વાડોમાં ધણું રોજે છે. એનાં
પાંદડાં તેમજ છોડવાનો આકાર કાંગના છોડને મળતા હોય એના ઉ-
પર કાંગનાં લોળીયાં જેવી ફૂલનીજ ચમરી આવે છે અને એ ચમ-
રીમાં કાંટા જેવી સળીઓ વિશેષ હોય છે જેથી તે કપડાંને લાગે તો
ચોંટી જાય છે, એમા કામના જેવાજ સુક્ષ્મ દાણા થાય છે.

જડીબુટ્ટો તરીકેનો ઉપયોગ—આ પુસ્તકની ગુની આર્ત્રીત
કે જે સને ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, તેમાં સાપના ઝે-
રના અકસીર છલાજ તરીકે આ વનસ્પતિના સંબંધમાં લેખ આપ-
વામાં આવ્યો હતો. જેનો અનુવર્તન: ઉત્તરો પ્રેક્ટીસ ઓફ મેડીશીન,
જાહગર, કુબાઈ સમાચાર વિગેરે ગ્રંથો, માસિકો અને પેપરોમાં થઈ
છેવટે સને ૧૯૧૨ના મે માસના વૈદ્યકપતરમાં પ્રગટ થયો હતો. અને
ત્યાર પછી એના સંબંધમાં સદરહુ પત્રમાં ઘણી ચર્ચા ચાલી-સેંકડે
અનુષ્ઠાનો અભિપ્રાય અને અનુભવથી સિદ્ધ થયું હતું કે બેશક! સા-

જના ઝેર માટે તે અકસ્મીર ઇલાજ છે. વૈદ્યકદ્વપતરના સને ૧૬૧૨ના અગષ્ટ સપ્ટેમ્બર અને ડીસેમ્બરના અંદા વાંચવાથી આવાતની વાંચક વૃન્દને ખાત્રી થશે. જો કે આ સમયમાં જોઈએ તેટલી ચર્ચા અહીં છે તોપણ અશ્વેસ! કે હાથ તેમાં જો જીલ્લુપ છે તે કોઈના ચણ તરફથી પુરી કરવામાં આવી નથી, માટે એના સમયમાં અત્રે જો કંઈ વિશેષ અનુભવ છે તે જનહિત માટે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરવાની સાધારણ રીત એવી છે કે તેને રસ કાઢીને જેને સાય દરડયો હોય તેને આંખમાં આંજવો તેમજ ડાંખ ઉપર ચોપડવો તેથી દસ ત્રિનિટમાં સાપનું ઝેર નિતરી જાય છે. કદાચ આંજવા અને ડાંખ ઉપર ચોપડવાથી ધારેલી અસર ન થાય તો વાંચી નાં તોલા જોડેલો રસ પાવો પણ ખરો.

આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણા કેશો સારા થયાના દાખલા અમારી પાસે મોજુદ છે, તેમજ વૈદ્યકદ્વપતરમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. તોપણ કેટલીએક વખતે જ્યારે આ ઉપાય ધારેલી અસર અગમ્ય કરતો નથી ત્યારે કેમ કરવું તેનો ખુલાસો કોઈના પણ તરફથી પ્રગટ થયો નથી.

સને ૧૮૧૦ના શ્રવણ માસની જન્માષ્ટમીએ એક બાઈને સર્પ કરડવાથી તેને અત્રેના એક મંત્ર વાદી પાસે લાવવામાં આવી. આ મંત્રવાદી પોતાનું મંત્રેનું પાણી પેની બાઈની આંખમાં છાંટતો હતો, જેથી તે બાઈ સાપના નામે પુષ્કળ ધુણતી હતી, અને પોતાનું ઝેર પાછું ચુસી લેવાનું સાપની વતી વચન આપતાં તરતજ તે સચેત

થતી હતી; પરંતુ પાંચી તરતજ બેમાન થઇ જતી હતી. આવો પ્ર-
કાર પાંચ, ૬૪ વખત ચાલ્યો પરંતુ શરીર વિષમુક્ત થયું નહિ, જેથી
સદરહુ બાધને અમારી પાસે લ વામાં આવી. અમે તેને કુચીતો રસ
પાચો, ચોપડ્યો તેમજ આંજ્યો, પરંતુ કંઈ સંતોષકારક પરીણાજ
આવ્યું નહિ જેથી ૧૨૧ને બીજે રસ કાઢી તેમાં સોધેન્ના નેપાળાનું.
એક બીજ થોડું એક ઘસીને તેની આખમાં આંજ્યુ; અને તેથી સર્વે
ની અન્નયમી વચ્ચે પાંચ મિનિટમાં ઝેર ઊતરી ગયું. જે ફરીથી ચઢ્યું
નહીં. જે કે આ રીતે નેપળો આંજવાથી તે બાધની આંખમાં અસહ્ય
દાહ થવા લાગ્યો, પરંતુ તે બે, ચાર વખત ધી આંજવાથી શાન્ત થયો.

સને ૧૯૦૪માં બ્રિટિશ ફોજદાર મી. મગનલાલનું માળવામાં
જવું થયું હતું તેવામાં ત્યાં આગળ એક મનુષ્યને સાપ કરડ્યો; જેના
માટે ઝેર ઊતારવાના કામમાં પંકાએલા ત્યાંના લોકોએ વિવિધ ઉપ-
ચાર કર્યા છતાં પણ કંઈ ફાયદો ન થતાં તે મનુષ્ય છેક એવી અવ-
સ્થાએ પહોંચ્યો કે લોકો તેને મરણ પામેલો સમજી વધારે ઉપચારક
કરવાનું છોડી દેઇ અવગ્રહ કર્યું. પહોંચાડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.
આ વાતની ખબર પડતાં સદરહુ મી. મગનલાલ તરફથી ઉપર મુજબ
કુતરીના રસ સાથે નેપાળાનું બીજ ઘસીને અંજન કરવાનો પ્રયોજ
કરવામાં આવ્યો અને તેથી પાંચ મિનિટમાં તે મનુષ્ય વિષમુક્ત થઈ
સાચ થયો.

પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ શારંગધર પોતાની સંહિતામાં જણાવે છે કે:-

જયપાલભવાંમજ્જાં ભાવયેન્નિમ્બુકદ્રવૈઃ ॥

एकविंशतिवेलांतु ततो वर्तिप्रकल्पयेत् ॥

मनुष्य लालयाघृष्टा ततोनेत्रे तथाऽञ्जयेत् ॥

सर्पदंशविषंजित्वा संजीवयतिमानवम् ॥

નેપાળાની મીઠોને લિંબુના રસની એકવીશ વખત બાવનાઓ દેવી, પછી તેની વાટ એટલે દીવેટના આકારની લાંબી ગોળીઓ બનાવીને રાખી મૂકવી. આ વાટને મનુષ્યની લાળમાં ધસીને જેને સાપ ક્રરડયો હોય તેને આંજવાથી ઝેરને જીતીને તે મનુષ્યને જીવડે છે.

આ ઉપરથી સમજશે કે નેપાળામાં પણ સાપનું ઝેર દુર કરવાની શક્તિ છે, અને તેથી જ્યાં આગળ એકલી કુતરી ફાયદો કરતી નથી, ત્યાં આગળ આ બળને સાથે મેળવી અંજન કરવાથી અજબ ફાયદો થાય છે. આ વાતનો બીજા પણ દશ, પંદર કોશોમાં અમને મુરતો અનુભવ થયો છે.

આ બૌદ્ધિમાં આવો દીવ્ય ગુણ હોય સર્વે સ્થળે મળી શકતી હોવાથી સાપનું ઝેર ઊતારનારી જડીઓમાં તેને પ્રથમ નંબરે મુકી શકાય, પરંતુ અશ્વસોસ! કે તે એક જાતનું ઘાસ હોવાથી બારે માસ લીલી ન મળી શકતાં દીવાળી લગભગ સુકાઈ જાય છે અને તેથી ત્યારબાદ તેનો રસ મેળવવાને હરકત પડે છે. વળી કદાચ જો એની ઓસમમાં રસ કાઢીને સંધરી રાખ્યો હોય તો તે પણ એકાદ માસમાં સડીને બગડી જાય છે. આ અડચણ દુર કરવાનો ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે એનો તરતનો દાઢવામાં આવેલો રસ ત્રણ ભાગ અને એક આગ રેકટીફાઇડ સ્પિરિટ એ બે બીજો સાથે મેળવીને રાખવામાં

આવે તો પછી બગડ્યા સિવાય એકાદ, બે વર્ષ સુધી રહી શકે છે, અને તેનો જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉપયોગ કરી શકાય છે. વળી કહેવાય છે કે આ ઔષધિના વીંશ તોલા રસમાં ચારેક વાલ કપુરનું ચૂર્ણ નાંખીને રાખી મૂકવાથી પણ કેટલાએક સમય સુધી તે બગડ્યા સિવાય જલવાન રહે છે.

આ ઉપરાંત વળી આ ઔષધિમાં ખીજ અમૂલ્ય ગુણો એ રહેલા છે કે એના ખીજનું ચૂર્ણ કરી દરરોજ સવાર સાંઝ વા તોલા જોડા લેઈ ચાર તોલા બકરીના મૂત્ર સાથે આપવાથી મુત્તકૃચ્છનું દરદ નાશ પડે છે. તેમજ એનાં ખીજનું ચૂર્ણ વા તોલાના માખમાં લેઈ સાકર સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી પ્રમેહમાં ફાયદો થાય છે.

કુતરો

સં. જ્ઞાન, હિ. કુત્તા મ. કુત્રે ઈ. Dog.

વર્ણન—કુતરો એ પ્રાણી પાળવામાં આવતું હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—જે મનુષ્યનું તાળવું સડી કાઢ્યું પડી નાસુર થયું હોય તેના માટે આ અકસીર ધલાજ છે, અને એનો ઉપયોગ કરવાની રીત “મુજરેબાન અકબરી” ગ્રંથનો કર્તા પ્રસિદ્ધ યુનાની હકીમ અકબરખાન એવી જણાવે છે કે:—

તરતના મરી ગયેલા કુતરાના નાના બચ્ચાનું માથું કાપી લેઈ

અમડો અથવા બહીની અભિમાં પકાવી લેવું. બાદ તેનો ખીજો બધો ભાગ દૂર કરી કેવળ ભેળનો ભાગ લેઈ ઝીણો વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવા આ બૂકા ધા દિપર દરરોજ થોડો થોડો છાંટવાથી દરેક જાતના ધા જલદી રૂઝાઈ જાય છે. જે તાળવામાં ધા હોય તે આ ઔષધ વાંસની નળી અથવાતો કાગળની ભુંગળીમાં ભરીને કુંકવું કે જેથી તે ધાના મૂળ સુધી બરાબર રીતે પહોંચી શકે.

આ ઔષધની અનેક વખત અજમાયશ લેવામાં આવી છે, એક મનુષ્યને તાળવામાં એવો ધા હતો કે બરાબર એક પૈસા જેવડું છિદ્ર પડીને તાળવા અને નાકનો ભાગ એક થઈ ગયો હતો. એવા ગંભિર કેસમાં પણ એનાથી બરાબર રાયદો થયો હતો.

આ વાતને ટેકા મળે એવો એક પ્રયોગ આપણા પ્રાચીન મહાત્મા બંગસેન પણ પેતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે અને તે એ છે કે:-

કુતરાની જીભને અગ્નિવડે શેકી ચૂર્ણ કરી વ્રણમાં ભરવાથી તત્કાળ વ્રણ રૂઝાઈ જાય છે. વળી દીલ્લીના મોઝલ બાદશાહોના ખાસ હકીમ જકાગિદ્દાખાએ પોતાની કરાવાદીન જીકાઈ નામની કીતાબમાં જણુ આવોજ પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

આ પ્રયોગ આર્યધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અપવિત્ર હોવાથી અમે તેનો અનુભવ લેઈ શક્યા નથી, પરંતુ જનસમાજની જાણ માટે લખવામાં આવ્યો છે; તે જોને ધરીત હોય તેણે અનુભવ લેઈ પ્રસિદ્ધ કરવો.

કેળ.

સં. કદળી, રંભા. હિં. કેલા. મ. કેળ, કદળી, ઇં. Plantation.

વર્ણન—કેળનાં ઝાડ દરેક સ્થળે ખામ, ખજીયામાં થતાં હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યકમાં કેળને શિતળ, ગ્રાહી, કૃષ્ણ, શેષ્ઠ, પીત્તહર, મેદહર, વાતહર તેમજ અન્નપીત્ત, દાહ વિગેરેને ક્ષમાવનારી માનેલી છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ શોષખોળ કરનારાઓને ક્ષયરોગ મટાડવાને ખાસ શુશુ તેમાં જલ્યાએડો હોવાથી નિવંટ રતનાકર નામે ગ્રંથમાં તેના એક એવો પ્રયોગ લખાએલો છે કે:—

ખકરીનું મૂત્ર ચારસો તોલા લેઇ તેને અગ્નિ ઉપર ચઢાવીને પકાવતાં જ્યારે તે ગોળના પાક જેવું થઇ ચલા આવે ત્યારે તેમાં બદ્ધાંનાં દળનું ચૂર્ણ આઠ તોલા, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ચાર તોલા, લોહ-ભસ્મ ચાર તોલા અને ભોંયરીંગણીનાં ફળોનું ચૂર્ણ ચાર તોલા નાંખીને સઘળું મળી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી ધીથી રીઢા થએલા માટીના વાસણમાં અગર ખરણીમાં ભરી રાખવું. એમાંથી દરરોજ સવાર સંક્રમે આનીભારથી ૦૧ તોલા જેટલું ખાઈ તેના ઉપર કેળનું પાણી પીવાથી અસાધ્ય ખાસી હોય તો પણ નાશ પામે છે.

જો કે ઉપરોક્ત ગ્રંથકર્તા વિષ્ણુ વાસુદેવ ગોડમોલેએ પોતાના તેમજ ખીજા અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોના અનુભવથી આ પ્રયોગ લખેલો છે, પરંતુ હાલની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં તેને જોઇએ તેવું સ્થાન મળ્યું

નથી તથાપિ પ્રસિદ્ધ વૈદ્યક પેપર વૈદ્યકદ્વયતરૂમાં દક્ષિણ અમેરિકાના આઝીઝ દેશના ડૉક્ટર જી. મેન્ડેસ્કોનો ક્ષય રોગમાં કેળના રસનો ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ પ્રગટ થયા આઠ કેટલાએક વૈદ્ય બહુઓનું તે દરદી લક્ષ દોરાએલું છે.

સદરહુ ડૉક્ટર પોતાનો અનુભવ એવો જણાવે છે કે એક ક્ષયના દરદીને હું જોવા ગયો હતો, એ દરદીનો ક્ષયરોગ બહુ વધી ગયેલો હોવાથી તેને વારંવાર ખાંસી આવતી હતી, પુષ્કળ કફ નીકળતો હતો, તેમજ રાત્રે પરસેવો વળગે, સખ્ત તાવ, અતિ દુર્બળપણું, શરીરનું સુકાઈ જવું, પાતળા દસ્ત થવા, ખોરાક ઉપર અરુચિ વિગેરે ઉપદ્રવો પશુ લાગુ પડ્યા હતા, અને વિશેષમાં વળી એ રોગ તેના વારસામાં હતો.

એ, તેને કેળના રસનો ઉપયોગ બતાવ્યો. દરરોજ એક મોટી કેળ મંગાવીને તેને પીંચીને રસ કાઢવામાં આવતો હતો, અને તે રસ ગાળીને ખાટલીઓમાં ભરી રાખવામાં આવતો હતો. દરરોજ એ, એ કત્રાકે રસ એક ઓંસ જેટલો લેઈને તેમાં તેટલુંજ દુધ ઉમેરીને પીવા આપવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવાથી તે દરદી હરવા ધરવા લાગ્યો, ખાંસી તથા કફ તત્તજ અદૃશ્ય થયા, બૂખ ઉઘડી, અને એ રીતે એ માસ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી તે દરદીને સંપૂર્ણ આરામ થયો. કેળનો રસ દરરોજ તાજે કાઢીને પાવો જોઈએ કેમકે વાસી રહેવાથી તેમાં ખટાશ ઉત્પન્ન થઈને બગડે જાય છે.

જેતપુરવાળા વૃદ્ધ અને અનુભવી આર્ય વૈદ્ય મયારામ

સુંદરજી—સને ૧૯૧૦ ના મે માસના વૈધકદંપત૩માં લખે છે કે—કેળના થડને પીચી અથવા કચરીને રસ કાઢી મળી સેષ દરરોજ તાજો ઉપયોગમાં લેવો. પરંતુ કદાચ જો દરરોજ તાજો રસ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે તો એક શેર રસમાં બેઆનીમાર ટંકણખાર મેળવવાથી એકાદ અઢવાડીઆ સુધી તે બગડ્યા સિવાય રહી શકે છે.

આ રસના સેવનથી પેસાળ ખુલાશે ઉતરવા લાગે છે, અને રૂધિર વિગેરેમાં સંચય થયેલાં રોગજનક સૂક્ષ્મ જંતુઓ નાશ પામે છે, અને તેથી તેવા જંતુઓવડે ઉત્પન્ન થયેલાં દરદો પણ નાશ પામી શકે છે. ક્ષય રોગને મટાડવાનો તેનો અદ્ભુત ગુણ પ્રાચીન વૈદ્ય જ્ઞાણતા હશે અને તેથીજ નિઘંટોમાંથી તેનું “ક્ષય હર” એવું સંગ્રા વાચક નામ નીકળી આવે છે; પરંતુ પાછળથી કાળ ગતિને લેધને તે સમંધિ અનુભવ વૈધ પરંપરામાં વિસરાઈ ગયો હશે.

ક્ષય રોગની માફક સોજો, જળોદર, કશ્નો જમાવ, દમ, ખાંસી, અગ્નિપીત, કમળો, બરેણ, પાંડુ, સુવા રોગ; બિનવા, મૂત્રદાહ, સોમલ, હરતાવ્ર વિગેરે ઝેરોની વિક્રિયા, પ્રમેહ, પ્રદર, ઉપદંશ, સાપ, વીંછી અને ઊંદરનું ઝેર, સંધિવા વિગેરે દરદો પણ આ રસનું સેવન કરવાથી તેમજ શરીરને લગાડવો જરી રાખવાથી પંદર, વીશ દિવસમાં મુકી જાય છે. પરંતુ જો દરદ જીવું હોય તો પુરતો ગુણ આવવાને દોઢથી બે મહીના લાગે છે.

શ્રીનાથદ્વારાના પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ મહાશંકર શર્માના ચીરંજીવીને શાસ-કાસનું હઠીલું દરદ ઘણાં વર્ષોથી હોવાથી તેના માટે અનેક રસ, રસાયનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ કંઈ ફાયદો

ચેતો નહેતો. તેથી વધારે આપધો સેવન કરવાનું છોડી દેશ રાશ્ત્રીય, નિષાળ, જૂતાન વિગેરે તરફ મુસાફરી કરી એક યોગી મહાત્મા ખાસ-થી યોગની કેટલીએક પ્રક્રિયાઓ સાધ્ય કરવામાં આવી, જેનાથી દરદ કંઈક નિયમમાં આવ્યું પરંતુ એક નિર્મૂળ થયું નહિ, ત્યારબાદ એક પ્રસંગે અમારે તેમની સાથે સમાજમ થતાં ઉપર બતાવેલો નિધ, ચનાકરવાળો પાક તેમને આપવામાં આવ્યો અને તેમથી સવાર, સાંજ ૧ તોલા જેટલો ચાટી બાદ ઉપર દર એ, એ દલાકે કેળાતો એક અધીળ વસ તેટલાજ દુધ સાથે મેળવીને પીવાને સમજાવવામાં આવ્યું. એ પ્રમાણે કરવાથી એક માસની અંદર તે અસાધ્ય ગણાતું દરદ તાન નામુદ થયું. જે આજે લગભગ દશ વર્ષ થયા છતાં પણ ફરીથી કબલ્યું નથી.

આ ઉપરથી ફરસાનાં દરદથી પીડાતા બીજા દરદીઓ ઉપર તેની અજમાયશ લેતાં ધણાખરા કેશોમાં એ ઔષધ ફતેહમંદ નીવડ્યું છે, અને તેથી દરેક ચિકિત્સક બાંધુએ તેનો બહોળો ઉપયોગ કરી પોતા-પોતાનો અનુભવ દેશહિત અર્થે પ્રગટ કરવાની ભલામણ કરી આ વિષય પુરો કરવામાં આવે છે.

કાયફળ.

સં. મગ્ગલ હિં. કાયફળ, મ. કુંબાચીશાલ ગુ. કાયફળ લા.

• *Greya arborea*.

વિવરણ—એનાં ઝાડ અત્રે ચતાં ન હોવાથી વર્ણન કરવામાં આવતું નથી. ઔષધના કામમાં એની હાલ વપરાય છે, જે હિમાલય તરફથી અત્રે આવતી હોય દરેક બજારમાં મળી શકે છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—કાશી નિવાસી પ્રસિદ્ધ રસ-
યનશાસ્ત્રી શ્યામસુંદરાચાર્ય વૈશ્ય જણાવે છે કે—રસાયનસાર મંથ
છપાવવાના કાર્યમાં હું રોકાયો હતો, તેવામાં ગૃધ્રસી નામના બાલુના
દરદે મને એકાએક પકડ્યો. જેથી કમરથી માંડીને પગ સુધીનો સવળો
ભાગ નિરૂપયોગી પડી બેકદરૂપ જણાવા લાગ્યો. અને તેથી મારી
એવી ઇચ્છા થવા કરતી હતી કે આ દુઃખ સહન કરવા કરતાં કોઈ
ડોક્ટરની પાસે પગ કાપી નાંખાવવામાં આવે તો વધારે સારું. કેમકે
નામાંકિત વૈદ્યો તેમજ ડોક્ટરોની પાસે અનેક રીતે સારવાર
કરાવ્યા છતાં પણ કંઈ ફાયદો જણાતો નહોતો. એવ માં
સુદૈવે નેપાળ સરકારના રાજ્ય વૈદ મહારાજ શ્રી પુરુષોત્તમ-
દાસજી સાથે સમાગમ થતાં તેઓએ એક એવો ઉપાય બતાવ્યો કે
જેથી મને મંપૂર્ણ આરામ થયાં. જે ઉપાય ટીધો હતો તે હું અમતના
કલ્યાણાર્થે પ્રસિદ્ધ કરું છું. અડધો શેર કાયદળ કુટી હવામેયો ચણી
લેવું. પછી એક શેર સરસીઆ તેલને દઢાકમાં નાખી મંદાગ્નિથી
ઊકાગતા જવું અને તેમાં ધીમે ધીમે કાયદળનું ચૂર્ણ દર વખતે એક,
એક તોલો નાખતા જવું. એ રીતે ચાર કલાકમાં બંધું ચૂર્ણ નાંખીને
પછી એ તેલને કપડાવડે ગાળી લેવું અને કપડામાં જ કીચક રહે
તેને એક હાલ્દીમાં ભરી રાખવો; તેમજ તેજને પણ પ્રથમ એક મા-
ટીના રીઠા વાસણમાં રાખી મૂટી જ્યારે તેમાંનો મેઘ વાસણના તળી-
એ બેસી જાય ત્યારે નીતરેલા તેલને એક ખાટલીમાં ભરી રાખવું
અને વાસણના તળીએ જામેલો કીચક પ્રથમના કીચક સાથે મે-
ળવી દેવો.

જે જાગમાં દરદ થતું હોય તે જાગ ઉપર તોકર પાસે બે ક-

લાક સુધી આ તેલવડે માલીસ કરાવવું. આ વખતે સળગતા ઠાલ-
સાની સગડી પાસે રાખી કે જેથી એના ઉપર નોકર પોતાના હાથ
મરમ કરતો જાય અને માલીસ કરતો જાય. એ કલાક માલીસ કર્યા
બાદ હાંલીમાંથી થોડા કીચડને ઠંડાઈમાં નાંખી ગરમ કરી તેને કપ-
ડામાં લેઈ પોટલીવડે ધીમે ધીમે તે અંગ ઉપર શેક કરવો અને જ્યારે
કીચડ સાવ ઠંડો પડી જાય ત્યારે કપડાપર પડોળો કરી પીડાવાળા
ભાગ ઉપર આધેડા. એ પ્રમાણે દરરોજ તેલવડે માલીસ કરવું અને
કીચડ વડે શેકવું. જો પીડા અત્યંત થતી હોય તો તે તેલમાં થોડું-
એક અરીસું ઉમેરવું. આ પ્રમાણે બહારથી સારવાર ચલાવવી અને
અંદરના ઉપચાર તરીકે વળી બા શેર કાયદાને કુટી ચારશેર પાણી
સાથે ઉદાગતાં બશેર પાણી આદી રહે ત્યારે માળી લેઈ તેમાં બશેર
ધી મેળવી મંદાગ્નિથી પકવતાં, પાણીનો ભાગ બળા જઈ જ્યારે ધી
ભાવ શેષ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એમાંથી દરરોજ બે, ત્રણ તોલાના
હિસાબે ખાવું, જેથી ત્રણ, ચાર દિવસમાં અદ્ભુત ફાયદો મેલમ પડી
દેહ, વીશ દિવસમાં સંપૂર્ણ આરામ થાય છે, વળી જો ધી જોડે
ચોગરાજ ગુગળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધારે જલદી ફાયદો
થાય છે.

રસાયનસાર

ખાખરા.

સં. પલાસ, કિંચુક. હિં. ઢાક, ટેસ, મ. પલસ ગુ. ખાખરા
હિ. *Butea frondosa*.

વિવરણ—ખાખરાના ગ્રાડને સહુ કાંઈ ઓળખે છે માટે તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

જડીયુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—મુજ્જરનાત બકગરીનો કતો કહે છે કે એનાં ખીજ નપુંમકોની ચિકિત્સા માટે અતિ જિતમ છે. એનાં મીજ કે જે પીતપાપડા કહેવાય છે તેને એક ઘડી પાણીમાં ભીંજવી રાખી પછી તેના ઉપરની પાતળી લાલ છાત દુર કરી અંદરની મીંજને સુકાવી લેવી અને ત્યારબાદ એક માટીની ઢાંધી લેઈ તેના તળીએ મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર કરી તેમાં તે મીંજને ભરી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી ચરે તરશથી તેના સાંધા કપડમાટીથી બંધ કરી દેવો. પછી જમીનમાં એક અડધો મજ્ર લાંબો, પડોળો તથા તેટલોજ ગોડો ખાડો ખોદી તે ખાડાની અંદર ખીંજે એક નાનો ખાડો ખોદી એ નાના ખાડામાં માટીનું એક ખીળું રીહું નાનું વાસણ મુકી તેના ઉપર મોટા ખાડામાં દવા ભરેલું વાસણ એવી રીતે મુકવું કે જેથી દવાવાળા વાસણના તળીયાનું છીદ્ર તેની નીચે મુકેલા નાના વાસણના મહોડા ઉપર ખરાબર રીતે આવી રહે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા બાદ મોટા ખાડામાં બાકી રહેલી જગ્યામાં એટલે દવાવાળા વાસણની આસપાસ અડાયાં છાંણાં ગોઠવી અગ્નિ સળગાવતાં જ્યારે આયુષ્ય ધ્રુવધને સાદુ શિતળ યષ્ઠ જય ત્યારે એવી સાવચેતીથી તે વાસણોને કાઢી લેવાં કે નીચેના વાસણમાં આ ચીંજેમાંથી ટપકીને એકઠા થયેલા તેલમાં રાખ વિગેરે પડે નહિ. આ તેલનું જનનેન્દ્રિયનો આમંત્રા ભાગ તેમજ શીવણી છોડીને બાકીના ભાગમા માલોસ કરવાથી હાથ-રસ વિગેરે કારણોથી આવેલું નપુંસકપણું દુર થાય છે.

એક અનુભવીક પ્રયોગ—અંકોલના ખીંજનું તેલ કાઢવાની

વિધિઓમાં વર્ણવ્યા મુજબ એક કાળી બાઠણીમાં અંકોલના બદલે ખાખરાનાં એક શેર ખીજ ભરીને પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવાની ક્રિયા અજમાવવામાં આવી હતી. જેમા પહેલી આંચ બદલે છાણાંની સાડા-આઠ વાગે આપવામાં આવી હતી, અને તે ઠૂરી ગયા બાદ ખીજ આંચ પરચીશ તોલા છાણાંની સાડાનવ વાગે દેવામાં આવી, અઃ આંચ દીધાને અધો કલાક થયા બાદ તેલ નીકળવું શરૂ થયું હતું. ત્રીજી આંચ ૨૫ તોલા છાણાંની સાડાદશ વાગે, ચોથી આંચ સવા-શેરની સવા અગીઆર વાગે, પાંચમી વીંદ તોલા છાણાંની સવાઆર વાગે, છઠ્ઠી આંચમાં પણ તેટલાંજ એટલે વીંદ તોલા છાણાંના કડકા-ઓની સવાવાગે, અને સાતમી આંચ એક શેર છાણાંની સવામે વાગે દેવામાં આવી હતી. ત્રીજી આંચ સુતીમાં જે પાંચ તોલા તેલ નીકળ્યું તે સફેદ રંગનું અને પાતળું પાણી જેવું હતું. પરંતુ ચોથી આંચ લાખતાની સાથે પીળા, લાલ, કાળા રંગના મિશ્રણવાળું તેલ નીકળવા લાગ્યું અને તે છ તોલા નીકળ્યું. એ રીતે ચાળીસ તોલા ખીજમાંથી બધા મળી સાડાછશેર છાણાંની આંચથી સાડા છ કલાકમાં અગીઆર તોલા તેલ નીકળ્યું હતું, જેમાં પ્રથમ નીકળેલા એટલે સફેદ તેલમા ચીકાશનો ભાગ ઓછો હતો, જેથી પાછળથી નીકળેલા લાલ, પીળા, કાળા તેલનો માલીસ કરવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. હડીમ અદ્યરખ.એ ખાખરાના ખીજને માટીની હાંડીમાં ભરી જેવી રીતે તેલ કાઢવાનો વિધિ વર્ણન કર્યો છે તેવીજ રીતે ખીજના બદલે ખાખરાનાં મૂળીઆં હાંડીમાં ભરીને જે અર્ક એટલે ચુરો કાઢવામાં આવે છે તે પણ પુરૂષત્વ આપનાર ગણાય છે અને તેથી તે અર્ક નાગરવેલના પાન ઉપર સારી પેઠે ચોપડીને પછા તે પાનમાં

મરાઠી નામે વનસ્પતિનું એક જીંડું ઘાલી દરરોજ સવાર, સાંજ
ખાવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળવા-
ની ભલામણ કરવામાં આવે છે. અને તેના સેવનથી થોડાજ સમયમાં
હિતમ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ રીતે કાઢવામાં આવેલા અ-
ર્કનું આંખોમાં અંજન કરવાથી કુલું, જાંખ, પડળ, છાયા વિગેરે કેટ-
લાએક નેત્રરોગો નાશુદ્ધ થાય છે એમ ધણાએક યોગી, મહાત્મા-
ઓનું કહેવું છે.

ખાખરાનાં ખીજ એ કૃમિરોગના માટે મહોષધ મનાય છે કેમકે
તેમાં દરેક જાતના કૃમિઓનો નાશ કરવાનો ગુણ ધણી સરસ રીતે
રહેલો છે, અને તેથી ખાખરાનાં ખીજ, નસોતર, કીરમાણી અન્નમો,
કપીસો, વાવડીંગના તાંદળા અને ગોળ એ બધા સાથે મેળવી તેમાં-
થી સવાર, સાંજ એમ બે વખત દરેક ટાકમે મોટા મનુષ્યને ૦૧ તોલો
અને નાનાં બાળકોને એકથી બે વાલ જેટલું આપવાથી કૃમિને નાશ
થાય છે અને બહાર નીકળી જાય છે, કેમકે એમાં નસોતર, કપીસો
વિગેરે રેચક દ્રવ્યો હોવાથી મુએલા કૃમિ બહાર કાઢવાને માટે ખીજે
રેચ આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

વળી કંપરનાં ઔષધોના બદલે ખાખરાનાં ખીજ, કપીસો, વાવ-
ડીંગ, શેકલી હિંગ, કાળીજીરી, હીંમજ, હરડેદળ, સંચળ અને નસો-
તર એ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર-
રોજ રાત્રે ૦૧થી ૦૧૧૧ તોલાના આશરે લેઈ ઠંડા પાણી સાથે પીવા-
થી પણ સવારમાં બે, ચાર દસ્ત થાય છે અને તેમાં દરેક પ્રકારનાં
કૃમિ મુએલી રિચ્તિમાં નીકળી જાય છે.

ખાખરાનાં ખીજનો ખાવાના ઔષધ તરીકે ઉપયોગ કરવાથી તે જેમ પેટની અંદર જીવન્ન થતા કૃમિઓનો નાશ કરે છે તેવીજ રીતે બહાર ચોપડવાનાં ઔષધોમા તેનો ઉપયોગ કરવાથી ખીજાં જંતુ ઓનો નાશ કરવાનો પણ તે અજબ શુભુ ધરાવે છે, અને તેથી વાળાનું દરદ કે જેમાં અસહ્ય પીડા ભોગવતી પડે છે તેના માટે તેનો નીચે મુજબ વિધિથી ઉપયોગ થાય છે.

ખાખરાનાં ખીજ, ઝેરકોચલાનાં ખીજ, રસકપુર, સાદુ કપુર અને ગુગળ આ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઇ બારીક વાટી પાણી સાથે ખરસ કરી પછી પીંચણાના પાન ઉપર તેનો જાડો લેપ કરી તેપાન વાળાના ફેફસા ઉપર બાંધવું. લેપ વધારે તણાય નહિ એટલા માટે તેમા જરા ધી કમેરવું. આ પદ્ધતી ત્રણ દીવસે છોડવી જેથી વાળો મરી જશે.

વાળો એ પણ એક જાતનો જંતુ અથવા કૃમિ છે, અને આ ઉપચારમાંનાં સર્વે ઔષધો કૃમિક્ષ હોવાથીજ તેની આવી રામચાણુ અસર થાય છે.

સાપના ઝેર માટે ખાખરા એ ખાત્રીપદ્ધતિ ઉપાય છે અને તેનો ઉપયોગ એવી રીતે થાય છે કે:—એનાં મૂળીમાં ઉપરની છાત્ર વાટી તેનો તાજે રસ ઝેરની પ્રમળતા અને દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી ચારથી દશ તોલા સુધીના પ્રમાણમા પાવાથી ઝાડો, ઝાડડી વિગેરે કંઈ પણ ન થવા છતાં સાપનું ઝેર કિતરી જાય છે.

એક મનુષ્યને ચિતરો નામનો સાપ છએક મહીના ઉપર કરડયો હતો, જેના લીધે પગ ઉપર સોજો ચઢી આવ્યો હતો એટલુંજ નહિ

પરંતુ દીવસે દીવસે તેનું વિષ શરીરના ખીજ બાગોમાં ફેલાતું જવાથી આખા શરીરમાં ફેલાય થયા કરતા હતા, એ ફેલાય ભરાતા અને ફુટતા હતા અને તેથી વિસ્ફોટકના દરદ જેવું શરીરનું સ્વરૂપ થઈ ગયું હતું, વળી દંશમાંનું માંસ તો સડી સડીને તુડીજ પડ્યા કરતું હતું અને આખા શરીરે અસહ્ય દાહ રહ્યાં કરતો હતો. આ દરદીને પ્રથમ દર ત્રોજે દિવસે ગરમળાના ગોળનો ચાર વખત જીવાળ આપવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી ત્રીજે મુજબ વિષથી બનાવેલી ખાખરાની ગોળીયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

ખાખરાના મૂળીઆં, પાંદડાં ફુલ, છાલ અને ખીજ એ દરેક બે, બે શેર લઈ સુકવી તેઓને બાળાને રાખ કરવી અને પછી તે રાખમાં દસ શેર પાણી નાખી સારી પેડે ચોળી મસળીને એક રાત-વાસો રહેવા દેવું. સવારના એ પાણીને નીતારી લેઈ ચુસે ચઢાવીને ઉકાળતાં ત્યારે જશેર પાણી ખડી રહે ત્યારે તેમાં ખખરાનું મૂત્ર ઘેટાનું મૂત્ર, ગાયનું મૂત્ર અને મનુષ્યનું મૂત્ર એ દરેક બે, બે શેર તથા આકડાનું દુધ, ઝાળા સરખડાની મુરી છાલ, સરખડાનાં ફુલ, મોનાગેર, હળદર, દારૂ કળદળ તુળસીની મંજરી, જેદીમધના મૂળ, ખોરડીની લાખ, સીંધાલુણ, જઝામાસી, તગોડના બીંડિંગ, સુંક, મરીઆ, લીંડીપી પર, કદ, ગરમાળાનો ગોળ; વાંઝણી કંઠોડીનો સુકા-વેલો કંદ, કુકડવેલના મૂળ. તાંદળાનાં મૂળ અને અનંતમૂળ એ દરેક બીજ આઠ આઠ રૂ. બાર લેઈ ખાડી કપડે ચાળેલું ચુકું તેમાં ભમેરી મંદાગિનીથી કઢાઈ કર્યાં સિવાયના ત્રાંખાના વાસણમાં નાંખીને ઉકાળતાં જ્યારે તે શીરા જેવું થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી બે, ત્રણ થાળીઓમાં નાંખી સૂર્યના તડકે મૂકવું, અને જ્યારે તે ગેળીઓ

વાળ્યા જેવું કહીશુ થાય ત્યારે તે અવારો એક પીંડો વાળી તેના ઉપર થોડું એક ધી ચોપડીને પછી એ, એ આની ભારતી ગોળીએ વાળવી.

આવી ગોળીઓમાંથી દરરોજ સવાર સાંજ એક, એક, ગોળી લઈને તેન એ રૂ. ભાર ગાયના ધી સાથે મેળવીને ઉપર લખેલા દર્દને ચટાકામાં આવતી અને તેના ઉપર તરતનું દોહેલું ગાયનું દૂધ રૂ. ભાર દૂધ પાવામાં આવતું હતું. તેમજ દરરોજ સવારમાં એક ગોળી કાળા સરસડાના કચાથમાં અને સાંજે જળ માંગરાના રસમાં મેળવીને આખા શરીરે ચોપડામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે છિપચાર ચાલુ રાખ્યાથી એક મહીનામાં શરીરની ઉપર દેખાતા તમામ કોઈના દુર થઈ ગયા અને ખીજ મહીનામાં તેના શરીરમાંનું સઘળું સંચીત થએલું વિષ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ ગયેલું જણાયું.

આ અધા પ્રયોગોનો અને પુત્તી રીતે અનુભવ લીધેલો છે, અને તેથી વાચકવ્રન્દ જે યોગ પ્રસંગે તેના ઉપયોગ કરશે તે અવશ્ય ઘનવૃદ્ધિ અથવા તે પરોપકારનું પુરુષ પ્રાપ્ત કરશે.

ગળી.

સં. નીલી, ૧૬૦. નીલ, શીત બં. નીલગચ્છી, લા. કન્ડીગો ફરા કોર્ડફિલોઆ.

વજન—ગળીના છોડા ચોનાપે વમડામાં ધણા ઉગી આવે છે, તેમજ ફેટલાએક સ્થળે તેના રંગ માટે વાવેતર પણ થાય છે એ છોડવા ખેતી ચાર કે છ શીટ સુધી ઉંચા વધે છે, અને તેની ચારે

તરફ પાતળી, લાંબી અને પસરાતી ધણી શાખાઓ નીકળે છે. એનું પાંદડાં ઘેરા લીલા કે કાળા તેથી રંગના ના થી એક ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને ના થી ના ઇંચ પહોળાં હોય છે. કલ રતાશ લેતક પીળા રંગનાં અને ક્ષીંગો ઝીણી, એકથી દોઢ ઇંચ લાંબી, ના થી ના લાંબા પહોળી અને સીધી તોપણ અંદરની બાજુ જરા વાંકી વળતી હોય છે. પાંદડાંને તોડવાથી બ્યારે તે સુકાય છે ત્યારે મળી જેવું કાળા રંગનાં થઈ જાય છે, એના છોડવા છેટેથી ખરસાંડીઆના છોડવા જેવા જણાતા હોય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિશેષ ઓળખાણુની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદી પીડાતા અહીંઆનું એક દરદીને કોઈ વૈદ્ય મહાશયે ચક્રમમાં હિંગળોક પાવાથી એવું સખત મહોડું આવી ગયું કે અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પણ તે વાળી શકાયું નહિ, જેથી ગમરાઇને વૈદ્યરાજ પોઆરા ગણી ગયા અને દરદી મૃત્યુની પળે ગણવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તેના કુટુંબમાં અલંકૃત ગમરાઇ મચી રહ્યો, અને આજુબાજુના નામાંકિત વૈદ્યોના આવન-ગમનની ધમાલ મચી રહી; પરંતુ એક પણ ઉપાયથી હાયદો ન થતાં દંદીની પ્રકૃતિ પળે, પળે વધારે લથડવા લાગી. એવામાં દૈવયોગે એક બાજીગર ત્યાં આવી ચડ્યો અને પોતાનો ખેલ પુરો કર્યા પછી સાપને મહોરો, વીંછીની જડી, વશીકરણની યુદ્ધી વિગેરે બનાવી લોકો પાસેથી પૈસા મેળવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ કે પ્રયે તેને સદરહુ દરદીની વાત કરવાથી પોતે ત્યાં આગળ આવ્યો, અને જો તેને પચાશ રૂા. આપે તો તે દરદીને સારો કરવાની હામ બીડી. દરદીના કુટુંબીઓ તરફથી આ જરૂર તરતજ કમુલ કરવામાં આવ-

ચાથી મદારી ત્યાંથી હઠી જંગલમાં જઈ કોઈ વનસ્પતિને ક્ષેષ આ-
ખ્યોં અને તેનો ઉકાળો કરી દરદીને પાવાથી તરતજ પેશાબવાટે
ચારો નીકળવા લાગી દરદી સ્વસ્થ થવા લાગ્યો, તેમજ બે, ત્રણ
દિવસ ઉપચાર કરવાથી તદ્દન સારો થઈ ત્યારબાદ પચ્ચારા વર્ષ શુધી
જીવ્યો, અને એ અરસામાં તેને બે છોકરા અને પાંચ છોડીઓની
પ્રજા થઈ.

આ બનાવ અત્રે સારૂંક વર્ષ ઉપર બનેલો હોવાથી આજથી
સુમારે વીશીક વર્ષ ઉપર સદાહુ દરદીના મુખથી આ હકીકત અમારા
સાંભળવામાં આવી હતી અને તેથી એવા અદ્ભુત શુભવાણી કંઈ
ઓંખિ હશે નેના શોધ માટે અહરનિશ પ્રયત્ન ચલુ હતો પરંતુ
કંઈ ખતો મળી શક્યો નહોતો, એવામાં આજથી સુમારે પાંચેક વર્ષ
ઉપર પ્રખ્યાત યુનાની હકીમ અકબરખાનના ચરક, સુશ્રુતની મારક
અથવા ભૂત ગણાતા “તિગ્ગ અકબરી” નામના ગ્રંથમાં વાંચવામાં
આવ્યું કે:—

જે મનુષ્યે કાચું રસાયન, હિંગજોલ, રસકપૂર, પાને વિગેરે
ખાધુ હોય, અથવા ચલમમાં નાખી ધૂપારા મારતે પીધું હોય તેના
સીધે તેના શરીર ઉપર ફેલા, ચાંદા વિગેરે થઈ કોઈ જેવી દશા થઈ
હોય અથવા તો બીજો કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો મળીના એક છો-
ડવાને મૂળ સહી ઉપાડી લાવી કુટી બોખરો કરી માટીના વાસણમાં
ખાણી સાથે ઉકાળી લઈ પછી સવારના બૂખ્યા પેટે દરદીને તેમથી
એક પ્યાસો પાણી પાવું અને ત્યારબાદ દરેક દશ મિનિટે સદાહુ
સીકાળાનું પાણી એક, એક પ્યાસો પાવા કરવું. એ મુજબ સાંક

સુધી એ પાણી પાયા કરવું અને કાઠપણ જાતનેા ખોરાક આપવો નહિ જેથી સધળો પારો પેશાબ માર્ગે નીકળી જાય છે. આ દિવાલ અસર કરે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવી હોય તો સધળો પેશાબ કાં-સાના અગર તો ચીનાઇ માટીના વાસણમાં ઝીલી રાખવો જેથી તેના તળીએ દરેકો પારો દષ્ટિએ પડશે. જો કે આ ઇલાજથી એકજ દિવસમાં ફાયદો થાય છે, છતાં જો વધારે જરૂર જણાય તો બીજા દિવસે પણ એ પ્રયોગ કરવો અને જ્યારે પેશાબમાં આવતો પારો તદ્દન બંધ થાય ત્યારે આ પ્રયોગ બંધ કરવા.

ધણા પ્રયત્નના આંતે એકાએક આ પ્રયોગ વાંચવામાં આવ્યાથી, અને તેને વાપરવાની વિધિ તથા ક્ષણશ્રુતિ ઉપરોક્ત આશુભરના પ્રયોગને અક્ષરશઃ મળતી આવવાથી, પ્રસંગ મળતાં આજ સુધીમાં પાંચેક દરદીઓ ઉપર તેનો અનુભવ એતાં ધણુંજ ફતેહમદ પરીણામ આવ્યું છે. ઊંટવૈદોના હાથે તૈયાર થયેલાં કાચાં રસાયનો ખાઇને દર વખે હજારો મનુષ્યોની જીંદગી જોખમમાં આવી પડે છે, તેઓને આ પ્રયોગ અવસ્ય ફાયદારક થઇ પડશે.

અણોઠી.

સં. ગુંજ ઉચ્ચટા હિ. ચિરમિટિ મ. હુંધચી લા. Abreua-
precatorius.

વર્ણન—આખા હિન્દુસ્થાનમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમજ તેનાં બીજ સોનુ તોલવામા વપરાતાં હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; જેથી વિશેષ ઓળખાણની જરૂર નથી. એના લાલ, ઘોળી અને

કાળી એવી ત્રણ જાતો થાય છે. જેમાં લાલ દરેક રથજે થાય છે, ધોળાની ઉત્પત્તિ એનાથી ઓછી થાય છે; અને કાળાની વધારે અછત છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ--ચણેડીનાં ખીજ કે જેને મામડાના લોકો ચયુખોષના નામથી પણ એળખે છે, તે આંખમાં પડેલા જીવા ખીસો તથા કુઝાના માટે અકસીર ઇલાજ જણાયો છે. ખીલ તથા કુઝનું દરદ જ્યારે જીવું થાય છે. ત્યારે દરદીની આંખો ફરીથી દુઃખવા લાગ્યા શિવાય મટતું નથી; માટે એવાં દરદીઓ સાઈ ચણેડીનો ઉપયોગ કરવાથી તેની રક્તહીન એટલે લાલાશ વગરની ફીકોદ્રય થઈ ગએલી આંખો જોઈતો ક્ષોભ પામીને સરકત (લાલ) થાય છે, અને તેના લઘે ખીજ અને કુઝાને જોઈતું રક્ત પહોંચવાથી તેઓ ઓગળી જાય છે. આ કામ માટે સફેદ ચણેડીનાં ખીજના ઉપરનાં ફેાતરાને કાઢી નાંખી અંદરનાં ભીંજતે પ્યારીક ખાંડી વજ્ર ગાળ ચૂર્ણ અનાવી વીસ તોલા ગરમ પાણીમાં સિત્તેર ચણેડીનું ચૂર્ણ ન ખી ચોવીસ કલાક ભીંજા દેઝ પછી પાણીને ગળી લેવું. આ પાણીનાં જીજ ટીપા આંખમાં નાંખવાથી આંખો હડી આવે છે અને કુઝાને રક્ત પહોંચીને ગળી જાય છે. જીવા ખીજ અને લાપેડીઆ મટાડવાને માટે આ દરતાં જોરદાર પાણી કાપ છે. એટલે ચણેડીનું ઉપર કહેલી રીતે અનાવેલું ચૂર્ણ એક તોલા અને પાણી વીસ તોલા સાથે મેળવી ચોવીસ કલાક ભીંજવી ગાળી લીધેલું પાણી વપરાય છે.

આંખનાં દરદોની સારવાર કરનાર પ્રસિદ્ધ નેત્રવૈદ્ય ડાક્ટર ડીવે-

કર નેકે ઉપર મુજબ પોતાનો અનુભવ બતાવે છે. પરંતુ ઇન્ડિયન પ્લેન્ટસ ઍન્ડ ફૂડ્સના કર્તા નાકકર્ણી સાહેબ લખે છે કે:—ખત્રીસખીજ લેઘ તેઓના ઉપરનાં ફાતરાં કાઢી નાખી અંદરની માંજને ખારીક ખાંડી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ બનાવી તે ચૂર્ણને સોલ્ડ ઓઈલ એટલે એક રોટ ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી રાખવું અને પછી તેમાં ખીચું સોળ ઓઈલ ગરમ પાણી ઉમેરવું. જ્યારે તે ઠંડુ થાય ત્યારે ગળી લેવું અને જ્યાં સુધી આખમાં પુરતી લાક્ષણ, સોજો વિગેરે ઊત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી ફેટલીએક વખત આ પ્રવાહીનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાં. ઘણું કરી એકાદ વખત આ પ્રવાહી આંખમાં નાખ્યા પછી આંખ દુઃખવા આવવાની પીરા શરૂ થાય છે. અને ત્યાર પછી જે, ચાર વખત આ પ્રવાહી આંખમાં નાંખવાથી ખીજે દિવસે આંખમાં પોપચાંનો સખ્ત સોજો ઊડી આવે છે; જે પ્રકૃતિ અનુસાર પાંચથી પંદર દિવસ સુધી લંબાય છે. ત્યાર બાદ તે ધીમે ધીમે ઘટતો જાય છે. અને દરદી ખીલ, તાપોડીયાં અથવા ફુલાથી મુક્ત થાય છે.

જો કે આ મુજબ તેમાં અજબ ગુણ રહેલો છે, તોપણ રતાશ-વાળી એટલે દુઃખવા આવેલી આંખો તદ્દન સારી થયા પહેલાં જો તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગુણના બદલે અવગુણ થાય છે એ વાત સુઘ વૈદ્ય ધ્યાનમાં રાખવી. ઝાંટ વેદ્યોએ તો આ ઉપાય કદી પણ ચોજવો નહિ. કેમકે એવા અર્ધ દૃઢ વૈદ્યો આંખની ખરી સ્થિતિ પારખવાને નાલાયક હોય છે. પરંતુ સમજી વૈદ્ય દુઃખવા આવેલી આંખો તદ્દન સારી થયા બાદ જીના દરદો ઉપર આ પ્રયોગ વડે સારી રીતે યજ્ઞ મેળવી શકશે.

આ પ્રયોગ અમે પણ ફેટલાએક દરદીઓ ઉપર અનુભવી જોયો

છે. રતાશ વગરની શીકી આંખવાળા દરદીની આંખમાં બે, ચાર વખત આ પ્રવાહી નાંખવાથી આંખો સૂકીને લાલચોળ થાય એટલે પછી પ્રવાહી નાંખવાનું બંધ કરી દેછેને દરરોજ ધી આંખવું. કોઈની પ્રકૃતિ વજાત આ પ્રયોગ માફક નહીં આવવાથી આંખો અત્યંત સૂકી બંધ અસહ્ય પીડા થાય તો આંખકીની ગલ પાણીમાં ઓમાળીને તે પાણી આંખમાં આંખવું, તેમજ આંખની અશુભાશુ તેના લેપકરવો. એટલે બાક, દશ દીવસમાં આંખો પાછી સરી થશે અને ખીન્ન, તા-પોડીઆ કે કુલાનું દરદ નાપુર થશે.

આ સિવાય વળી ટાલ પડેલા માથા ઉપર વાળ ઉગાડવાને એમાં અકસીર ગુણુ માલુમ પડ્યો છે, અને એ કામ માટે તેના ઉપયોગ કરવાની રીત પ્રખ્યાત વૃત્તિ બોજ પોતાના રાજમાર્તિંક નામે ગ્રંથમાં એવી બતાવે છે કે:-ચણ્ણીનાં ફેતરાં કાઢી નાખી કપડે ચાળેલો ભૂકા પાંચ તોલા લેઈ તેને બાંગરાના રસના સાત પુટ દેવા થઈ એલચી, જટામાંસી, કપુરકાછલી અને ઉપલેટ એ દરેક પાંચ તોલા લેઈ ખાંડી પાણી સાથે લસોટી ચણ્ણીના ભૂકા સાથે મેળવી દેઈ તેમાં દશ શેર પાણી અને સાડ તોલા તલનું તેલ મેળવી ઊકાળતા પાણીનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે ગાળી લેવું. આ તેલ માથામાં નાંખવાથી ટાંતની જગ્યાએ નવા વાળ ઉગે છે. વળી જે બીઓને પોતાના વાળ વધારવા હોય તેઓના માટે પણ આ તેલ બહુ ઉત્તમ છે.

ચંબેલી.

સં. જાતી. હિં. ચંબેલી, મ. જામળા. ચામિલી લા. જેસ્મિ
નમ્ ફલેકસાધાલિસ.

વર્ણન—ચંબેલીના વેલા થાય છે, એનાં ફુલો સફેદ પારીક
પાંખડીનાં અને મધુરસવાળાં હોવાથી બગીચાઓમાં તેને ઉછેરવામાં
આવે છે. પદ્માને આકાર ગુહને મળતો હોય છે એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ
હોવાથી વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—ચંબેલીનાં કુમળા પાંદડાને રસ
તોલા જે અને એક રતી બાર રાજની ભૂડી સાથે મેળવીને દરરોજ
સવારમાં પીવું, આવી રીતે આ ઔષધનું દશ, પંદર દિવસ સેવન
કરવાથી ગરમીનું દરદ તદ્દન નાબુદ થાય છે. ખોરાકમાં માત્ર ધજીની
રોટલી, ભાત, ધી, સાકર અને ફૂલ રોટલી એ ચીજો વાપરવી.

આ ઉપાય પ્રથમ શ્રી વ્યંકટેશ્વર પ્રસ તરફથી છપાએલા જૃહ-
ન્નિષ્ટ રત્નાકર નામે ગ્રંથના ઉપદેશાધિકારમાં વાંચવામાં આવ્યે
હતો, જે અનુભવ લેતાં અકસીર મહામ પડ્યો છે. જે બરાબર પથ
રાખી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગુણ ભાગની ચાંદી, સાંધાઓનું
જઠકાવું, છાતી તથા માથાને દુઃખાવો, શરીરે ગરમીનું ફુટી નીકળવું
વિગેરે તમામ વિકારો એકદમ મટી જાય છે, અને દરદીને રસકપુર
જેવી ઝેરી અગર તો સારસાપરેલા, પોટાસ આયોડીક વિગેરે જેવી
મોંઘી ઔષધોના સેવનની ખટપટમાં બિતરવું પડતું નથી; એટલુંજ
નહિ પરંતુ મંજીષ્ઠાદિકવાય અને કીશોર ગુગળના લાંબા સેવનથી
પણ જે કાર્ય થતું નથી, તે કાર્ય માત્ર થોડાજ સમયમાં આ ઔષ-
ધ કરી શકે છે.

એક વિશેષ અનુભવ—ચંબેલીનાં મૂળ, અરડુસીનાં મૂળ, અકોલનું મૂળ, ગુગળ, બળખીજ અને કાંસડીનું મૂળ એ ચીજો સરખા ભ.ગે લેષ ખાંડીને ચૂર્ણ બનાવવું. આ ચૂર્ણ આસોતરી એટલે ઝેંઝીનાં પાંદડાંમાં તમાકુના બદલે ભરી ખીડીઓ વળાવવી. એ ખીડીઓ પીવાથી ખાસીનું દરદ નાબુદ થાય છે.

ડુંગળી.

સં. પલાંડુ, હિં. પ્યાજ, મ. ટાંઝ, બે. રેંયાજ, ઇ. Onion લા. Alum sepa.

વર્ણન— ડુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની લાવ તથા ઘોળી એવી બે મુખ્ય જાતો છે, તેમાં ઔષધના કામમાં ઘોળી જાત વિશેષ વપરાય છે.

ઉપયોગ—નાક વાટે પડતું લોહી ખીજ કાઢપણુ ઉપાયથી બંધ થતું ન હોય તો, એક ડુંગળીને ફાલી તેની બે ફાડો કરી તેમાંની એક ફાડને દરદીને ગળે બાંધી રાખવાથી પડતું લોહી તરતજ બંધ થાય છે. વળી એના રસના સંયોગથી હિંગજોઠની બરમ એવી જાતમ થાય છે કે જે કાઢપણુ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં ધાતુ પ્રણીનું કામ પાણી સરસ રીતે બજાવે છે. એ બરમ બનાવવાની રીત એવી છે કે—

પાંચ તોલા હિંગજોઠના સમયોરસ આખો કટકો લેષ તેને કપડામાં બાંધી પછી અરણીની છાત્ર અને પાંદડાંના ઊઠાણાના પાણીથી ભરેલા એક હાલ્લામાં લટકતો રાખી ત્રણ દિવસ સુધી અત્યંત ધીમા અગ્નિથી બાફવો એ પ્રમાણે ખાટી ઠાંજ, ગૌ મૂત્ર અને લોંબુનો

રસ એ દરેકમાં ત્રણ, ત્રણ દિવસ ખાકવો જેથી તેની અંદર રહેલાં સદ્ગતિ
મલીન તત્ત્વો દૂર થશે. આ રીતે શુદ્ધ થયેલા એ હિંગળોકના કટકાને
એક માટીની મજાસુત ઠીપમાં મુકી તેની આસપાસ અડોઅડ દશ
તોલા લવિંગની પાળ કરવી. પછી એ ઠીપને ચુલે ચઢાવીને નીચે
અગ્નિ સળગાવવો. અને હિંગળોકના કટકા ઉપર થોડો, થોડો ડુંગળીનો
રસ રેડવો. અગ્નિ મંદ, મંદ સળગાવવો અને એક વખત નાં-
ખેલો રસ શોષાઈ જાય એટલે ફરીથી રેડવો. આ મુજબ રસ રેડવા-
ની ક્રિયા વારંવાર કરતા જઠ ધીમે, ધીમે આઠ મણુ ડુંગળીનો રસ
પાછ દેવો. અગ્નિ રાત્રિ દિવસ અખંડિત રાખવોજ જોઈએ એવો
કંઈ નિયમ નથી, પરંતુ માત્ર આઠ મણુ ડુંગળીનો રસ પાવો એજ
હેતુ છે, અને તેથી દરરોજ પુરસદ મુજબ કામ કરવું, પરંતુ એટલું
યાદ રાખવું કે જ્યાં સુધી અગ્નિ સળગતો હોય ત્યાં સુધીમાં ઠીપમાંના
હિંગળોક કોરો પડવા દેવો નહિ. કેમકે જો તે કોરો પડો જશે તે
તેમાંના પારો અગ્નિથી ગરમ થઈ ડાડો જશે.

આ પ્રમાણે નૈયાર દેવેલો હિંગળોક વાટી શીટીમાં ભરી રાખી
એકાદ, ચોમાસુ ગયા બાદ ઉપયોગમાં લેવો. દરદીનું યગ તથા દેશ,
કાળ વિગેરેનો વિચાર કરીને ચોખ્ખા પુરથી એક રતી સુધીના માપ-
માં વાપરવો. વાયુનાં દરદોમાં તુળારીના રસમાં, પીત્તનાં દરદોમાં મા-
ખણ સાથે અને કફનાં દરદોમાં નાગરવેલના પાન સાથે કે મધમાં
આપવો. એ સિવાય ધાતુક્ષીણના, સુવારોગ, સંત્રલણી, નર્પુંસકના
વિગેરે ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો
હોય ત્યારે ખાવાપીવાની યરામર પરેજી રાખવી. ફક્ત દૂધ, ભાત, ઘણીની
રોટલી અને ઘી એટલેજ ખોરાક લેવો. અને સોસંગ ત્યાગ કરવો.

સોમક, હરતાલ અને હિંગજોડ જેવી ચીજોનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં દરદીની મત. પ્રકૃતિ, અહારવિહાર, બળાબળ વિગેરેનો પુરતો વિચાર કરવો જોઈએ. કેમકે વગર વિચારે આવી ચીજોનું સેવન કરવાથી કાયદાને અદલે હમેશાં વિપરીત પરીણામજ આવે છે.

તમાકુ.

સં. ક્ષારપત્રા, હિં. તમાખુ મ. તમ્બાખુ ગુ. તમાકુ બં.
તમાકુ ફ્રા. તમાકુ અં. તંબાકુ ઇં. Indian tobacco હા.
Nicotina tabacum.

વર્ણન—તમાકુ દરેક જગ્યાએ મળતી હોવાથી તેની ઓળખાણની જરૂર નથી.

ગુણ—તમાકુ પીત્તકારક, તીખી, ચરમ, અસ્તીને શોષનારી, મદ ઉપજવનાર, બ્રમકારક, કડવી, દષ્ટિને મંદ કરનારી, સારક, બે-લડી કરનાર, વાયુને અનુલોભ કરનાર, કફ, ખાંસી શ્વાસ, વાયુ, કૃમિ, દાંતનાં દરદો અને જી, લીખ, વીંછીનું ઝેર તથા સોળનો નાશ કરનાર છે. “નિઘંટ રત્નાકર.”

આ વસ્તુ થોડાક સમય ઉપર આ દેશમાં દાખલ થયેલી હોવાથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એના ગુણદોષનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ માત્ર નિઘંટ રત્નાકર નામે અર્વાચીન ગ્રંથમાં તેના ઉપર મુજબ ગુણો લખેલા વાંચવામાં આવે છે અને એ ઉપરથી તેનો ખાસ ઉપયોગ શું છે તે નિશ્ચય થઈ શકતું નથી. પરંતુ હાલમાં અનુભવથી સમજવામાં આવ્યું છે કે ખાળકોને થતી નકારી ઉધરસ કે જે બિટા-

ઢીઆના નામે ઝોળખાતી હોઇ, દર વર્ષે હજારો નિર્દોષ બાળકોના પ્રાણ લે છે તેના ઉપર એ અકસીર ઈલાજ છે, અને તે નીચે ખતાવેલી રીતે વપરાય છે.

કાળો તમાકુનાં ડાંખળાં એક શેર લેઈ તેના કડકા કરવા, અને તેટલેજ સિંધવ લેઈ વાટીને ચૂર્ણ કરવું; પછો માટીની એક હાંલ્લીમાં પ્રથમ થોડાંએક ડાંખળાં પાથરી તેના ઉપર સિંધવ પાથરવો, અને તેની ઉપર પાછાં ડાંખળાં પાથરો ઉપર સિંધવ પાથરવો. આ રીતે ડાંખળાંઅને સિંધવનો અનુક્રમે એક બીજા ઉપર થર કરી તે હાંલ્લીને ચુલે ચઢાવી નીચે તાપ કરવો. જ્યારે તમાકુનાં ડાંખળાં બળો કોલસા જેવાં થાય એટલે નીચે ઊતારી તે ડાંખળાં તથા સિંધવને સાથે વાટી ભૂટી કરવી. ડાંખળાંને બાળતી વખતે એવી સાવચેતી રાખવી કે તેની છેક રાખોડી થઇ જાય નહિ. પરંતુ માત્ર કોલસા જેવાં થાય એટલે નીચે ઊતારો ઠંડાં થયેથી સિંધવ સાથે ખરલ કરી ભૂટી ખતાવીને બાટલીમાં ભરી રાખવાં.

બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં આ ભૂટી અડધાથી એક વાલ જેટલી લેઇ નાગરવેલના એક પાકા પાનના રસમાં મેળવી તેમાં બે ફેલેલી એલગીનું ચૂર્ણ મેળવી પાઇ દેવી. એ પ્રમાણે દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત આ દવા આપવી. કદાચ કોઇ બાળકને એનાથી એકાદ ઊલટી થાય તો તેથી ગભરાવું નહિ, કારણ એમ થવાથી છાતીમાંથી કફની જાળ ઊલટી વાટે નીકળી જઈ જહેલો આરામ થશે.

ઊંટાંટીઆ સિવાય બીજી સાદી ઉધરસમાં પણ આ દવા સારી અસર કરે છે. મોટા માણસને ખાંસીમાં આ દવા દિવસમાં બેથી, ત્રણ વખત દરેક સમયે એકથી દોઢ વાલ જેટલી અને બાળકને ઉમર

રના પ્રમાણમાં ના થી એક વાલ જોટલી લેઈ મધ સાથે આપવાથી આરામ થાય છે. વરાધમાં ગરણીનાં એકાદ, બે બીજના ચૂર્ણ સાથે, અને સસણીમાં અરડુસીના રસ સાથે વાપરવાથી આરામ થાય છે.

સુરતના પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ શા. તિલકચંદ તારાચંદને આજથી લગભગ ત્રીશક વર્ષ ઉપર કોઈ મહાત્માએ આ ઇલાજ બતાવ્યો હતો, જેનો પોતાનાં દરદીઓમાં અનુભવ લેતાં અક્સીર જણાયાથો જાહેર-ખખરો છપાવી પેટન્ટ દવા તરીકે વેચવા માંડ્યો હતો, અને તેનો ઉપયોગ કરનાર દરેક બાળકને આરામ થતો હોવાથી તેની હજારો શીશીઓ ખપતી હતી. પરંતુ એ રોગથી પીડાતાં હજારો બાળકોની દયાની ખાતર સદરજુ વૈદ્યરાજની આજ્ઞાથી સને ૧૯૪૧ના જુલાઈ માસના વૈદ્યકપતડ પત્રમાં એ ઇલાજ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ અમારા ઔષધાલયમાં પણ તેનો બહોળો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે; માટે તેનો વિશેષ પ્રચાર થવો ઘટે છે.

આ ઔષધ તૈયાર કરવામાં તમાકુનાં ડાંબળાં ધણું જડાં કે થડ તરફનાં પોલાણવાળાં નહિ લેતાં પાંદડાંની વચમાંના ડાંડાજ લેવા. તમાકુનું વ્યસન આજકાલ ઘેર, ઘેર જડ થાતો ખેડેલું હોઈ સર્વત્ર નિંદાય છે, તેમાં પણ આંબાં ઉત્તમ ઔષધિય ગુણ સમાવેલો છે એ જોઈ કુદરતનો અણુદદ લીધાનું જ્ઞાન થાય છે.

વિશેષ અનુભવ—શુદ્ધ કરેલો વઝનાજ ના તોલો, અર્ધાણ ના તોલો, તમાકુના ઉપરોક્ત વિવિધી બનાવેલા ધાત્રસાનું ચૂર્ણ ના તોલો અને શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બીજ ના તોલો લેઈ ચૂર્ણ બનાવી પાણી સાથે ખરડ કરીને સરસવના દાણા જંવડી ગોળાઓ

ખનાવવી, અને બાળકની ઊંઘરના પ્રમાણમાં દર ટાઇમે અડધીથી બે સુધી ગોળીઓ લેઇ પાનના રસ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી જેથી ઉઠાંટીઆનું દરદ લયંકર હોય તે પછી દુર થાય છે.

વછનાગને ગૌમૂત્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી તડકે બીંજવી રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. મૂત્ર દરરોજ નવું વાપરવું. ધંતુરાનાં બોળને એક પ-હોરવાર ગાયના દુધ સાથે ઊકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે અને તેથી ત્યાર-બાદ તડકે સુકવીને ચૂર્ણ કરવું.

તલવણી. (આડીઆ કરહણ).

સં. તિલપર્ણી, કર્ણરેફેટા, હિં. હુલહુલ, હુરહુર મ. કાનફેડી
ગુ. તલવણી, કાગડીયું આડીઆકરહણ, બોરો, પીળી તલવણી, સફેદ
તલવણી, લા. Cleome Viscosa.

વર્ણન—પીળી તલવણીના છોડવા ચોમાસે ઊગે છે, તે ના થી ત્રણ કે પાંચ ફીટ ઊંચા થાય છે. એ છોડવા એક તરસાની માફક લાંબા અને લાંબા એકલ ડાંડીએ ઊંચા વધી ગયેલા હોય છે, અથવાતો ઊંચી ચઢતી ઘણી શાખાઓવાળા એમ ઝુમરની માફક ભરાયેલા હોય છે. તેના ઉપર સાદા અથવાતો ગોળ મથાળાંવાળા ચીકણા વાળ આવેલા હોય છે, અને વળી આખા છોડવામાંથી અણુગમતી ઊંચ વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવાના નીચલા ભાગમાં ઘણું કરીને પંચપર્ણી અને ઉપરના ભાગમાં ત્રોપર્ણી પાન આવેલાં હોય છે. એનાં ફુલ પીળાં અને સીંગો ના થી ૩૫ ઈંચ લાંબી અને બે લાઇન જાડી હોય છે.

તલવણીનાં ઘોળાં ફુલવાળી અને પીળાં ફુલવાળી એમ બે જાતો થાય છે, અને કેટલીએક જગ્યાએ તેને આડોઆકરસણ કે ખોરાના નામથી પણ ઓળખે છે, એ બંને જાતોમાં જે કે લગભગ સરખા-જ ગુણો રહેલા છે, તોપણ અત્રે લખેલા ગુણો પીળી જાતનાજ સમજવા,

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—આ વનસ્પતિ પ્લેગ જેવા ભયંકર દરદ માટે અકસીર માલમ પડી છે. એનાં ડાળાં, પાંદડાં, ફળ, ફુલ અને મૂળ સુદ્ધાં આખા છોડવાને પથ્થર ઉપર ખારીક વાટી એક ફા. જેવડો બે લુગદીઓ ખનાવવી. પછી જે ખાનુએ પ્લેગની ગાંઠ નીકળી હોય તે હાથની ધોરી નાડીની નસ ઉપર એક લુગદી સવળો ખાનુએ અને બીજી અવળી ખાનુએ મુકી, મક્કમક્કના સ્વચ્છ કપડાંનો તેના ઉપર પાટો તાણી બાંધવો. બે, ચાર કલાક પછી એ પાટો છોડવાથી અંગુડાના એક આંગળા જેવડા કદનો ફોલ્લો ઉપડી આવશે તેને સોયથી ફોડો નાંખી ઝેરી પાણી નીકળી જવા દે. પછી ધી ઓપડવું; જેથી પ્લેગની ગાંઠ બેસી જઈ સેંકડે પંચાણું મનુષ્યને અવશ્ય આરામ થશે.

એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે ટાઢોયા તાવમાં પણ એનાં પાંદડાંને વાટી ઉપર મુજબ લુગદી ખનાવી જમણા હાથની કાણીની પાછલો ખાનુએ મુકી તેના ઉપર એક હીકરી રાખી કપડાથી પાટો બાંધવો; જે ચાર, પાંચ કલાકે છોડવાથી ફોલ્લો ઉપડી આવશે આ ફોલ્લાને પણ ઉપર મુજબ સોયથી ફોડી ધી ઓપડવાથી તાવ આવતો અટકી જશે.

વળી એના યોગથી હરતાલ, સોમલ, ત્રાંખા વિગેરેની ભસ્મ પણ સારી જાતની થાય છે અને તે નીચેની કૃતિથી તૈયાર થાય છે.

સારો રીતે શોધેલી હરતાલ અથવા સોમલ દોઢ તોલો લેઈ તેને એક કપડામાટી કરેલી માટીની હાંડલીમાં મુકી, તે હાંડલીમાં એક શેર આકડાનું દુધ, તથા તલવણીના રસને ઉકાળીને માવા જેવો થઈ કરેલો દશ તોલા ઘન ભરી પછી તે હાંડલીના મહોડા ઉપર શરાવણું ઢાંકી સાંધા ઉપર કપડામાટી કરવી. ત્યારબાદ એક છાતી પુર ઝીડો ખોદેલો ખાડો અડધ સુધી અડધાં છાણાંથી ભરી તેના ઉપર એ હાંડલી મુકી, ખાડાનો ખાકી રહેલો ભાગ પાછો અડધાં છાણાંથી ભરી અગ્નિ સળગાવી દેવો. જ્યારે અગ્નિ શિતળ થઈ જાય ત્યારે હાંડલીમાંથી હરતાલ અગર સોમલનો કાંકરો કે જે બરાબર ભસ્મના રૂપમાં થઈ ગયો હશે તે કાઢી લેઈ, ઝીણો ખરલ કરો શીશીમાં ભરી રાખવો, અને યોગ્ય અનુપાત સાથે શીતજવર, ત્રિદોષ, મરકી, મંદા-સિ, વાયુનાં દરદો વિગેરેમાં આપવો. દર દાઢમે હરતાલ આપવાનું માપ બીધી બા રતી અને સોમલનું બા ચોખાપુર છે. આ રીતે કરવામાં આવેલી ભસ્મ ગરમ હોય છે, માટે તે દરદીને આપ્યા પછી તરતજ દુધ પાવું અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ ભાતનોજ આહાર કરવાને કહેવું.

શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંખાનાં કાંટે વિંધાય એવાં ખારીક પત્રાં બનાવી અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને એના રસમાં સાત વખત ઘુઝાવવાં, પછી એ પત્રાંને સાત દિવસ સુધી એના રસમાં ભીંજવી રાખ્યા બાદ તેનાં પાંદડાંને વાટી લુગદી બનાવી તે લુગદીમાં ત્રાંખાનાં પત્રાં રાખી, લુગદીને શરાવણાંના સંપુટમાં મૂકી કપડામાટી કરી એકાદ, બે વખત જ નપુટનો અગ્નિ આપવાથી કંઈક ધોળાશ પડતા આશમાની રંબની ભિત્તમ તાંત્ર ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મ એક રતી લેઈ તેમાં સુંદ, મરીઆં અને લીંડીપીપર સરખા ભાગે લેઈ કરેલું ચૂર્ણ એક

વાત, તેમજ કપુર અને ચીરણનાં મળતું ચૂર્ણ એ દરેક પણ એક, એક વાત મેળવી નાગરવેડના પાનમાં નાંખી ચાવી જઇ ગોઠડું એટલી મુઠા જવાથી મેલેરીઆ કે ટાઇઆ તાવનો અત્યંત બળવાન વેગ પણ અડધાથી એક કલાકમાં શાન્ત થાય છે.

આ દવા મૂખ્યા પેરેજ આપવી, તેમજ દવા ખાઇને ઉપર ખાણી પણ પીવું નહિ. જે નાગરવેડનું પાન ન મળી આવે તો તુલસીના પાન જંડે આપવી, અને તાવનો વેગ કડયા ખાદ માત્ર દુધ આતનોજ ખોરાક આપવો, વળી આ વનસ્પતિના સંયોગથી તામ્ર ભસ્મ કરવાની મીઠી રીત એવી છે કે ત્રાંબાનાં કાંટે વિધાય એવાં મારીક પતરાં કરીને અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને એના રસમાં સો રખત બુઝાવવાં અને પછી એના રસ સાથે શરાવ સંપુટમાં મુકી કપડાંમાટી કરી સાત વખત ગજપુટનો અગ્નિ આપવો તેથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એના યોગથી ચાંદીની પણ ભસ્મ તૈયાર થાય છે અને તે કરવાની રીત એવી છે કે ચાંદીના ચોખ્ખા વર્ખ લેઈ એના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી શગવ સંપુટમાં ખંચ કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. અ.વા એ, ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાયછે.

વળી આ વનસ્પતિના બીજા જે અત્યુત્તમ ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે એ છે કે:—

એમાં બીજાને વાટી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ ને તોલા જેટલું લેઈ તેમાં તેટલીજ સાકર મેળવીને ખાવાથી વાયુના લોષે થયેલું અર્શનું દરદ પંદર દિવસમાં નાબુદ થાય છે. આ પ્રયોગ ગાલનો હોય ત્યારે માત્ર ઘી, ખીચરી અને જાશનોજ ખોરાક રાખવો.

એનાં સુકાં પાંદડાંને અંગારાં ઉપર નાંખી ધરમાં ધૂમાડો કઠ-
વાથી મચ્છર, ચાંચડ વિગેરે રોગોત્પાદક ઝેરી જંતુઓનો નાશ થાય
છે. મેલેરીઆ, ટાઇફાઇડ, પ્લેગ વિગેરે દરદોની ઝેરી હવા ચાલતી હોય
ત્યારે આવી રીતે દરરોજ કરવામાં આવતો ધુપ અત્યંત ફાયદાકારક
યજ્ઞ પડે છે.

આ ઔષધિમાં વિશેષ ચમત્કારીક ગુણ તો વળી એ રહેલો છે
કે:—એનાં પાંદડાંના રસમાં એનાં બીજને બારીક ખરલ કરીને કપાળ
ઉપર બે, ત્રણ દિવસ ચોપડવાથી જાદુની માફક આદાશીશીનું દરદ
નાશુદ્ધ થાય છે, અને તેથી “કેફીન સાઈટ્રસ” જેવી મગજના ગ્લાન્
તંતુઓનો પક્ષ્ઞાત કરનારી અથવા તો એન્ડ્રીપાયરીન જેવી હાટને
નબળું પાડનારી બહુમુશ્કા વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર
રહેતી નથી.

તીવર.

સં. કુંદળી, હિ. સાગ કુપી, બં. વનજીવ, તા. સેગંનકુપી,
મ. રાનજીવ, કોપવલ ગુ. તીવર, ઈ. પીટીટ શીવર લીબ્ઝ, લા.
Clorodendron Morme.

વર્ણન—આ ઔષધિ કે જે સુરત જીલ્લામાં તીવરના નામથી
અને મુંબાઇમાં પીટીટ શીવર લીબ્ઝ એટલે પીટીટનાં તાવનાં પાંદડાંના
નામથી ઓળખાય છે, તે સુરતથી માંડીને સીસોન સુધી સમુદ્ર કિનારે
થાય છે, એનાં ઝાડવાં ત્રણથી સાતપીટ જેટલી ઊંચાઇનાં અને આડી
અથવા શાખાઓવાળાં થાય છે. પાંદડાં સાગ સામે આવેલાં હોય

કેટલીએક વખતે ત્રણ ત્રણ સાથે હોય છે, અને તેઓનું કદ ૦૧૧ થી ૧૧ ઇંચ જેટલું હોય છે, ત્યારે તેઓ કામળ હોય છે ત્યારે કેટલાં એક રાખોડી જેવા રંગનાં હોય છે, અને તળીએથી ખરપડા જેવાં આકારનાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૦૧ થી ૧૧ ઇંચ જેટલી લાંબી હોઇ તે દરેકના પોલવાળા ગર્ભાશયની અંદર ખૂણામાં અદ્દિખીજ લાગેલાં હોય છે. પુલ્લનો આલ્લકાપ રાખોડીયા રંગનો અને અંદરનો ભાગ ધોળો હોય છે. પુષ્પ નળી ૦૧૧ ઇંચ લાંબી અને ચળકતી હોય છે. તેઓના ખૂણીઆ ૧ ઇંચ પ્રમાણના લંબ ગોળ હોય છે. એનાં ફળો ૦૧ થી ૧ ઇંચ જેટલા વ્યાસના હોઇ તે પાકે છે ત્યારે તેમાં આહારનો ભાગ રસવાળો અને અંદરનો ભાગ નાળી-ઝેરની બળી જેવો ચીવટ થાય છે. અને તે ભાગવાથી ચાર ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે. આ ઔષધિની કેટલીએક જાતો છે. જેઓના પાંદડાંના આકારમાં અને ફળના કદમાં ફરક પણ માત્રુમ પડે છે.

ગુણ તથા ઉપયોગ--પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં એનું વિશેષ જ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ મુંબાઇના સર દીનશા માણેકજી પીટીટ સી. આઇ. ઇ. ઍરોનેટ સાહેબે તેનો અનુલવ લેતાં દરેક વ્યતના તાવો ઉપર તેનાં પાંદડાંનો ગુણ એટલો બધો અકસીર માત્રુમ જડ્યો છે કે, આજકાલ તેના ખરા નામના બદલે માત્ર પીટીટનાં પાંદડાંના નામથી ઓળખાય છે. એના ગુણોથી લોભામને ડૉક્ટર ડીમક, ડૉ. એનસ્કો. ડૉ. હુપર ત્રિગેરે બીજા નામાંકિત તબીબોએ જણાવે તેનો પુષ્કળ અનુલવ લેઇ પોતપોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો છે. એ પાંદડાંનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે અધિ લખતાં પીટીટ સાહેબ પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે:—

એ પાંદડાં સુરત જીલ્લામાં તીવરના નામે અને મુંબાઈમાં પીટીટ કીવર લીજના નામે ઓળખાય છે, અને તેઓ સમુદ્રના કિનારે ઝડવાના આકારે થાય છે. દરેક જાતના કીવરો (એકાંતરીઓ, ચોથીઓ, સતત જવર વિગેરે તાવો) હુ લાગવાથી આવના તાવ, અને જંમલની સુકા ઘાસની હવાથી આવના તાવો માટે પણ મને તે ઘણું અકસીર માલુમ પડ્યાં છે.

ઘણાએક કેશો કે જેમાં કિવનાઇન ધારેલી અસર કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેમાં પણ આ પાંદડાં ફનેહ મેળવે છે. અને જેઓએ તેને વાપર્યાં છે તેઓ પૈકી કાઇએ પણ તેનાથી કંઈપણ ઉપદ્રવ થવાની ફર્યાદ મારી આગળ કદી કરી નથી.

વળી તે લોહીને સુધારનાર હોવાથી ખસ અને બીજાં ચામડીનાં દરદો ઉપર સારી અસર કરે છે.

તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ કરવાની રીતો આ પ્રમાણે છે:—

૧ નાગરવેલના પાન સાથે અથવા તો એમને એમ આ પાંદડાં મોટાં માણસે દર દાઇમે ૭ થી ૧૫ પાંદડાં દિવસમાં ત્રણ વખત ચાવવાં, બચ્ચાંઓને બેથી ચાર પાંદડાં આપવાં.

૨ ચાહુના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે.

પંદરથી ત્રીસ પાંદડાં લેઇ તે દરેકના બે, બે, ત્રણ, ત્રણ કકડા કરી એક ઢાંકણા વાળી ચીનાઇ માટીની ચાહાદાનીમાં નાંખી તેમાં ચાહા પીવાના દોઢ પ્યાલા જેટલું ઉકળતું પાણી નાંખવું. જો સુકાં પાંદડાં હોયતો ૩૫ થી ૪૦ નાંખવાં, અને તેમાં કાળા મરીઆના ૫ થી ૧૦ દાણા ખોખરા કરીને નાંખવા અને પાણી ઠંડુ પડતા સુધી ઢાંકણું ઢાંકી રાખવું. પછી ચાહાદાનીને ઉઘાડી તે પાણી કપડાં

નીચેથી ગાળી લેવું, અને સવાર, અપોર તથા સાંજ એમ દરેક વખત મોટા માણસે એક, એક વાદન ગામ ભરીને પીવું. બાળકને તેની ઉમરના પ્રમાણમાં આપવું. જે મરણ હોય તો પીતી વખતે તેમાં થોડો એક આકર ઉમેરવી.

૩ જે ટીકચરના સ્વરૂપમાં વાપરવું હોય તો:—

આ પાંદડાંને હવા આવે તેવી છાંયા વાળી જગ્યાએ સુકવતાં તે સુકાઈ ચીમળાઈ જાય ત્યારે તેમાંથી દશથી વીશ તોલા જેટલાં લેઈ એક બાટલી રેઢદીકાઈડ સિપિટમાં અથવા તો મહુડાંના બેવડા દારૂમાં, આન્ડોમાં કે નરમ જાતના દારૂમાં ભોંજવી એક બાટલીમાં ભરી મજબુત ઘુચ મારી પાંચથી સાત દિવસ સુધી રહેવા દેવાં. દરરોજ એકાદ, બે વખત બાટલીને હલાવતા રહેવી. ત્યારબાદ એને શીટરથી અથવા તો કપડાથી ગાળી લેઈ બીજી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

એમાંથી એકથી પાંચ વર્ષના બાળકોને દિવસમાં ત્રણ વખત દર દાઢમે ૬ થી ૧૦ ટીપાં, ૬ થી ૧૦ વર્ષના બાળકોને ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં, ૧ થી વીશ વર્ષની ઉમરવાળાને ૧૫ થી ૩૦ ટીપાં અને તેથી મોટી ઉમરના દરદીઓને ૩૦ થી ૬૦ ટીપાં જેટલું ઔષધ ચારગણા પાણી સાથે મેળવીને આપવું.

૪—જે સરખત બનાવીને વાપરવું હોય તો:—

એનાં પાંદડાંને હવા આવે તેવી છાંયા વાળી જગ્યામાં ચાર, પાંચ દિવસ સુકવવાં. પછી દરેક પાંદડાંના બે, બે, ત્રણ, ત્રણ ટુકડા કરી તેમાંથી વીશ તોલા પાંદડાં લેઈ તેને એક ચાહાદાનીમાં નાંખી તેમાં સવા બાટલી ઝિકળતું પાણી નાખવું. પછી ટાંકણું ટાંકી એકાદ, બે દિવસ રહેવા દેઈ ત્યારબાદ તે પાંદડાંને સારી પેઠે ઓળીને એ

પાણીને કપડાથી ગાળો લેવું અને પછી તે પાણીના વજન જેટલી તેમાં ચોખ્ખી સાકર ઉમેરીને મંદાગ્નિથી શરબત બનાવી લેવું.

મોટા મનુષ્યને ૧૧ થી એક વાઇન ગ્લાસ જેટલો આ શરબત તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને દરેક ટાઇમે આપવો, બાળકોને તેઓની ઉંમરના પ્રમાણમાં નાની ચમચીથી મોટા ચમચા જેટલો પાવો. દરેકને દિવસમાં ત્રણ વખત આપવો.

૫-જો આ પાંદડાં ગોળીના સ્વરૂપમાં વાપરવાં હોય તો:

પાંદડાંને છાંયાવાળી જગ્યામાં સારી રીતે ભાગી જાય તેવાં સુકવી પછી તેઓને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ જો દશ તોલા હોય તો તેમાં બે તોલા સુકવું ચૂર્ણ મેળવીને પછી બાવળના ગુંદરના પાણીમાં તેની મરીઆના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી અને ચીનાઈ માટીની રકાબીમાં મુકીને બે, ત્રણ દહાડા સારી પેઠે સુકાવા દેખને પછી કાચના બુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવી. એકથી દશ વર્ષનાં બાળકોને દર ટાઇમે ૧ થી એક ગોળી, ૧૦ થી ૧૫ વર્ષની ઉંમરવાળાઓને એકથી દોઢ ગોળી અને તેથી મોટી ઉંમરવાળાઓને બે થી ત્રણ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી.

આ આંધીમાંથી ગોળીઓ બનાવવાની બીજી પણ એક રીત એવી છે કે:—તીવરનાં પાંદડાં, શેકેલો હિંગ, લીંડીપીપર, ચરોયાતુ, હિંદુજવ, દીકાભારી, એળીઓ, કાળીજીરો, કાંકચનાં મીંજના મગજ, કહુ અને લિંબડાનાં પાંદડાં એ બધી ચીજો સરખા વજનને લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાં બાવળના ગુંદરનું નીતરું પાણી મેળવી સારી પેઠે ઘુંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી, અને તે સારી પેઠે સુકાયા બાદ કાચના બુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવી. આ ગોળીઓ મોટા મનુ-

અને દર બે, બે કલાકે ત્રણ, ત્રણ અને આઠકાને તેઓની ઊંચરના પ્રમાણમાં આપવી.

આ ઔષધિની ઉપર બતાવેલી કાઈપણ જાતની જનાવટ વાપરવાથી તાવ ઊતરી જવાની સાથે જો શરીર વધારે ઠંડુ પડી ગયેલું જણાય તો ગરમી લાવવા સારૂ એકાદ, બે ચમચા ખાન્ડી અથવા તો સુઠં, મરોઆંતો ઊકાળો પાવો.

તાવની બિમારી માટે આ પાંદડાંને કેવી રીતે ઉપયોગ થાય તે સમંધિ એ પ્રમાણે વિસ્તારથી સમજાવવા ઉપરાંત, ખસના માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત વિશે લખતાં તેઓ સાહેબ જણાવે છે કે:-

લીલાં અથવા સુકાં પાંદડાંને પાણી સાથે વાટી લાલી જેવાં બનાવી, તેમાં થોડું એક તલતું નેલ જીરેગી દરદવાળા ભાગ ઉપર લગાડવું અને તે થોડા એક કલાક સુધી રહેવા દેછ પછી ઘોષ નાખવું. સાંજે પણ એ મુજબ કરવું અને દરદ નાબુદ થતાં સુધી એ પ્રમાણે પ્રયોગ ચાલુ રાખવો.

જો આખા શરીરે ખસ કુટી નીકળી હોય તો, આ પાંદડાંને થોડાએક પાણી સાથે ઊકાળી પછી તે પાણી કપડાથી ગાળી લેઈ બીજા પાણી સાથે મેળવીને નહાવાના ઉપયોગમાં લેવું.

“ મેટરીયામેડિકા ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડીઆ ” નામે પુસ્તકના કર્તા વિદ્વાન ડૉક્ટર ડીમક સાહેબ આ વનસ્પતિ સમંધિ જે અભિપ્રાય આપે છે તેનો સારાંશ એવો છે કે:-આ ઔષધિના ગુણો પૂર્વ હિન્દુસ્તાન, જવા અને કાચીનમાં ઘણી વિસ્તૃત રીતે જાણીતા છે, અને મુંબાઈ ઇલાકામાં તાવની દવા તરીકે તેણે ઘણું માન મેળવ્યું છે. એનો રસ અતિશય કડવો અને કંઈક અંશે રેચક છે. ઉટાકામંડના

ગવર્નમેન્ટ કિવનોલોજીસ્ટ ડૉક્ટર હુપરે એનું પૃથક્કરણ કરી બેચું છે, અને તેમાંથી ચરીયાતાને મળતું કડતું તત્ત્વ તથા શૌદ્ધિક એસિડ જેવો પદાર્થ જુદો પાડ્યો છે. વળી ઇથરની મદદથી એનું તત્ત્વ ખેંચી કડવાશ પણ દુર કરવામાં આવ્યો છે. ઑનરેબલ સર દીનજી માણેકજી પોટીટે એનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે, અને જેમાં કિવનાઇન નિષ્ક્રિય જાય છે તેવા કેશોમાં પણ એનાથી ફતેહ મેળવી છે.

ડૉક્ટર એન્ડ્રી જણાવે છે કે એનાં પાંડડાં અને મુળીઆંતર રસ કંઠમાળમાં રક્તશોષક તરીકે અકસીર છે, અને તે દર ટાઇમે મોટા ચમચાપુર જેટલો લેઇ પાણી સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. ડૉક્ટર રીડ જણાવે છે કે તેનાં પાંદડાં માત્ર તાવ ઉપરજ અકસીર છે એમ નથી, પરંતુ તેની પોટીસ કરીને મુકવાથી તે ગાંઠને પણ ઓગાળી નાંખે છે, અને તેના ઊકાળાના પાણીએ નહાવાથી દીવાનાપણું મટે છે.

ઉપર મુજબ જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોના આ ઔષધિ માટે અભિપ્રાયો છે. વળી કિવનાઇનની માફક કાનની બહેરાશ, બૂખનો નાશ, તાવના તિક્કણુ સ્વરૂપને દબાવી દેઇ શરીરમાં જીર્ણજ્વરની જડ બાલવી વિગેરે કંઇ પણ ઉપદ્રવ તેનાથી થતા નથી. વાપરવાની રીત સરળ છે અને વળી સરતા લાવે પુષ્કળ જથ્થામાં મળી શકે તેમ છે; માટે નામદાર સરકાર અથવાતો દેશી ઔષધો તૈયાર કરનારી કોર્પ્સ પ્રતિષ્ઠિત ફાર્મસી તેની યોગ્ય બનાવટ તૈયાર કરો પ્રચારમાં લાવે તે વિશેષ ફાયદો થવા સંભવ છે.

દારૂડી.

સં. હેમક્ષીરી, સુવર્ણક્ષીરી, પીતદુગ્ધા. હિં. સત્યાનાશી, પી-
સોળા, મ. કાંટેધાગ્યા. ગુ. દારૂડી, દારૂડીઓ એખરો. ખં. શીઆળ-
કાંટા લા. *Argemone Mesoicana*.

વર્ણન—એના છોડવા ભરમી રંગના થતા હોય તે બેથી ચાર
ફીટ ઊંચા થાય છે. આખા છોડવા ઉપર ઘણું કરી નીકળુ ઓળુ
કાંટા આવેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંટકાંટાનાં પાંદડાં જેવા લાંબાં
અને કોરે કપાએલાં હોય છે. પુલ પીળા રંગનાં અને ફૂલો લાંબગોળ
કાંટાવાળાં હોય તે પાક છે ત્યારે તેમાંથી ખંદુકમાં ફોડવાના દારૂની
કણીઓ જેવાં કાળાં ખીજ નીકળે છે. આ છોડવાનો કાર્ધપણુ ભાગ
તોડતાં તેમાંથી દરતાળના જેવો પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. શિયા-
ળાની શરૂઆતમાં રસ્તાની બાજુએ, ખેતરોમાં, તેમજ ખાડા ખાંભો-
ઓઆમાં અને આડે વગડે આખા હિન્દુસ્થાનમાં તે ઊગે છે.
જડીબુટ્ટી તરીકેના ઉપયોગ—ગણુ નિધંદુકાર કહે છે કે:—

तस्य क्षीरं बिन्दुमात्रं नेत्रे क्षिप्तं घृतप्लुतम् ॥

शुक्रं चक्षुधिमांसं च नेत्रांध्र्यं च वनाशयेत् ॥

એનું દૂધ એકાદ ટીપુ લેઈ ઘી સાથે મેળવી આંખમાં આગળ-
પાથી પુલાને, અધિમાંસને અને નેત્રાંધપણને દૂર કરે છે.

ખરેખર નિધંદુકારના કહેવા મુજબ એના ગૂણો અનુભવમાં
આવ્યા છે. દુઃખવા આવેલી આંખો, વાવલાં અને પુલાના માટે તે
આ રામબાણુ દવા છે. તેમજ લાંબો વખત આંજવાનું બરી રાખ-
વાથી આવેલી આંખો, તેની ગરમી, રતાશ, વાવલાં, પુલાં, ખીલ,
જાણેડીઆં, ખારી, વેલ, થતો મોતીઓ, ઝામરવા. આંખમાંથી આંસુ

ટપકવાં, તેજની અસહનતા, રતાંધળાપણું. ઝાંખ વિગેરેને પણ દૂર કરી દષ્ટિના તેજમાં વધારો કરે છે. આંખનાં દરદો માટે બીજી અલેક્ષ દવાઓ વપરાય છે, પરંતુ જે તેઓ સંભાળથી ન વપરાય તો તે-માંની ઘણીખરી નોષમકારક નીવડે છે. પરંતુ આ ઔષધ નિર્ભય હોવાથી આંખનું વાવડું અને કુલું મટાડવામાં સર્વોપરીપદ ભોગવે છે, વળી તેને વાપરવાની રીત ઘણી સરળ છે. આ વનસ્પતિ બિંપન્ન થવાની મોસમમાં છોડવાની ગ્રેય નોડનાં તેમાંથી જે બીજું દુધ ની-કળી આવે છે, તે ત્રણઘણા ધી સાથે મેળવી ખુબ ઘુડી એકડમીમાં ભરી રાખવું અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ થોડું થોડું કાળગ-ની માફક આંખનું.

દારૂડી બિંપન્ન થવાની મોસમ સિંચાવતી બીજી રૂતુમાં વાપર-વાને માટે એવું ક્ષીર-દુધ જાળવી રાખવું હોય તો એક ધી ચોપ-ડેલી થાળામાં એવું દુધ બે ઈંચ જેટલા દળથી ભરી પૂજા ન પડે તેમ તડકામાં સુકી સુકાવા તેવું. સુકાઈને ત્યારે તેનો પુડકા જેવો આકાર બને ત્યારે છરીવડે બિંપડી એકત્ર કરી તેની ટોકડાઓ અથવા વાટો બનાવવી; અને તે તડકે સુકવી એક ડમી અગર શીશામાં ભરી રાખવી. જે જરૂર હોય ત્યારે દુધ અથવા તો ઘોમાં ઘસીને આંખની.

એના દુધને તડકે સુકવી ચૂર્ણ કરવાથી આયડોફોર્મ નામે ઈશ્રિજ દવાના જેવાજ રંગરૂપવાળી બૂટી તૈયાર થાય છે, જે આયડો-ફોર્મની માફકજ ચાંદાં, ચાંદી વિગેરે ઉપર દાખવાને કામ લાગે છે. એનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે જે સાકરના ગાંગડા ઉપર ૩૦ ટીપાં જેટલું આપવાથી પેટના દુખાવા ઉપર ખદુહ અસર થાય છે.

દાડીમ.

સં. દાડીમ, હિં. અનાર. મ. ડાળિંબ. ગુ. દાડમ. લા.
પ્રતીકા પ્રાનેયમ.

વર્ણન--સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિવેચનની જરૂર નથી,
શુભદ્રોષ--

તત્પુષ્પં વ પુનર્જેયં નાસાસ્ટગતિ નાવનાત્ ॥

દાડિમત્વક કૃમિત્રા ચ ગ્રાહી રક્તાતિ સારહા ॥ શો. નિા.

દાડમનાં પ્રલોભો રસ સુંઘવાથી નાકે પડતા લોહીને દૂર કરે છે,
અને છાલ કૃમિનાશક, મળતે રોકનાર તથા લોહી પડતા ઝાડને
ફરનાર છે.

આ અભિપ્રાય ઉપરથી જણાય છે કે એની છાલ કૃમિને મટા-
કનારી છે, પરંતુ ક્ષય જ્વરના કૃમિને દૂર કરે છે તેનો એ ઉપરથી
નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કિન્તુ દેશી આપણે સમંધિ અનુભવ લે-
નારા વિદેશી તબીબોને તે ચપટા કરમ ઉપર અત્યંત અકસીર જણાઈ
છે, અને તેથી તેના સમંધમાં લખતાં બિચેડ સરખાન સી. જોઈન્ટ
એમ ડી. જણાવે છે કે:-દાડમનાં મૂળની છાલ જેવી નિશંક રીતે
ફાયદો કરનારી ચપટા કરમ માટે બીજી કોઈપણ દવા નથી, પરંતુ
ધણાખરા તર્બીઓ તરફથી તે ચોગ્ય રીતે આપવામાં આવતી નથી;
હું તેનો નીચે મુજબ રીતથી ઉપયોગ કરું છું.

એનાં મૂળની છાલ પાંચથી સાત તોલા જેટલી લેઈને અઢીશેર
'ડા પાણીમાં ચાવીસ કલાક સુધી ભીંજાવી રાખું છું, ત્યારબાદ ચોળી
મસળાને એ પાણીને ગાળી લેઈ પછી સવાશેર પાણી બાકી રહે ત્યાં

સુધી ઊકાળું છું; અને પછી તેના ત્રણ ભાગ કરી દર બે કલાકે એક, એક, ભાગ ભૂખ્યા પેટે દરદીને આપવો શરૂ કરું છું. તે આખા પછી સહી સલામતપણે ઝડપથી આનંદ સાથે અને હોજરીમાં કંઈપણ દુઃખ ક્યાં સિવાય અથવા બીજો કંઈ પણ કંટાળો આખા સિવાય પોતાની અસર કરે છે. ચપટા કરમમાં જ્યારે બીજી દવાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ત્યારે આ દવા આપવાથી હું કાંઈપણ દિવસ નાસીપાસ થયો નથી. એનાથી કૃમિ પડી જાય છે, અને તે ફરીથી થતા નથી.

શહેરાનપુરના આસિસ્ટન્ટ સરજન સાહેબ જણાવે છે કે:— ઉપરની રીત મુજબ આપવાથી ચપટા કૃમિ માટે તે ઘણી કિંમતી દવા છે, એ આપધ આખા બાદ પાછળથી એરંડીયું આપવાથી બંધા કૃમિ ઝાડાવાટે બહાર નીકળી જાય છે.

સરજન મેજર બોય સાહેબ જણાવે છે કે:—ચપટા કૃમિને માટે તે પહેલાં નંચરનું ઔષધ છે.

બંગાળના સીવીલ સરજન ડી. બાસુ લખે છે કે:—નસકારી પુટવાના થોડાએક કેસોમાં એનાં પુલોનો રસ મુંઘાડવાથી હું ફતેહમંદ થયો હતો.

ધંતુરો.

સં. ધંતુર, કનક. હિં. ધંતુરા, મ. ધોત્રા. લા. *Datura alba* & *D. fastoosa*.

વર્ણન—ધંતુરાના છોડવા ઘણું કરીને બારે માસ હોય છે, અને તે દરેક જગ્યાએ મળી આવે છે; તેથી તેના વર્ણનની જરૂર નથી. કાળા પુલની, ધોળા પુલની વિગેરે તેની જાતો થાય છે, જે

દરેક ઔષધમાં ઉપયોગી છે, તોપણ ધણાખરા પ્રયોગોમાં કાળી જાત-
નેજ ખાસ પસંદ કરવામાં આવે છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—ધારા નગરીનો પ્રખ્યાત વિકાન
રત્ન ભોજ રાજ પોતાના રાજમાતા^{૧૩} નામે ગ્રંથમાં લખે છે કે:—
ધંતુરાનાં છોડવાનો રસ એક તોલો લેઈ તેમાં દુધ, ઘી અને જાળ
એ દરેક ચીજ પાંચ, પાંચ તોલા મેળવી પીવાથી હડકાયા કુતરાનું
ઝેર નાશુદ થાય છે.

મહેરખાન કે. એમ. નાડકર્ણી સાહેબ ઈન્ડીઅન પ્લેન્ટ્સ એન્ડ
ડ્રગ્સ નામના ઈંગ્રેજ પુસ્તકમાં લખે છે કે:—હડકાયા કુતરાના ઝેર માટે
આ લોકપ્રિય ઔષધિ છે, પરંતુ હડકવા થયા પછી તે નાશુદ કરવા-
ના ઇલાજ તરીકે નહિ, પરંતુ થતો અટકાવવાને તે વાપરવી જોઈએ.
ઘણું કરીને હડકાયું કુતરું કરડ્યા પછી ચાલીસ દિવસ વીત્યા બાદ
હડકવા ઉપડે છે, અને તેથી ત્યાર પહેલાં એટલે કુતરું કરડ્યા પછી
પંદરથી પચ્ચીસ દિવસની અંદર તેનો ઉપયોગ કરવો જાઈએ. પંદર
દિવસ બાદ એક દિવસ સવારમાં બૂખ્યા પેટે એક મોટો ગમચો ભ-
રીને લાડડાંના કોણસાનું ચૂર્ણ અપાય છે, અને ત્યારબાદ અડધા
કલાક પછી એક ઔંસ કાળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ અપાય છે, પછી
તરતજ ઊંચડી થઈ તે રસ નીકળી ન જાય એટલા માટે તાડનો રસ
અથવા ખજુરનો કાકળ કે એવીજ બીજી ચીજ પાવામાં આવે છે
અને દરદીને બાંધી લેવામાં આવે છે. પછી દરદી તોફાન કરવા લાગે
છે, અને તેને ચાર, પાંચ કલાક એટલે અપોર મુઠી તડકે રાખવામાં
આવે છે. ત્યારબાદ દરદી ધીમે ધીમે માંડો થતો જાય છે. અને હડકાયા
કુતરાની માથે કેટલાંએક ચરિત્રો કરે છે. અપોર પછી તેના માથા

ઉપર ઘણા ઘડા ભરીને ઠંડુ પાણી રેડવામાં આવે છે, જેથી દરદી શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે. અને તેથી પાણી રેડવા સામે અણુગમે ખતાવી તેમ કરવાની સામે ક્રોધયુક્ત વાણીથી વાંધો લે છે. એમ થાય એટલે પાણી રેડવાનું બંધ કરી દરદીને હલકો ખોરાક આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સારવાર કરવાથી દરદી હલકવાના ભયથી મુક્ત થએલો ગણાય છે, અને ત્યારબાદ થોડાક દિવસ સુધી તેને હલકો ખોરાક આપવામાં આવે છે.

હલકવા લાગુ પડ્યા પછી પણ હાલમાં એક કેશની સારવાર કરવામાં આવતી હતી. જેમાં દરદીના માથામાં બ્રહ્માંડની જગ્યાએ અન્નાથી થોડું લોહી નીકળે એવો એક ચીરો પાડી તેના ઉપર કાળા ધંતુરાનાં પાંદડાંને ઝીણાં વાટી ઘસવામાં આવ્યાં હતાં, તેમજ ઉપર કહ્યા મુજબ પેટમાં પણ રસ પાવામાં આવ્યો હતો.

એનાથી આગળ ક્ષપ્તાં તેઓ સાહેબ જણાવે છે કે:—

The above method of treatment is one of the several modes employed by Hindu Vaidyans and it is the one adopted and recommended by a well-known popular physician of South India.

ઉપર ખતાવેલી ઉપચાર પદ્ધતિ એ આર્યવંશીએ કામે લગાડેલી કેટલીએક પદ્ધતિઓ પૃથકીની એક છે. અને વળી દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના એક સારા પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય વૈદ્યરાજે પોતાની પ્રેક્ટીસમાં કામે લગાડી બીજાઓને કામે લગાડવાને માટે ભલામણ કરેલા છે. વિશેષ અનુભવ-રાજવિટિકા રસ.

કાળો ધંતુરો, તુળસી, કાસુંદરો, સારોડી, બીડી, જળભાંગરો, ધરો, લીંડોપીપર, અરકુસી, આવચી, પુંવાડ, તીલવણી, પીલુડો અને

આકડો એ દરેકના રસમાં એક હાથ લાંબા પહોળા કપડાને ત્રણ, ત્રણવાર ભીંજીને સ્વચ્છ ઘાસ ઉપર તડકે સુકવી લેવું. પછી ચાર તોલા શુદ્ધ આમલસારા ગંધકના ચૂર્ણને તેટલાજ ઘો સાથે ખરલ કરીને એ કપડા ઉપર તેનો લેપ કરવો અને પછી તે કપડાને ગોળ વાળીને તેની જાડી બત્તી બનાવી લેવી. એ બત્તીને જામી રાખી તેની ઉપરની ટોચ ચીપીઆથી પકડીને નીચેની બાજુએ આગ લગાડવી જેથી એમાંથી લાલચૂર્ણનો યુવો ટપકશે, જે ચોનાઇ માટીની રકાળીમાં ઝીલી લેઈને પછી એક શીશીમાં ભરી રાખવો. આ યુવો દરરોજ સવારના ચાર રતી જેટલો લેઈ તેમાં ત્રણરતી શુદ્ધ પારો નાંખી નાગરવેલના પાન-માં મૂકી હાથેળીમાં રાખી આંગળી વડે સારી પેડે મસળવાથી જ્યારે તેની કઠ્ઠજલો ચર્ધ જાય ત્યારે એ પાનની બાંડી વાળીને ખાઈ જરી. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી કરવું અને ખારાકમાં માત્ર દુધ ભાતનોજ અહાર રાખવો, બીજી કાંઈ પણ ચીજ ખાવી નહીં પાણી પણ ખનતા સુધી ધાતું ઓપું પીવું. જો વારંવાર તરસ લાગે તો ને દુધ પીને શમાવરી. આ પ્રમાણે યથારિચન વિધિથી જો આ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તો ઉપદંશનો ગરમી અને તેના લીધે ઉત્પન્ન થયેલો શ્વાસ, ખાંસી, ભગંદર, કંઠમાળ, સંધિવા, વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. આ સિવાય સંઘ્રહણી, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, ધાતુની નિર્બળતા વિગેરેના માટે પણ આ પ્રયોગ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

ઘડગુણબલો સુવર્ણ જારિત પારદ્ ગુટિકા—એકલા પારાની ગોળી બાંધવામાં આવે કિંવા ભરમ કરવામાં આવે તેના કરતાં તેમાં છગણા ગંધકનું અને સમાન સુવર્ણનું ભરણ કર્યાબાદ તેની ભરમ કરવામાં આવે તો તે દીવ્ય દ્રવ્યને આપી શકે છે એ વાત ફાર્મકણ સુદ વૈદ્યથી અગમણી નથી, પરંતુ ગંધકનું ભરણ કરવાની ક્રિયા

દરેક મનુષ્યને સહેલાઈથી સાધ્ય થઈ શકે એટલી બધી સુગમ નથી, અને વળી સોનાનું જ્વરણ તો પારાને બુલ્બુલિત કર્યા સિવાય થઈ શકતુંજ નથી. પારાને બુલ્બુલિત એટલે બીજી ધાતુઓને લક્ષણ કરી શકે એવી શક્તિવાળો બનાવવાની કૃતિ પણ એવી અટપટી અને દીર્ઘ સમયના પ્રયાસથીજ સિદ્ધ થાય એવી છે કે આજકાલના વિચિત્ર પ્રવૃત્તિમય જમાનાના દોર ઉપર નાયનાં મનુષ્યોને પાત્રવે એવી નથી, જેથી ધણાખરા વૈદ્યો ચંદ્રોદય જેવા મહાન રસો પણ માત્ર સાદા પારા જોડે સુવર્ણને ધુંટીને બનાવી લેછે. આવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા ચંદ્રોદયમાં જોડે પારો તો પાકીને શીશીના ગળે બાંહે છે, પરંતુ સોનું તેમાંથી વિમુદ્ત થઈ શીશીના તળીએ પડ્યું રહે છે. કેવળ પારા ગંધકમાંથી બનાવવામાં આવતા રસાસિંદુર કરતાં આ કૃતિમાં સોનાનો સંસર્ગ થવાથી જો કે ગુણમાં તો વધારો થાય છે. તોપણ સુવર્ણ જ્વરણ થયા પછી બનાવવામાં આવતા ચંદ્રોદયના જે અસૌકિક મહાન ગુણો પ્રાચીનરસ સિદ્ધોએ વર્ણવેલા છે તે બધા આમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી; અને તેથી સુવર્ણ જ્વરણ કરવાની જો કોઈ સુગમ ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય તો જગત ઉપર અનહદ ઉપકાર થાય એમ ધારી અનેક વર્ષોથી અમે તેવા પ્રયોગની શોધમાં હતા. “ખરેખર જે કાંઈ પ્રયત્ન કરે છે તે મોડું બહેલું પણ અવશ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરે છે, કેમકે પ્રયત્નના અંતે પરમેશ્વર સહાય કરે છે” એ સૂત્રાનુસાર આખરે ગયા વર્ષમાં અમારી એ દીર્ઘ સમયની જીજ્ઞાસા નેપાળનિવાસી એક મહાત્માએ જે પ્રયોગ રત્નનું દાન કરી પૂર્ણ કરી તે આ મુજબ છે. શુદ્ધ સોનાનાં ચાતળાં પતરાં અથવાતો વરખ અને તેના વજન જેટલોજ શુદ્ધ પાગે

લેઇને ખરલમાં નાંખી લીધુના રસથી એ પહોર સુધી ખરલ કરવું,
જેથી પાગે અને સોનું એક જીવન સાથે મળી જઈ તેઓની ગોળી
વળાય એની પીડી તૈયાર થશે. આ પ્રમાણે થયા બાદ લીધુના રસ-
માં સરગવાનાં પાંડાં વાટીને તેના કુલડી બનાવી એ કુલડીમાં સદરકુ
સોના અને પારાની પીડી ભરીને કુલડીનું મોંઢાં બંધ કરી તેના ઉપર
કપડું ચીંટાળવું. પછી એક હાંલોમાં કાચ ભરીને તેમાં આ કુલડી
દોલાયંત્રથી લટકતી રાખીને મંદાગ્નિથી આઠ દિવસ સુધી બાફ આ-
પવો. બાફ આપવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે દરરોજ બાફતું
કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી હાંલોમાંથી સરગવાની કુલડી કાઢી લેઈ તે
સંપૂર્ણ રીતે ઠંડી થાય ત્યારે પારાની પીડી તેમાંથી કઢી લેઈ નવી
કુલડીમાં ભરી. એ પ્રમાણે બાફ આપવાના કામમાં સરગવાની કુલડી
દરરોજ નવી ચાપરવી અને ત્યારે આઠ દિવસનો સ્વેદન સંસ્કાર પૂર્ણ
થાય ત્યારે એક માટીની કુલડી લેઈ તેમાં ચણા અને ખોરડોનાં પાંદ-
ડાંને વાટીને બનાવેલી લુગદી દાખી તેના ઉપર કાળાં ઝૂલતી ગરણીનાં
મૂળ અને ચંદનનો ભૂકો દાખો તેના ઉપર સોના અને પારાની પીડી
મુકી ફરીથી ગરણી અને ચંદનનો ભૂકો દાખી તેના ઉપર ખોર અને
ચણાના પાંદડાની લુગદી દાખી કુલડી ભરી નાખવી. પછી એક કોડી-
આના તળીએ મધ્ય ભાગે સોયાથી એક છિદ્ર પાગે તે કોડીઆને
કુલડી ઉપર ઢાંકી, તેઓનો સાંધા ચાક, લોઢાના કોટોડા, રાખ અને
મોઢું એ ચીજે સરખા ભાગે લેઈ પાણી સાથે ખરલ કરી તે વડે
બંધ કરી કુલડીના ઉપર કાપડમાટી કરીને રેતી ભરેલી એક ડીબમાં
મુકીને ચુલે ચલાવવી. ડીબના નીચે ચુલામાં મંદાગ્નિ સગગાવવો
અને કુલડી ઉપરના કોડીઆમાં કાળા ધંતુરાના પંચાંગના એટલે

મળ સુદ્ધાં આપ્યા છોડવાને કુડીને કાઢવામાં આવેલો રસ રેડતા જ-
વો, જે કોડોઆમાં આવેલા છિદ્ર મારફતે કુલડીમાં ઉતરશે, દરેક વખતે
કેટલો રસ નાંખવો તેનું પ્રમાણ એવું છે કે:-જ્યાં સુધી કોડોઆમાં
નાંખવામાં આવતો રસ કુલડીમાં ચાલ્યો જાય ત્યાં સુધી રસ બંધ
કરવો નહિ પરંતુ કુલડીમાં જ્યારે જોઈતો રસ ભરવાથી વધારાનો
રસ નીચે ન ટપકતાં કોડોઆમાં સંપૂર્ણ રીતે ભરાયેલો જ
રહે ત્યારે રસનું માપ પૂર્ણ થયું સમજવું, અને કુલડીમાંનો રસ
બળી જવાથી તેની જગ્યાએ જ્યારે કોડોઆમાંનો રસ ચાલ્યો જાય
ત્યારે પાછો ફરીથી રસ પુરવો. આ પ્રમાણે એકવીશ વખત કરવું,
અને પછી અગ્નિ શિતળ થયે સદરહું કુલડીમાંથી પારાને કાઢી લેવો.
જે પારાની ગોળી બાંધવાને માટે વૈદ્યો અનેક તરેહનાં ફાંફાં મારે છે
તે પારો આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી બંધાઈ જઈને ખડીના કાંકરા
જેવો થઈ જાય છે, અને જે તેનાવડે જમીન ઉપર લીટા કરવા
હોય તો તે પણ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલી ગોળીને વજ્રમુખા નામની કુલડી કે જે
બનાવવાની રીત આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાંના બનાવટી સોનું રૂપું બનાવ-
વાના વિષયમાં આપવામાં આવી છે, તેમાં મુકી કાપડ માટી કરી એ કુલ-
ડીને લુધરચંત્રમાં મુકી ચાર અડાયાં છાણાંનો અગ્નિ આપવો. ભોંયમાં
એક ખાડો ખોદી તેમાં એક વીંત લીંડો તથા તેટલોજ લાંબો, પહોળો
ખાડો કરી એ ખાડામાં ઔષધ યુક્ત કુલડી મુકી પછી તે ન્હાના
ખાડાને રેતીથી ભરી તેના ઉપર છાણાં ગોઠવી અગ્નિ આપવે તેનું
નામ લુધર ચંત્ર છે. આ પ્રમાણે દરેક ચાર છાણાંનો એવા પાંચ
પુટ અપાઈ રહે એટલે પછી દરેક પાંચ છાણાંનો એક એવા પાંચ પુટ

દેવા, અને તેપણુ પુરા થાય એટલે દરેક વખત છ છાંણાંની એવી
 ધાંચ વખત આંચ આપવી, એ પ્રમાણે દરેક પાંચ પુટે એક, એક
 છાણું વધારતા જમ કુલ સો પુટ દેવા, અને દરેક વખતે કુલડીમાં
 ઝાળીના નીચે સોળમા ભાગનો મંધક બેકેક તરીકે મુકતા જવું. આ
 પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી સો પુટમાં વગર શ્રમે જગણા ગંધકનું અને
 વળી સમાન ભાગ સોનાનું જરણુ થશે અને એ જરણુથી પારાનો
 રંગ લાખ કે સિંદૂર જેવો થઈ જશે, પછી તેને એક વાંસની
 નળીમાં ભરી મુકવો. બાંધેલો પારો અનેક સિદ્ધિઓને આપે છે. રોગ
 માત્રનો નાશ કરે છે, હલકી ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી
 નાંખે છે, અને આકાશ ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એવું પણ
 આપે છે. પરંતુ એવી રીતે પારો બાંધવાની જે, જે ક્રિયાઓ છે તે
 પ્રાચીન રસ સિદ્ધાંતે અત્યંત ગૃહ્ય રાખેલી છે. આ રીતે બાંધવામાં
 આવેલા પારામાં જોકે એટલા બધા દીવ્ય ફળો આપવાની શક્તિતો
 નથી, કેમકે તે ધાતુ બદલે એટલે સોનાના યોગથી બાંધવામાં આવેલો
 છે. કેવળ દીવ્યોષધિના રસથીજ બાંધવામાં આવેલો નથી. તોપણ તે
 રોમ હરણના કાર્યમાં તો આજકાલના ચંદ્રોદય કરતાં અનેક દરજ્જે
 ઉચ્ચ કાર્ય કરે છે. કેમકે ગમે તે રીતે પણ તે બદલ થઈ ઉપરાંત
 તેમાં જગણા ગંધક અને સમાન સુવર્ણનું જરણુ થયેલું છે, અને
 તેથી દરરોજ સવાર, સાંજ એક રતી જેટલા માપમાં લેઈ નાગરવેલના
 જ્વાળાને આપવાથી દરેક પ્રકારના તાવ, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, અંબળતા,
 અતિસાર, સંગ્રહણી, કાલેરા, અસાધ્ય અજીર્ણ, યકૃતનાં દરદો, પાંડુરોગ,
 વાયુ, હીસ્ટીરીઆ અને ઝેરી જંતુઓથી થનારાં તમામ દરદોને અ-
 ત્યંત આશ્ચર્યકારક રીતે નાશ કરે છે. પારદને બદલ કરવા ઉપરાંત

ષડગુણ ગંધક અને સમાન સુવર્ણ જરણ કરવાની આ રીત પ્રાચીન વૈદ્યોએ અત્યંત ગુણ રાખેલી છે, કેમકે તે અષ્ટ મહારોગને ટાળી વિપુલ ધન, યશ અને વિજયની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે.

નાગલી દુધેલી.

સં. નાગર્જુની દુધિકા હિ. દુહી, મ. ઉતરણુ ગુ. ચમાર દુધેલી, નાગલી દુધેલી લા. *Daomia extensa*.

વિવરણુ—નાગલી દુધેલીના વેદા આરે માસ હોય છે, તોપણ તે ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે, એની સાખાઓ એક બીજામાં તારની માફક વીંટળાઈ રહે છે અને તે બીજાં ઝાડો ઉપર ઘણે જાએ સુધી ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં ગોળાઈ લેતાં અને સામસામાં હોઈ તે જેથી પાંચ ઈંચ લાંબાં અને ચારેક ઈંચ પહોળાં હોય છે. અને લીલાશ લેતા ધોળા રંગના ટુકડાં ઝુમખાં આવે છે અને એની સીંગો ઉપર કાંટા હોય છે, એના વેલાનો કાંધપણુ ભાગ તોડતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે. વળી તે દરેક સ્થળે થતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—નિધંતકારો જણાવે છે કે:—**ધાતુ વૃદ્ધિ કરી હઠા ચોળા પારદ ચન્દ્રિની** ” નાગલી દુધેલી ધાતુ વૃદ્ધિ કરનારો, હૃદયને હિતકારી, ગરમ તથા પારાને બાંધનારી છે, પરંતુ એનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાથી પારાનું બંધન થાય છે. તે એ ગ્રંથોમાં બતાવેલું ન હોવાથી અમે તેની શોધમાં હતા. એવામાં એક મહાત્માએ પ્રયોગ બતાવ્યો કે:—સારી રીતે શોધેલા પારાને એક પથ્થરના ખરલમાં નાખી, પછી નાગલી દુધેલીનાં મૂળીઆંને મહોમાં ચાવી, ચાવી રસ કરી તે રસ પારામાં નાખતાં જવો અને લીંબડના લીલા લાકડાન

ધુંટાથી ધુંટતા જવું, આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ધુંટવાથી પારને માખણ જેવો થઇ જશે. એ પારને કપડામાં બાંધી ધંતુરાના ડોડવામાં ધાડી તે ડોડવા ઉપર ગાયના છાણનો થર ચઢાવી, પછા એક તોલો અડાયાં છાણનો ભૂંડા સમાય તેવડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં બકરીની લીંડીઓ ભરી તેની વચ્ચે પારદવાળો ગોળો મુકી અગ્નિ મળગાવવો અને ત્યારે સંપૂર્ણ રીતે અગ્નિ શીતળ થાય ત્યારે પારને કાઢી લઇ ધંતુરાના બોળ ડોડવામાં ભરી ફરીથી એ મુખ્ય અગ્નિની આંચ દેવી. દરેક વખતે એક એક તોલો બકરીની લીંડી-ઓ વધારતા જઇ આવી રીતે એ પુટ આપવા, પછી એ પારને અનાજમાં પકવવો. તે એવી રીતે કે:-દરરોજ એક શેર, ચોખ્ખાની ખીચડી ઓરવી, અને ત્યારે તે ખીચડીનો ઉભરો આવી જઇ સી-ઝવા લાગે ત્યારે પારને ઉપર મુખ્ય ધંતુરાના ફળમાં ધાડી નેના ઉપર છાણનો થર ચઢાવી તે ખીચડીના વચ્ચે રાખવો. મંદાગ્નિથી ખીચડો સીઝી ડંડી પડે ત્યારે પારને તેમાંથી કાઢી લેવા, અને બોળ દિવસે નવા ફળમાં ધાડી પાછો ખીચડીમાં પકાવવો, એમ ત્રણ મહીના સુધી કરવું, અને ત્યારબાદ અડાયાં છાણની અગ્નિથી બકરાની લીંડીઓની માફક સો પુટ દેવા, જેથી પારાનું જળ શોષાઇ જઇ ગોળી તૈયાર થાય છે. એ ગોળી મહોડામાં રાખવાથી વીર્યનું સ્થં-ભન થાય છે.

આ પ્રયોગ અમે અનુભવ્યો નથી, પરંતુ એ મહાત્માના મુ-ખથી સાંભળવા ઉપરાંત પાછળથી રસ પ્રદાશ મુવાકર નામના ગ્રંથમાં વાંચવામાં પણ આવ્યો છે, તે જ્ઞાતુએ અનુભવી આવી કરવી.

વળી આ વનસ્પતીમાં એક દીવ્ય ગુણુ એ જોવામાં આવ્યો છે કે:—એનાં પાંદડાં એ તોલાના આડરે લેધ જીણા ટુકડા કરી ઘી સાથે તળીને ખાવાથી અર્શમાં પડતું લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે. ઘણા એક અર્શના દરદીઓ કે જેમનું લોહી બીજા ડાઘપણુ ઉપાન થથી અટકતું નહોતું, તેમને આ પાંદડાં પાંચ, સાત દિવસ ચવડાવવાથી હંમેશના માટે લોહી પડતું બંધ થયું છે. માટે રક્તાર્શના દરદીઓને બીજા કોઇપણ ઔષધનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં આનો અનુભવ લેવા સલાહ આપવામાં આવે છે.

ત્રિપંગ ભસ્મ કરવામાં પણ કેટલાએક વૈદ્યો એના રસનો એવી રીતે ઉપયોગ કરે છે કે:—શોષેલું રૂપુ, ત્રાંબુ અને કલાઈ એ બધાં સરખા ભાગે લેધ ભેગાં ઓગાળી તેનું પતરું બનાવી લેધ, પછી એક શરાવલામાં નાગલી દુધેલીનો રસ ભરી તેમાં આ પતરું મુકી ઉપર બીજું શરાવલું ઢાંકી કપડાં મારી કરી ગજપુટ અગ્નિમાં પુકી દે છે, આવા બે, ચાર પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે, જે ચોખ્ખા અનુપાન સાથે ધાતુની નિર્બળતા, દમ, ખાંસી વિગેરેમાં વપરાય છે.

નાળીએરી.

સં. નારીકેલ; હિ. નારિયલ, મ. નારળ, લા. કોકો ન્યુસિ; ફેરા. *Cocca Nucifera*.

વિવરણ—આ જાડ બધે પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ સમુદ્ર કીનારે તેની વિશેષ ઉત્પત્તિ થાય છે.

ગુણુદોષ—નાળીએર ભારે, સ્નિગ્ધ, શીતળ, વીર્ય વર્ધક, કફી-શુભ્રાથી પચનાર, બમ્બી શોષક, બળકારક, પુષ્ટિકારક, કફકારક,

સ્વાદિષ્ટ, ઝાડાને રોકનાર તથા શેષ, તરસ, પીત્ત, વાતાપીત્ત, રૂધિર દોષ, દાહ અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે. નિધંટ રતનાકર

જડીબુટ્ટી તરીકેના ઉપયોગ—પ્રાર્યોન ગ્રંથોમાં તો તેના ક્ષિપર મુજબ ગુણો વર્ણવેલા છે, પરંતુ સત્પાત્ર વિદ્વાન વૈદ્યોને ગુરુ પરંપરાથી મળેલી અનુભવિક પ્રસાદી તરીકે સુવારોગના માટે તેની યોગ્ય દીવ્ય ઔષધિ મનાય છે. સુવારોગ એ ઘણો ભયંકર અને જીવ લેણુ વ્યાધિ છે. સેંકડે સાક, પાંસઠ સ્ત્રીઓને તે લાગુ પડે છે, અને તેઓની યોગ્ય સારવાર ન થવાથી તે સોમાંની ઘણી ખરી મરણુ પામે છે. એ બધાં મરણુ પહેલી વખતેજ થાય છે એમ નથી, પરંતુ સેંકડે વીશ, પચ્ચીશ સ્ત્રીઓ તો જે પ્રસવ વખતે સુવારોગ લાગુ પડ્યો હોય તે પ્રસંગેજ નિશ્ચય પ્રાણમુક્ત થાય છે, અને ઘણી ખરીના શરીરમાં આ વખતે સુવારોગનું બીજ રોપાય છે. જે ધીમે ધીમે વધતું જઈ બીજી અથવાતો ત્રીજી સુવાવડ વખતે તેઓના નાશનું કારણ થઈ પડે છે. આ રોગના માટે અનેક ઔષધો છે, તોપણ દરદની આગળ વધેલી સ્થિતિમાં એકપણ ઔષધ વિશ્વાસપાત્ર નથી; પરંતુ આ ઔષધ અત્યંત અકસીર છે. એવો અનુભવ આવવાથી મહારાષ્ટ્ર તથા કોંકણમાં તે ઘણું પ્રસિદ્ધ છે, અને ત્યાં તે કોદાના ઔષધને નામે ઓળખાય છે.

અનુસ્મૃતૌષધિ રસાયનાદિ કરીને વૈદ્યક ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે, તેમાં એ ઔષધ અનાવવાનો એવો પાઠ આપેલો છે કે:-

નાળોએરનો કોકો એટલે પોષક જે નાળોએરના ઝાડમાં ના-
લીએર બાહ્યતા પહેલાં વયમાં તરવારના જેવા ફણુગા રૂપે
ફુટે છે, અને તેમાંથી ભંડારી લોકો તાડી કાઢી લેજે, તે કુણા ફણુગો

કેવડયા સિવાયનો લાવીને તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાંખવી, અને તેની અંદરના દાણા કાઢીને એક પાટીયા ઉપર ખારીક વાટવા અથવા ખાં-
 શીઆમાં નાંખી ખારીક કુટવા. પછી જયફળ, જવત્રિ, લવિંગ, મરો-
 આં અને મુંઠ એ દરેક બે, બે તોલા અને બે તોલા કેસર, એ બધાંને
 ખાંડી કપડે ચાળેલું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી એક વખત ફરીથી પાટીઆ
 ઉપર જેરથી ખરસ કરવું, સર્વે એક જીવ થાય એટલે તેની ચૌદ
 ગોળીઓ વાળવી, જે કાંકા તાજે ન હોયતો ઔષધ ભરભરે થવાથી
 તેની ગોળીઓ બંધાતી નથી. જે એમ થાય તો તેમાં થોડું ગાયત્રું
 વ્રી અથવા દુધ મેળવીને ગોળીઓ વાળવી. પરંતુ જેમ બને તેમ
 પોષ તાજ લેવી એજ ઉત્તમ છે. દરરોજ સવાર, સાંજ એક, એક
 ગોળી ના શેર ગાયના દુધમાં આપવી અને એના ઉપર કેવળ દુધ
 પીનેજ રહેવું. જે એકલા દુધથી ન રહેવાય તો મીઠા મોળા થોડા
 એક ભાત ખાવો. એ સિવાય બીજું કંઈ પણ ખાવું નહી. મહોડામાં
 રૂચિ ઉત્પન્ન થવાને માટે થોડું એક આદુ ખાવાને હરકત નથી.
 પાણી બીલકુલ પીવું નહિ. તરસ લાગે તો દુધજ પીવું. આ ઔષધનું
 પથ્ય બહુ કઠીણ છે, માટે ઔષધ કરનારે તથા લેનારે પૂર્ણ વિચાર
 કરીને તેના ઉપયોગ કરવો. કારણ ઔષધ ચાલતું હોય તે સમયમાં
 ભુલથી પણ જે દરદી પાણી પીએ તો પછી તેની જીંદગીની આશા
 રહેતી નથી, રોગના બળ પ્રમાણે સાત, ચૌદ, અથવા એકવીસ દિવસ
 સુધી એ ઔષધ આપવું અને ઔષધ પુરૂ થયા બાદ પણ ચાર, પાંચ
 દિવસ સુધી પાણી પીવું નહિ, તેમજ નહાવું પણ નહિ અને બનતા
 સુધી પાણીને સ્પર્શ કરવો નહિ, કેવળ દુધજ પીને
 રહેવું અથવા તો દુધ ભાત ખાવો. પછી ધીમે ધીમે દુધનું પ્રમાણ

ઓછું કરતા જવું અને ભાતતું પ્રમાણ વધારતા જવું; તેમજ થોડું થોડું પાણી પીવા માંડવું, ત્યાર બાદ રોટલી, દાળ ભાત વિગેરે હમેશનો પોતાનો જે જોરાક હોય તે વાપરવો.

આ ઔષધ બનાવવાના જુદા, જુદા વૈદ્યોમાં જુદા જુદા પાકો પણ ચાલે છે. કેટલાંએક વૈદ્યો એમાં બત્રીશ ઔષધો નાંખે છે, અને કેટલાંએક એસડે ઔષધો પણ નાંખે છે. કેટલાંએક વૈદ્યો એમાં જે તોલા લવિંગ, જે તોલા પીપળામૂળ, દશ તોલા સુંદે, જે તોલા જાયફળ, જે તોલા લીંડી પીપર, અડધો તોલો કેસર, દોઢ તોલો મરીઆં, એક તોલો રેવંચી, દશ તોલા સાકર, એક તોલો ભારંગમૂળ, જે તોલા તજ, અને જે તોલા જનકાંત્રિ નાંખે છે. વળી બે આડા વધારે ચતા હોય તો રેવંચી નથી પણ નાંખતા.

આ ઔષધ લેવાથી જૂખ સારી લાગવા માંડે છે, અન્ન અને દુધ પચે છે; તેથી શરીરમાં રક્ત વૃદ્ધિ જલદી થઈને નાડી જરેલી ચાલે છે. મહોડા ઉપર તેજ અને લાલી દેખાય છે, અને દરદીને હોંશીઆરી જણાય છે. પહેલાજ અઢવાડીઆમાં આ ઔષધીનો ગુણ જણાઈ આવે છે.

સારી રીતે જૂખ લાગી ચાર, પાંચ શેર દુધ પચવા લાગે, રોગનાં લક્ષણો કમી થતાં જઈને દરદીમાં શક્તિ અને હોંશીઆરી વધવા લાગે એટલે નકો ગુણ થશે એમ સમજવું. આ ઔષધનો જરાબર ગુણ લાગવાને માટે તે રોગની પૂર્વ સ્થિતિમાં આપવું જોઈએ. સુવારોગ સિવાય ક્ષય, સંગ્રહણી, અને અગ્નિમાં ઘ ઉપર પણ તે અકસીર ફાયદો પતાવે છે.

આ પ્રયોગ પહેલ વહેલો અમારા જાણુવામાં આવ્યા પછી તેનો

અનુભવ લેવાની ઇચ્છા થઇ, પરંતુ આ તરફ નાળીએરીનાં ઝાડ અર્ધ ન હોવાથી કોકો મેળવવાની પંચાત પડી, અને તેથી પનવેલદું પ્રસિદ્ધ આર્યૌષધનું કારખાનું કે જે પાંચ રૂ. ની અઢાવીશ જાળીઓના હિસાબે આ ઔષધ તૈયાર બનાવીને વેચે છે ત્યાંથી મંગાવવામાં આવ્યું, આ પ્રસંગે મુંબઈના નામાંકીત તખ્તીઓ પાસે સારવાર કરાવ્યા છતાં પણ નિરાશ થયેલી સુવારોંગવાળો એક બાઇ અમારી પાસે સારવાર કરાવાને આવેલી હતી, તેના ઉપર એ ઔષધની અજમાયશ લેવામાં આવી અને કેવળ દુધનોજ ખોરાક આપવામાં આવ્યો, જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે “તમારો કેશ સુધરશે નહિ” એવા તખ્તીઓ પાસેથી અભિપ્રાય મેળવી ‘આવેલી તે બાઇને તદ્દન આરામ થયો.

વળી મુંબાઇના સર આદમજી પીરભાઇની પેઢીમાં કામ કરતો એક મહેતો કે જે સંગ્રહણીના દરદથી પીડાતો હતો અને મુંબાઇ તથા જયપુર, ઇંદોર વિગેરેના પ્રસિદ્ધ તખ્તીઓ પાસે પોતાના દરદની સારવાર કરાવ્યા છતાં પણ આરોગ્યતા મેળવી શક્યો નહોતો તે અમારી પાસે આવતાં તેના ઉપર પણ આ પ્રયોગ અનુભવવામાં આવ્યો અને તેનું પરીણામ અત્યંત સંતોષકારક આવ્યું.

ત્યારબાદ “ ડૉક્ટર સર લાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર કૃત અબળા સંજીવન ” નામના પુસ્તકમાં આ પ્રયોગ ફરીથી વાંચવામાં આવ્યો જેથી એના માટે વિશેષ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં કોકો-માંથી કોકો મંગાવીને એ ઔષધ અત્રે બનાવવામાં આવ્યું, અને સુવારોંગ, સંગ્રહણી, મુંબાઈનું પાણી લાગવું, અજીર્ણ, અસિમાંદ, જમ્મા પછી ઉત્પન્ન થતું શળ, ધાતુક્ષય વિગેરે દરદોથી પીડાતા બીજા

આશરે સો દરદીઓ ઉપર તેની અજમાયશ લેતાં કદી પણ નિષ્ફળ થયું નથી.

આ આંગળ ચાલાતું હોય ત્યારે ભાત પણ નહિ વાપરતાં કેવળ દુધનોજ આદાર ચાલુ રાખવામાં આવે તો વિશેષ શયદો થાય છે. અને તેથી કેવળ દુધ ઉપરજ રહેનારા દરદીઓએ નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય તે દીવસોમા બની શકે તો વિ-
શ્રાન્તિ રાખવી.

૨. જો બની શકે તો બે, ત્રણ ઉપવાસ ક્યાં બાદ આ પ્ર-
યોગ શરૂ કરવો.

૩. દુધની સાથે ખીજે કોઈ પણ જાતનો ખોરાક લેવો નહિ.

૪. ખાણી ખોલકુલ પીવું નહી, નહાવું નહી તેમજ પગ વિગેરે
પણ ઘોવા નહિ. કેમકે ખાણીના સ્પર્શથી ઝાંઝ, પીડ વિગેરે ઉપદ્રવ
થાય છે.

૫. પ્રથમ દિવસે ત્રણ શેર દુધથી આ પ્રયોગ શરૂ કરવો. દર
અડધા કલાકે અર્ધો શેર દુધ લેઈને તેને એકદમ ગટગટાવી નહિ
જતાં ચમચાવડે થોડું મહોંડામાં રેડી ખોરાક ચાવતા હોઈએ તેમ
મહોંડામાં સારી પેકે ફેરીને ઉતારવું અને ત્યારબાદ ખીજે ચમચો
રેડવું. એમ ઘાટે થોડે પીવું. આ કાર્ય સવારના આઠ વાગતાં શરૂ
કરવામાં આવ્યું હોય તો અગીઆર વાગતા સુધીમાં એ હિસાબે ત્રણ
શેર દુધ સહેલાઈથી પી શકાય છે, ત્યારબાદ દુધ પીવાનું બંધ કરવું
અને સાંજે તાજુ દુધ આવે ત્યારે છ વાગ્યાથી શરૂ કરી આ રીતે
એકાદ. બે શેર દુધ પીવું.

૬. દુધ હંમેશાં ટાટુંજ પીવું, કદાચ જરૂર પડે તો સહેજસાજ ગરમ કરવું, પરંતુ મીઠાસ વધારવાને તેમાં સાકર અગર એવી બીજી કંઈપણ ચીજ નાખવી નહિ.

૭. દરરોજ બની શકે તો દુધનું પ્રમાણ એક, એક શેર વધારતા જવું. જો હોજરીને માફક આવે તો કાઠ કાઠ દરદી દરરોજનું ગાા મણુ દુધ પણુ લેઈ શકે છે. પરંતુ ધણાખરા દરદીઓની સરા-સરી આઠથી પંદર શેર સુધીનીજ હોય છે.

૮. વધારે પ્રમાણમાં દુધ પીનારે સવારના છ વાગ્યાથી શરૂ કરી બાર વાગતા સુધીમાં દર અડધા કલાકે ગાથી ગાા શેર જેટલું દુધ પીવું અને સાંજે પણુ પાંચ વાગ્યાથી શરૂ કરી આઠ વાગતા સુધીમાં એ મુજબ પીવું. પરંતુ છેક મોડી રાત્રે પીવું નહિ.

૯. આંધનું સેવન જો કે ચોંદ અથવા એકવીશ દિવસ કરવાનું હોય, તોપણ જો બની શકે તો ત્યારપછી પણુ એકદમ ખોરાક નહિ લેતાં એકાદ પખવાડીયું, મહીનો અગર બે મહીના કેવળ દુધનાજ અહાર ઉપર રહેવું એ વિશેષ ફાયદાકારક છે, કારણુ એમ વર્તવાથી શરીર અત્યંત પુષ્ટ બને છે.

૧૦. દુધ પીવાથી તે ન પચે અગર કંઈ બીજો ઉપદ્રવ કરતું જણાય તો તેથી ગમરાવું નહિ. કારણુ કુદરતનો એવો નિયમ છે કે ત્યારે કોઈ નવિન પદાર્થ શરીરમાં દાખલ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે તે પ્રકૃતિને એકદમ માફક નહિ આવવાથી કંઈક ઉપદ્રવ તે ચાલેજ. પરંતુ ટેટલાએક દિવસનો અભ્યાસ પડવાથી પ્રથમ જે પદાર્થ દુઃખરૂપ જણાતો હોય તે સુખરૂપ થઈ જાય છે; વળી હંમેશનો ચાલતો ખોરાક એકદમ બંધ કરી દુધ ઉપર રહેવા કરતાં પ્રથમ

થોડાએક દિવસો સુધી દુધ અને ભાત ઉપર રહી પછી ધીમે ધીમે ભાતનું પ્રમાણ ઓછું કરતા જમ કવળ દુધ ઉપર રહેવામાં આવે તો ઘણાભાગે કોષ્ઠપણુ જાતનો ઉપદ્રવ થતોજ નથી.

૧૧. જેમને દુધ પેટમાં વાયુ કરતું માલમ પડે તેમણે થોડાક દહાડા સુધી દરરોજ સવારમાં દુધ શરૂ કરતા પહેલાં દાડીમ અથવા નારંગીનો રસ પીવે. કારણુ ત્યારે જરૂરમાંથી અમ્લ એટલે ખાટો રસ ઓછો થયેલો હોય છે, ત્યારેજ દુધ વાયુ અગર ગડગડાટ કરતું જણાય છે, અને તેથી દાડીમ અગર નારંગીના ઉપયોગથી ખટાશની ખોટ પુરી પડે છે.

૧૨. દુધ પીનારને કેટલીએક વખત પેટ તડાતુંમ થયેલું જણાય છે, પરંતુ તેથી ગભરાવું નહિ. કારણુ દુધમાંનો પાણીનો ભાગ જેમ જેમ શોષાતો જશે તેમ તેમ આ ચિન્હો નાબુદ થશે.

૧૩. કેટલાએક દરદીઓને દુધ પીવાથી શરૂઆતમાં બંધકોશનાં ચિન્હો જણાય છે, જે દુધનું પ્રમાણ વધારવાથી અથવા દુધની સાથે પ્રસંગે પ્રસંગે શણુનાં બી ગળવાથી ટળે છે. આ બીયાં આખા દિવસમાં થકને એક મોટો ચમચો, ભરાય તેનાથી પણ વધારે ગળવાં અને તેમ છતાં પણ બંધકોશ ન ટળે અને જુલામ લેવાની જરૂર જણાય તો રૂપાર્પની છાલનું ચૂર્ણ ૨૦ થી ૩૦ ઘણીભાર અથવા તો એક ભાગ મીઠીઆવળ અને બે ભાગ જેડીમધને સાથે મેળવીને કરેલું ચૂર્ણ રાત્રે સુતી વખતે બે તોલા જેટલું લેવું. પરંતુ જેમ બને તેમ કોષ્ઠપણુ જાતનું ઔષધ ન વાપરતાં કુદરતી રીતેજ બંધકોશને નાબુદ થવા દેવો એ વધારે સારું છે.

૧૪. ઉપરાઉપરી તણુ, ચાર પવાલાં દુધ કઠી પણ ગટગટાવી

જવું નહિ, કારણ દુધ એ કેવળ જળ જેવો પદાર્થ નથી, પરંતુ તેમાં પૌષ્ટિક ખોરાક રહેલો છે, જે જઠરમાં જઈ દહોની માફક થઈ જાય છે. માટે એકદમ ઘણું દુધ પીવાથી જઠરમાં તેનો ગરો ખાઝો જઈ પચવામાં વિલંબ લાગે છે. વળી દુધને ઘણું ઊકાળવાથી તેમાંનાં કેટલાંએક પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો નાશ થાય છે. તેમજ ઘાંટું થવાથી સહેલાઈથી પચી શકતું નથી.

અમારા દીર્ઘકાળના અનુભવના અંતે લખાએલા આ નિયમો પ્રમાણે જે વર્તે છે તેઓને અવશ્ય ફાયદો થાય છે. જઠર, નાનાં આંતરડાં અને આખું પચતેન્દ્રિય બળવાન થાય છે, અને તેથી અનેક દરદો મટી જાય છે. માત્ર હાર્ટડોઝોઝમાં આ પ્રયોગ ફાયદો કરે છે કે કેમ તે અનુભવ્યું નથી.

નોરવેલ.

સં. નાકુલી, અહિમર્દની, વિષમર્દની હિ. નાઇ મ. મુંગુસ-વેલ, સાપસન. ક. વિષમુંગરો ફા. છોટાચાંદા ગુ. નોરવેલ. તોળીઆ-વેલ. લા. *Raundalna serpentina*.

વર્ણન—એના વેલા ગળેની માફક પાતળી છાત્રવાળા અને કીલી નસોવાળા થાય છે, અને તેને આડ કાપી જેવાથી તેમાં સ-છિદ્ર ચક્ર દેખાય છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલના પાંદડાંને મળતાં હોય છે. કાંકણમાં મુંબાઈની આસપાસ તથા કાઠીયાવાડમાં મહુવા બંદરની ઘાટીઓમાં તેમજ ગીરનાર વિગેરે રથજે તે આમાસામાં જ્યાંબધ ગોળી નીકળે છે. અને વેલાઓ જો કે ઝીણા હોવાથી કાર્તકમાં સુ-ખાઈ જાય છે, પરંતુ એનાં ફળો આર માસ સુધી ન બગડતાં લીલાં-

છમ રહે છે. એની એ જાત થાય છે. એક સાદી અને ખીજી સુગંધ વાળી હોય છે. સાદી કરતાં સુગંધિવાળીમાં કંઈક વિશેષ ગુણો રહેલા છે. ખન્ને જાતિનાં મૂળીઆં નીચે કંદ હોયછે.

ગુણુદોષ—નોરવેલ તીખી, કડવી, ગરમ, કૃમિરોગને હરનારી, વીંછી, ઊંદર, સાપ વિગેરેના ઝેરને તત્કાળ દુર કરનારી તથા ત્રિદોષને દાળનારી છે. એના કંદમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે.
ગણુનિર્ઘંટુ.

ઉપયોગ—લગભગ દશેક વર્ષ ઉપર ગોરખપંચના એક નાથે સાપ તેમજ વીંછીના ઝેરના રામખાણુ ઉપાય તરીકે એક મૂળીયું અમને આપ્યું હતું, અને જેને સાપ કરડ્યો હોય તેને એ મૂળીયું આશરે ૧૧ તોડા જેટલું લેષ પાણીમાં ધસીને પાવા સારું તેમજ વીંછીના ડંખ માટે એ મૂળીયું તથા સિંધાણુ કે મીઠાની કાંકરી એ એ સરખા ભાગે લેષ પાણીમાં ધસી ચોપડવા કહેલું હતું. એના ઉપયોગથી ઘણા મનુષ્યોના જાન બચતા હતા. ત્યારબાદ આજથી પાંચક વર્ષ ઉપર રામેશ્વર તરફ યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં એક નેપાળી વૈદ્ય-રાજનો સમાગમ થયો. જેમની સાથે જડીબુટ્ટીઓ સંબંધિ વાતચિત્ત કરતાં કાંકણમાં આવેલા પરશુરામ ક્ષેત્ર નજીક તેમણે એક વનસ્પતિની ઓગખાણુ કરતાં જણાવ્યું કે:-આ વેલાનું કાષ્ઠપણુ અંગ એટલે ફળ, કુલ, મૂળ, પાન, કંદ કે વેલા એમાંથી કંઈપણુ વાટીને પાણી સાથે પાવાથી ઝાડો, ઊંલટી કે એત્રોજ બીજે કંઈપણુ ઊપદ્રવ ન થતાં સાપ, વીંછી તેમજ અફીણનું ઝેર તરતજ દુર થઈ જાય છે. તેઓ મહાશયે પોતાની ભાષામાં તે વનસ્પતિનું નામ પણ જણાવ્યું, પરંતુ તે સમજવામાં ન આવ્યાથી અમે તેનું સંસ્કૃત નામ પૂછ્યું.

જેની તેઓને ખબર નહોતી, જેથી એ વેશાનાં મૂળ તથા અંત પંચાંગ સાથે લેવામાં આવ્યો. પછી દેનમાં ચાલનાં એક વૃદ્ધ સંન્યાસી મળ્યા જેમને એ વેલો ખતાવતાં તેમણે એનું લીંદી, મરાડી, તેમજ અંગાડી નામ અને ઉપયોગ જણાવ્યો, જે ઉપરથી એ તોરવેલ છે એવી ખાત્રી થઈ. ત્યારબાદ ઘેર આવ્યા પછી પેલા નાથબાવાએ આપેલા મૂળોઆ સાથે ને મૂળને સરખાવી જોતાં અને એકજ માત્રમ પડ્યાં જેથી નવા આવના કંશેમાં આ નવિત મૂળનો ઉપયોગ શરૂ કરના પ્રથમની માફકજ સંતોષકારક પરીણામ આવવા માંડ્યું.

સાપ, વીંછો અને અરીણુ સિવાય બીજા કોઈ જાતના ઝેર ઉપર તેની અસર છે કે કેમ કે એ જાણવાની ચેતકા થતાં નિર્વાંટમાંથી મળી આવ્યું કે ઝંઘર અને હુતા । એક જાનના કીડા કે જે કાળા કાખળાના નામથી ઓળખાય છે) ના વિષને પણ તે દુર કરે છે. જે ઉપરથી એવી જાતના ઝેરના કંશેમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતાં સંતોષકારક પરીણામ આવ્યું છે.

કોઈપણ મનુષ્યને સાપ અગર અરીણુનું ઝેર ચઢ્યું હોય તે એનાં મૂળ, ફળ અથવા કંદ આશરે વા તોલો લેઈ પાણી માથે રાટીને પાવાથી તે પાણી પેટમાં જતાની સાથે ઝાડો, ઉલટી અગર કંઈપણ ઉપદ્રવ ન થતાં ઝેર નાશુદ થાય છે. જો દરદી બેશુદ હોવાથી ઔષધ પી શકે તેમ ન હોય તો નોળવેલને પાણી સાથે ખૂબ ઘસી નીચેથી કાઢેલા રસને દરદીનાં ગલેકાંમાં આંગળીવડે ઘસવા જેથી ધીમે ધીમે તેની અસર ગળામાં થઈ પેટમાં જવાથી વાથી વા કલાકમાં તે સાવધ થવા લાગશે. અને એમ સાવધ થાય એટલે રસ પાછું દેવો.

કેદર, લુના, વીંછી વિગેરેના ડાંખ ઉપર એનાં મૂળ પાણીમાં ધસીને પીવાં તેમજ ડાંખ ઉપર ચોપડવાં. વળી જે વાળુમાં કીડા પડ્યા હોય તેમાં એને પાણીમાં ધસી લગાડવાથી જાંતુઓનો નાશ થઈ જાય છે એ આયુર્વેદ.

એના આવા ગુણોની ખાત્રી લીંદની વનસ્પતિઓના ગુણદોષો સમધિ શોધ કરનાર હાલના યુરોપીયન ડોક્ટરોને પણ થઈ છે, અને તેથી એવરડ નેન પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે:—

This is one of the plants said to be an antidote to the cobra's bite, sought out and used by the Mangoose.

સાપનું ઝેર કોતારવા મહારા તરિક્કિ પંકાતી જડીબુટ્ટીઓ પૈકીની આ પણ એક છે, અને સાપ સાથે લડતાં ઝેરથી બચવાને નોળીઓ તેને ઉપયોગમાં લે છે, અર્થાત્ જ્યારે, જ્યારે સાપ ડાંખ મારે છે, ત્યારે, ત્યારે નોળીઓ તેને નજીકની વાડોમાંથી સુંઘી આવે છે, અને એમ મુંઝવા માત્રથીજ તેને ઝેરની અસર થતી નથી.

પીપળો.

સં. અશ્વત્થ, પિપ્પલ, હિં. પીપલ મ. પિપલ લા. *Ficus religiosa* &c.

વર્ણન—એનાં જાડ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પવિત્ર મનાતાં હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પીપળાના જાડમાં પ્રાણ વાયુને શુદ્ધ કરવાનો દીગ ગુણ હોવાથી ક્ષય, દમ, મેલેરીઆ, વ.ત રક્ત,

મરડી વિગેરે ધણું એક પ્રાણુવાતક દરદો ઉપર એનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ આ સ્થળે તેના માત્ર થોડા એક પ્રયોગો કે જે અનુભવ લેતાં અકસીર જણાયા છે તે આપીએ છીએ.

હીસ્ટીરીયાનું દરદ કેવું હકીલું હોય છે તે કાષ્ઠપણુ વૈવચી અજ્ઞાણું નથી. આ દરદ માટે પીંપળાના ઝાડની તાજી કુંમળો વડવાઈ બે તોલા, જવંત્રિ એક તોલો અને કસ્તુરી એઆની ભાર લેઈ પ્રથમ વડવાઈના ટુકડા કરી પ્યારીક ખાંડી તેમાં જવંત્રિ નાંખી ખરલ કરી પછી કસ્તુરી મેળવી સારી પેડે ઘુંટી તેની મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓમાંથી દિવસના ત્રણ વખત દરદાદમે એક, એક, ગોળી ઠંડા પાણી સાથે દરદીને ગળાવવી અને ગોળી ખાધા પછી અડધા કલાકે થોડું દુધ પાવું, અથવા દુધમાં ચોખાની કાંજ કરીને પાવી એ પ્રમાણે પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી હીસ્ટીરીયાનું હકીલું દરદ નાશુદ થાય છે.

એનાં ફળો રેચક તથા ખોરાકને પચવનારાં છે અને તે દમના દરદમાં આપવાથી અત્યંત ફાયદો થાય છે—આ વિષે લખતાં મહેરખાન નાડકુર્ચી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The fruit dried and powdered and taken in water for 14 days is said to remove asthma.

એનાં ફળને સુકવી ચુર્ણ કરી સવાર, સાંજ દરેક દાદમે ગાંથી એક તોલા જેટલું તે ચૂર્ણ પાણી સાથે લેવાથી ચૌદ દિવસમાં દમનું દરદ દુર થાય છે એમ કહેવાય છે.

એનાં કુંમળાં પાંદડાંની કુંપળો રેચક ગણાય છે અને તે ખાવાથી ખસ અને દાદર જેવા ચામડીના ચેપી રોગો મટે છે. એની છાલ જે કે આલીછે તથાપિ તેમાં પણ એવોજ રક્તશોધક ગુણ રહેલો.

છે, અને તેથી એનો ઊકાળો પીવાથી પણ ખસ, દાદર જેવાં ચામડીનાં દરદો મટે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પત, અને કોઠ જેવા મહાન ત્વચા રોગો ઉપર પણ તે કાયદો કરે છે. આ કારણને લેધનેજ ઘણા ખરા વેદો હરતાલને પ્રથમ એકત્રીસ દિવસ સુધી પીંપળાના રસમાં ઘુટીને ત્યાર પછીજ તેની ભસ્મ ખનાવવાનું પસંદ કરે છે.

એની તાજી છાલને સુકવી બાળીને રાખ કરવી. આ રાખનું જેટલું વજન થાય તેથી ચાર ઘણા પાણીમાં નાખીને સારી પેઠે ચોળી મસળીને ચાર, છ કલાક રહેવા દેવાથી રાખનો ભાગ જ્યારે નીચે ખેસી જાય ત્યારે ઉપર ઉપરનું ઠરેલું પાણી નીતારી બેઘને દરદીને દરેક અડધા કલાકે એકથી ચાર અયોળ જેટલું પાવાથી ગમે તે કારણથી ઊત્પન્ન થયેલી મખત હેડકા તેમજ ભયંકર ઉલટી ચલુ ખેસી જાય છે.

પુત્ર જીવક.

સં. પુત્ર જીવક હિં. જીયાગોતા મ. પુત્ર જીવક ખં. પુત્રજ્યા ક. પુત્રજીવ તૈ, કુંવર જીવી તૈ. પુત્ર જીવક. પાતર જીભો, પુત્તર જીભો. લા. putrajiva Rox burghii.

વર્ણન—પુત્ર જીવકનાં ઝાડ આંખા, આંખલી જેવડાં મોટાં થતાં હોષ તેઓને ઇંગોળીના ઝાડના આકારનાં પાંદડાં તેમજ ફળો ચાય છે. મુંબાઇમાં રાણીના બાગમાં તેમજ પુનામાં પેશ્વા સરકારના વાડામાં એનાં ઝાડો છે. તેમજ કેટલાંએક જંગલોમાં પણ તે દ્રષ્ટિએ પડે છે.

ઉપયોગ—સ્વર્ગનો ખગ્ગનો, સ્વર્ગની સીડી, સ્વર્ગની કુંચી,

સ્વર્ગનું વિમાન વિગેરે ગ્રંથોના કર્તા પ્રસિદ્ધ વૈદરાજ અમૃતલાલ સુંદરજી પઠીયાર સને ૧૯૧૦ ના માર્ચ માસના વૈષ્ણકપત્રમાં લખે છે કે—આ વનસ્પતિનાં લગભગ બધી ભાષાઓમાં પુત્ર જીવક એટલે પુત્રને જીવાડનાર એવો અર્થ સૂચવનારાં નામો છે; માટે તેમાં પુત્રને જીવાડવાની, ઉત્પન્ન કરવાની તેમજ રક્ષણ કરવાની શક્તિ છે એમાં કંઈ શક નથી, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ હકીકત પુરતી રીતે કોઈપણ પુસ્તક દ્વારા સમજાતી નથી. માત્ર જુનાગઢવાળા વૈદરાજ રઘુનાથ ઇંદ્રજીના નિઘંટમાંથી મળી આવે છે કે બનારસ તરફના લોકો એના હાથીયાની માળા બનાવી જેને પ્રજા ન થતી હોય અગર જીવતી ન હોય તેને પહેરવા આપે છે. આ ખુશાસો પુરનો નથી. કદાચ એની માળા પહેરવાથી છોકરાં મરતાં બચતા હોય તો પણ એ વાત મને અપૂર્ણ લાગે છે, માટે એનો કોઈ બીજો વધારે સારી રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ. એથી તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો ? તથા ઉપયોગ કરવાથી શું ફાયદો થાય છે ? તે જે કોઈ જણાવશે તો મોટો ઉપકાર થશે. કારણ હાલના વખતમાં કનુવાવડ બહુ થાય છે, સ્ત્રીઓને સતાન પણ થતાં નથી, માટે આ ઔષધિનો સાચો શોધ થવાની જરૂર છે.

હિંદુ વૈદરાજના કહેવા મુજબ અમે પણ નિઘંટોમાં તેનાં પુત્ર જીવક, સુતજીવક, અપત્ય જીવક તેમજ ગર્ભદઃ એટલે ગર્ભને ધારણ કરાવનાર વિગેરે નામો વાંચેલાં. પરંતુ તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની સમજણ પડતી નહોતી, એવામાં સિદ્ધ નિત્યનાથ રચિત રસ રતનાકર ગ્રંથમાં વાંચવામાં આવ્યું કે:—

પુત્રજીવક बीजं पीत्वा पयसास्यपत्र मूलं वा ॥

योषिज्जीवदत्ता जनयति दीर्घायुषं पुत्रम् ॥

પુત્ર જીવાનાં ખીજ, પાંદડાં અથવા મૂળને દુધ સાથે પીવાથી જે સ્ત્રીને છોકરાં મરી જતાં હોય તે જીવદ્વત્સા એટલે જીવતાં છોકરાંવાળી થઈને દીર્ઘ આયુષ્યવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે.

આ ઉપરથી તેનો ઉપયોગ કરી અનુભવ લેવાને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. એવામાં મધુરાં, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર વિગેરે તરફ યાત્રાએ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં કાશી તરફથી એનાં ખીજ મેળવવામાં આવ્યાં, તેમજ મુંબાઈના વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં એનું ઝાડ નજરે જોવામાં આવ્યું, ત્યારબાદ થોડો એક સમય વ્યતીત થતાં અંતર રણાસણ તરફ એક દરદીની દવા કરવા જવાનું થતાં ત્યાંથી નજદીક આવેલા ચોમુખ મહાદેવનાં દર્શન કરવા જતાં, જંગલમાં એક પ્રકારનાં નર્વા ઝાડ જોવામાં આવતાં સાથે આવેલા ભોમીઆને એનું નામ પુછવામાં આવ્યું, અને અહીંના લોકો એને પાતરજીલા અથવા તો પુત્રરજીલાના નામથી ઓળખે છે એમ તેણે જણાવ્યું, એ ઉપરથી અમને વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં જોયેલા પુત્રજીવાના ઝાડનું જ્ઞાન થવાથી તરતજ તેનાં મૂળીઆ કઢાવી લીધાં.

જે દરદીની ચિકિત્સા કરવા અમે ગયા હતા તે એક બાઈ હોઈ તેને મર્મપાતનું દરદ હતું, અને કદાચ કોઈ બાળક પુરા માસે જન્મે તો થોડાજ દિવસોમાં મરી જતુ હતું, કાગણ તેનું ધાવણ ખીલકુલ પાણી જેવું હોઈ અત્યંત દુર્ગંધ મારતુ હોવાથી એક પણ બાળક તેને મુદ્દલ ધાવતુંજ નહોતું, અને કદાચ કોઈ બાળક જીલ્લથી ધાવવા આવ્ય ખરું, પરંતુ દરેક બાળકને જન્મતાની સાથેજ થુલીઆનું દરદ લાગુ પડતું હોવાથી તેનાથી ધાવી પણ શકાતું નહોતું. વળી આ બાઈને પ્રદરનું દરદ અત્યંત જોરમાં હતું. એાનિ દાહ તો હમેશાં શરૂજ રહેતો અને પ્રસંગોપાત રતવા પણ દેખાવ દેતો હતો.

આ નવિન ઔષધ અજમાવવાની લાલસાને લીધે સાથે આ-
 શેલું બીજું કોઈપણ ઔષધ તેને નહિ આપતાં આ મૂળીઆંજ આપ-
 વામાં આવ્યાં, અને દર રોજ સવાર, સાંજ તેમથી એક તોલા જેટલું
 મૂળ દુધમાં ઘસીને પીવાને કહ્યું. ખાટો, ખારો, તીખો ખોરાક બંધ
 કરવામાં આવ્યો અને દરદીની શ્રદ્ધા ખેસવા માટે બીજા ઔષધ તરીકે
 ફક્ત ટંકણખારનાં પડીકાં આપવામાં આવ્યાં. આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો
 પછી ધીમે ધીમે તેનું દરદ બટવા લાગ્યું. બે, ત્રણ માસમાં ગર્ભ
 રહ્યો, અને ત્યાર બાદ પ્રસવ થતા સુધી આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી
 તેને ધણોજ સુદૃઢ પુત્ર અવતર્યો. ધાવણ પણ બરાબર સુધરી ગયું
 અને ત્યાર પછી આજ સુધીમાં તેને બીજાં પાંચ સંતાન થયાં છે, જે
 દરેક સારી તનદુરસ્તી ભોગવે છે. ત્યારપછી વળી એજ રસરતનાકર
 અંથના વિષાધિકારમાં વાંચવામાં આવ્યું છે કે:—

પુત્રર્જાવંફલંપજ્જાં શીતતોયે ન પ્રેષયેત્ ।

ભોજને ચાંજનેપાને લેપઃ સર્વ વિષાપહઃ ॥

સ્થાવરં જંગમં ક્રુર કૃત્રિમં યોગજં તથા ।

નિષ્કમાત્રાન્ન સંદેહઃ કાલદૃષ્ટોહિજીવતિ ॥

પુત્ર જીવાનાં ફળોની મીઠા ચાર માસા જેટલી લેઈ ઠંડા પા-
 ણીમાં વાટી પીવાથી, આંજવાથી તેમજ લેપ કરવાથી સ્થાવર, જંગમ,
 ક્રૂર, ખનાવટી તથા નાના પ્રકારના સંયોગો વડે ઉત્પન્ન કરેલાં
 એરોનો નાશ થાય છે, અરે સાક્ષાત્ કાળ સ્વરૂપી નાગે કપ્પ માર્યો
 હોય તોપણ દરદી જીવે છે. વળી રસ રત્ન સમુચ્ચયમાં અવલોકવામાં
 આવ્યું કે:—

પુત્રજીવસ્યમજ્જાતુ જલૈઃ પિષ્ટ્વાપલેપનાત્ ।
 કાલસ્ફોટંવિષસ્ફોટં સચોહન્યાત્સવેદનમ્ ॥
 ગ્રંથ્યાદિ નિશ્ચિલાન્ રોગાન્સર્વં દોષાશ્રયાન્હરેત્ ॥
 કક્ષાગ્રંથિ ગલગ્રંથિ મહાગ્રંથિચ નાશયેત્ ॥
 અન્યંચસ્ફોટકં તીવ્રં પુત્રજિવીવિનાશયેત્ ॥
 ગુંજાપત્રં શિલાંયષ્ઠીં ગવાક્ષીરેણ પાયયેત્ ॥
 તલસ્ફોટં નિહંત્યાશુ મજ્જાવા પુત્રજીવજા ॥

પુત્ર જીવાનાં ફોનો ગર્ભ પાણી સાથે વારીને ચોપડવાથી
 મરણુ ઉપજાવનારી દાહ યુક્ત ગાંડ, ઝેરી મરડી જેવી ગાંડ, તથા
 બીજી ગમે તે દોષના લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ગાંડ પણ તેની વેદના સહિત
 તત્કાળ દુર થાય છે.

કાખની ગાંડ, ગળાની ગાંડ, સાથળના મૂળની ગાંડ, અને બીજી
 તીવ્ર પીડાવાળી ગાંડોને પણ તે શમાવે છે.

ચણાડીનાં પાંદડાં, મનશીલ અને જેડામધ એ બધાં સરખા
 પ્લાગે લેઈ ગાયના દુધ સાથે પાવાથી અથવા તેા ફક્ત પુત્રજીવાનાં
 ફોનો ગર્ભને ગાયના દુધ સાથે પાવાથી મરડી જેવી મરણુ ઉપજા-
 વનારી ગાંડ પણ મરી જાય છે.

આ બધા ઉપરથી અમને વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે આ ઓપ-
 ધની ન્યારે ઝેર ઉપર ખાસ અસર છે ત્યારે રતવા, ઉપદંશની ગરમી,
 પ્રમેહ વિગેરે દરદો કે જે એક પ્રકારના ઝેરને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય
 છે; તેઓના માટે આ ઓપધનો ઉપયોગ થઈ શકે કે કેમ ? અને

તેથી તેવાં દરદથી પીડાતાં દરદીઓ માટે પણ એનો ઉપયોગ કરી જોતાં સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે.

કસુવાવડ, ગરમી, રતવા પરમીઓ, કંઠમાળ, પ્રદર વિસ્ફોટક વિગેરે દરદોથી વાંઝીયાપણું ભોગવતી લગભગ પચ્ચીશોક સ્ત્રીઓ માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતાં સુમારે વીશોક સ્ત્રીઓ માટે સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે, તેમજ વિપચિકિત્સામાં પણ કેટલોએકે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે. તોપણ હજી વિશેષ અનુભવ લેવાય છે. જે, પરિણામ ઈશ્વરેચ્છા હશે તો ખીજા પ્રસંગે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

કાંગ.

સં. ફાંજ, અપરાજતા, હિં. ફાંજ મ. ફાંજ લા Rivesi
Lypocrater forms.

વર્ણન—એના વેસા ઘણા મજબુત અને લાંબા હોય છે. અને તેને ઓથ મલે તો તે ઘણેભાગે વાડ કે ઝાડ ઉપર ચઢી જાય છે. તેની ડાંડો અને શાખાઓ શીકા લીલા કે જાંબુડા રંગની હોય છે. અને તે આડી અવળી મરડાએલી હોય છે. એનાં પાંદડાં પહોળાં અને ગોળાકાર લેતાં તથા કુત્ર મોટાં, ઘોળાં, લાંબી નળીવાળાં અને માધવીનાં કુલો જેવી મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. તે ઉનાળામાં તેમ જોમાસામાં રાત્રિના સમયે ખીલે છે. ફળો તપખીરીઆ રંગનાં હોઈ શિયાળે પાકે છે. પાંદડાંની લાંબાઈ એથી ચાર ઇંચ અને પહોળાઈ ત્રણથી ૬ ઇંચ હોય છે.

ઉપયોગ—એનાં મૂળીયાં તથા ડાંડીઓ પાણી સાથે ધસીને પીંછીના ડાંખ ઉપર ચોપડાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એના મૂળને

ચોડીએકવાર હાથમાં ધારણ કરી રાખવાથી પણ વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે; અને તેથી વીંછીના ઝેરના દૈવી ઇલાજ તરીકે આજકાલ કેટલાએક શહેરોમાં એના મૂળના ટુકડા ચાર, ચાર, કે છ, છ આનાની કિંમતે વેચાય છે. જેને લોકો અન્ય દીવ્ય ઔષધ માની મોહમાં પડે છે, પરંતુ તે આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆંજ છે; અને તેને વેચનારા મનાવે છે તેટલો ખર્ચો એમાં ગુણુ નથી, પરંતુ અમુક સમય સુધીજ તે કાયદો કરે છે.

બકરી.

સં. જાગ, અગ્ન, હિં. બકરી ઈ. She goat.

પ્રાણુન—આ પ્રાણી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિવરણની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—એના કલેજમાં લીંડીપીંપર પકવીને તેનું આંખમાં અંજન કરવાથી રતાંધળાપણાનું દરદ દુર થાય છે, છાપનીઆ કુષ્ઠાળમાં હજારો મનુષ્યો એ દરદથી પીડાતાં હતાં ત્યારે આ ઉપાય કરવાથી દરેક મનુષ્યને આરામ થતો હતો. અમદાવાદ જીલ્લાના આ-બકારી ખાતાના એક ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ 'કે જેઓનું' નામ અત્યારે અમતે યાદ નથી, પરંતુ તેઓ પારસી સદગૃહસ્થ હોઈ વિદ્યાનુરાગી હોવાથી અમારા જીજીબુટ્ટી સંબંધીના પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિના ગ્રાહક હતા, તેઓ સાથે થએલા સમાગમ સમયની વાતચિત્તમાં તેઓ સાહેબે જણાવ્યું હતું કે:—આ ઇલાજ મેં મુંબઈ ઇલાકાના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર સાહેબને લખી જણાવ્યો હતો. તેના જવાબમાં તે નામદાર અલિપ્રાય લખી મોકલાવ્યો છે કે:—દેશી વૈદ્યકના અસંખ્ય પ્રયોગોનાં મેં અનુભવ લીધો છે પરંતુ આના જેવું સોએ સો ટકા સંતોષકારક

પરીણામ આપનારે ખીલું એક પણ ઔષધ મારા અનુભવમાં આવ્યું નથી.

આ દીવ્ય ઔષધની અનાવડ અને ઉપયોગ નીચે મુજબ છે.

૦૧ તોણા લીંડીપીંપર અથવા કાળાં મરીને કાઢપણ ચેપી દરદ સિવાયની તરતની મરેલી બકરીના કલેજમાં ભરી ગિલકુલ મંદાન્તિ એટલે ભરસાડમાં એવી રીતે પકવી લેવી કે જેથી તે કલેજમાંનું પિત્ત પીંપર શોષી જાય, અગ્નિ એવા સખ્ત ન હોવો જોઈએ કે જેથી કલેજ બળી જાય; પછી તે પીંપરને વાડી આખોમાં અંજન કરવું, જેથી બે, ચાર દિવસમાંજ એ દરદ નાશુદ થઈ જશે.

એક વિશેષ અનુભવ—આશરે એક મણુ અડાયાં છાણાંને એક ખાણમાં ભરી તેમાં બકરીનાં હાડકાંને મુકીને અગ્નિ મળગાવવાથી ચુનાના કાંકરાઓની માફક તે હાડકાં પાકી જાય છે, અને તેથી જ્યારે અગ્નિ શીતળ થઈ જાય ત્યારે આ હાડકાંને કાઢી લેઈ ખારીક ખરડ કરીને એક સુંદર આટલીમાં ભરી રાખવાં જે અગ્નિસ્થિ એટલે બકરાનાં હાડકાંની ભ-મના નામે ઓળખાય છે. આ ભસ્મ દરદ ટાઢમે એક વાલ જેટલી લેઈ તેમાં બે વાલ લીંડો પીંપરનું ચૂર્ણ મેળવી મધ કે ઘી સાકર સાથે ચાટવાથી અગ્નિ, અમ્લપીત, અતિ-સાર, સંગ્રહણી વિગેરે દરદોમાં ફાયદો થાય છે. વળી આ ભસ્મમાં નેનાથી અડધા વજન જેટલી કોહ ભસ્મ મેળવીને પછી ઉપર મુજબ રીતથી ઉપયોગ કરવાથી ધાતુની નયગાઈ દુર થાય છે.

આ ભસ્મ બે ભાગ, પારો એક ભાગ અને એરંડીનાં મીંજા ચાર તોણા લેઈ ખરડમાં નાંખી સારી પેડે ઘુંટવાથી પારો તેમાં મળી જઈ સુંદર, આસમાની રંગનો મલમ તૈયાર થાય છે. આ મલમ જો

બધારે કઠીણ થાય તો તેમાં વી ઉમેરી જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં અ-
નાવી હંમેશાં ચોપડવાથી નહિ રૂઝાતાં ગુમડાં. ભરનીંગળ પડેલાં ધારાં,
ઝોલાં ખરજવાં. માથામાં ચતાં ગુંદરીઆં ગુમડાં વિગેરે આપ્યાદ રીતે
નાણુદ થાય છે. નાડી વ્રણુ અને ભગંદરનાં આ મલમ એમને એમ
ચોપડવા કરતાં તેના લેપવાળી દીવેટ ઉતારવાથી જોડો રૂઝ આવે છે.

બકરીના વાળ અને તલનું તેલ એ બે ચીજો સરખા ભાગે
લેઈ લોઢાની કદાઈમાં નાંખી ચુલે ચઢાવી સારી પેઠે હલાવતા રહી
મંદાગ્નિએ તળવાયા એ વાળ ઓગળીને તેનો તેલમાં પુડલો અંધાઈ
જાય એટલે ભાંય ઉતારી તે બધું સારી પેઠે ખરલ કરીને એક પહોળા
મટોડાની પ્લાટીમાં ભરી રાખવું. આ ‘કેશતેલ’ નામનું ઔષધ
કહેવાય છે. અને તેનો પણ નહિ રૂઝાતાં ગુમડાં, ખસ, ખરજવાં, નાડી
વ્રણુ, ભગંદર વિગેરે ઉપર ચોપડવામાં ઉપયોગ થાય છે. આ ઔષધ
બ્યારે અગ્નિ ઉપર હોય ત્યારે એટલે તેનો તળાઈને પુડલો અંધાય
ત્યારે તેમાં કોઈ કોઈ વૈદ્યો ચોથા ભાગનું મીણુ ઉમેરે છે, જેથી તેનો
ગુમડાં ઉપર ચોપડવા કાયક ઘાટો મલમ અને છે. વળી ખસ ઉપર
લગાવવા માટે આ મલમનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં તેમાં ગંધક પણ
ઉમેરવામાં આવે છે.

માલકાંકણી.

સં. જ્યોતિષમતી, કંચુની, મ. માલકાંકણી હિં. માલકંચુની,
અ. લતા ફટકી, ફા. કાલ લા. સિલેસટમ્ પેનિક્યુલેટા.

વર્ણન—માલકાંકણીના પેલા થાય છે, અને કાંટાવાળા ઝાડવાં
તથા વાડોની નજીક જગીને ઘણા લાંબા વધી બીજાં ઉંચાં ઝાડો
ઉપર ચઢી જાય છે, પાંદડાં છેટે છેટે આવેલા હોઈ તે બેથી પાંચ

દૈય લાંબાં અને એકથી ત્રણ ઇંચ પહોળાં હોઈ, આકારમાં લંબગોળ અથવા તળીએથી સાંકડાં અને મથાળેથી પહોળાં કે, મથાળે સાંકડાં અને તળીએ પહોળાં એમ તરેહવાર હોય છે. પાંદડાં દેખાવમાં જરા નરમ હોઈ તેને ચાળતાં તેમાંથી જરા તીખી વાસ આવે છે, અને સ્વાદ દાહક હોય છે. શાખાઓના છેડે કુલની લાંબી શેડા આવે છે. તેમાં ન થી ના દૈય જેટલા વ્યાસનાં પીળાશ સેતાં લીલા રંગનાં ફુલો વૈશાક, જેઠમાં આવે છે. અને અષાઢ-શ્રાવણમાં ગુંદીનાં ફળ જેવડાં લીલા રંગનાં ફળોનાં ઝુમખાં એસે છે, તે પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનાં થઈ કપાસનાં કાલાંની માફક ઉઘડી જાય છે, તેમાં પડદાની અંદર ગોળ, ચપટાં અને પીળા રંગનાં બીજ રહે છે. એ બીજને પી-લીને દાઢવાથી તેમાંથી રતાશ મારતું અથવા પીળું તેલ મળી આવે છે, તેનો ગંધ તીવ્ર હોય છે અને જો સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં મેળવવામાં આવે તો તેનો રંગ કાળો થઈ જાય છે. એ તેલને થોડીવાર પડી રહેવા દીધું હોય તો તેના નીચે ચરબીના જેવો ચર થઈ જાય છે.

ગુણ-જ્યોતિષ્મતિ કટુસ્તિક્તા સરાકફ સમીરજિત્ ।

અત્યુષ્ણા વામની તિક્ષ્ણા વન્હિ બુદ્ધિ સ્મૃતિપ્રદા ॥

માલકાંકણી તીખી, કડવી, સારક કફ અને વાયુનાશક, અત્યંત ગરમ, બિલટી કરનાર, તિક્ષ્ણ તથા જઠરાગ્નિ, બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિને આપવાવાળી છે.

—મદનપાલ.

આ ઔષધીમાં બુદ્ધિ ખીલવવાનો અજબ ગુણ છે. એવું પ્રાચીન ગ્રંથોથી માલમ પડે છે, પરંતુ હાલમાં તેવો અનુભવ કાંઈ ભાગ્યેજ લે છે.

કહેવાય છે કે તૈલંગણુ દેશમાં ઇલેશ્વર નામે નગર છે, તેમાં સોળમા સૈક્રમાં ઇલેશ્વરોપાધ્યાય નામનો સમર્થ વિદ્વાન આદ્યજ્ઞ હતા જેના ત્યાં પાંચમો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. કેટલાએક મંદ-બુદ્ધિના શિષ્યોને માટે તે પડિને આ ઔપધિનો ઉપયોગ કરવાથી, તેમનો બુદ્ધિ એટલો બધો વધી હતી કે ગમે તેવાં કઠીણ શાસ્ત્રો પણ તેઓ સરળતાથી શીખી જતા હતા. આ પડિતને નાચી નામની એક પુત્રી હતી. જે જીવાનીમાં વિધવા થએલો હોવાથી વિદ્યાભ્યાસમાંજ પોતાનું જીવન ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. માલકાંકણીનું તેજ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પીવાથી બુદ્ધિ ઘણી ચપલ થાય છે, અથવા તે તેનાથી પાંચ કલાકમાં મૃત્યુ થાય છે. એવી વાત તેણીએ પોતાના પિતાના મુખથી સાંભળેલી હોવાથી એક દીવસ અનુભવ લેવાને તે તેજ તેણીએ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પીધું. થોડા વખતમાં એ તેજની ગરમીને લીધે તેના આખા અંગમાં એવો દાહ બળવા લાગ્યો કે તેથી અકળાઈને બાવરી (ગાંડી) બની તે એક કુવામાં પડી. તેના પીતાને આ વાતની ખબર પડતાં તે કુવા ડીપર ગયો, અને નાચીને કુદ્યું કે પાણીમાં રહેવાથી તારી ગરમી સમાપ્ત જશે, પણ કેટલાએક કલાક સુધી તે પાણીમાંજ રહી એવી નજીજ કડી આપવાથી તેની સર્વે અરમી શાન્ત પામી એટલુજ નહિ પરંતુ તેની બુદ્ધિ એટલી બધી તીવ્ર થઈ કે થોડી મુદતમાં સર્વે શાસ્ત્રો અને કળામાં પ્રવીણ થઈ કઠીણ વિષયો ઉપર શીઘ્ર વ્યાખ્યાન આપવા ઉપરાંત શીઘ્ર કવિતા કરવા લાગી.

વૈદ્ય શિરોમણિ વાગભટ્ટ પોતાના રસ રત્ન સમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:-માલકાંકણી નામની વૈદ્ય પીળાશ પડતા રંગનાં તથા પીળાં મુકોબિત ફળોવાળી થાય છે. એ માલકાંકણીનાં બીજ

આસો માસમાં શુક્લ પક્ષમાં લાવરાં, અને તેને તલની માફક ઘાણીમાં પીંધાવીને તેલ કાઢવું. અથવા ખાણીએ ખાંડી કપડામાં નાંખી મુકીથી નિચાવી તેલ કાઢી ગાળી લેવું. પછી તેલ જેટલું ગાળવું દુધ અને તેલથી ચાથા લાગવું મધ નાંખી ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં રસનો ભાગ બળી જઈ માત્ર તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તેને એક ઘીના રીઢા વાસણમાં અથવા કાચની બાટલીમાં ભરી તેમાં ચણદળાળ, કપુર, તજ અને જયફળ એ બધાં સરખા વજન લેઈ કરેલું ચૂર્ણ તેલના વજનથી આઠમા ભાગનું નાંખી, તે વાગણનું મહોદું બંધ કરી અનાજના ઢગલામાં એકવાસ દિવસ રાખી મુકવું, પછી બહાર કાઢી ગાળી લેઈ સંભાળથી રાખી મકરું.

સવારમાં સુર્યોદય વળતે ચાર તોલા જેટલું એ તેલ પીવડાવવાથી થોડીવારમાં પીનાર માણસ એભાન થઈ જશે. પછી ધીમે ધીમે શુદ્ધિ આવશે ત્યારે તે ઊંચો પાડવા તથા રોવા લાગશે. જ્યારે તેને બૂખ લાગેલી જણાય અને ખાવા માગે ત્યારે દુધ ભાતનો ખોરાક આપવો. એ પ્રમાણે હમેશાં ચાર, ચાર તોલા તેલ પીવડાવવું. જે પ્રકૃતિને માફક આવતાં સુધી પ્રથમની માફક રિયતિ હમેશાં થશે. પરંતુ પંદર, વીસ દીવસ પછી તેને કંઈ ઉપદ્રવ થશે નહિ.

આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી એ તેલ પીવડાવનાર મનુષ્ય શ્રુતધર એટલે ખાસ અધ્યયન કર્યા સિવાય જે કંઈ સંભળે તે બધી વિદ્યાઓ યાદ રાખવાની તીવ્ર બુદ્ધિવાળો થાય છે. એ માસ સેવવાથી સૂર્યના જેવી કાન્તિવાળો, ત્રણ માસ સેવવાથી દેવતાઓને વશ કરવાવાળો, ને ચાર માસ સેવવાથી પોતાનું શરીર કોઈ ન દેખી શકે તેવો થાય છે.

આ ઔષધિ સંબંધી આવી મતલબના બીજા પણ અનેક પ્ર-

યોગે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ વાંચકોની ખાતરી માટે આ બે ઉદાહરણો ખસ થશે. એ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જુદાંને તીવ્ર બનાવવાનો તેમાં અગ્નિ ગુણ છે, પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી અત્યંત દાહ થવો. બેશુદ્ધ આવરી, ઝાંઝા. ઉલટી થતાં વિગેરે ઊપદ્રવો પણ સમાએલા છે અને તેથી કેટલા પ્રમાણમાં નિર્ભય રીતે વાપરી શકાય એ વિચારવા જેવું છે.

મદ્રાસ સરકારના ઓતરરી સરજન ખાનખલાદુર મુદ્દીન શરીફ કે જેમને નામદાર સરકારે આર્ય ઔષધીઓના ગુણોનો અનુભવ લેવાના કામમાં રોક્યા હતા, તેઓ પોતાના દીર્ઘ સમયના અનુભવના આધારે જણાવે છે કે:—માલકાંકણીનાં બીજને પાણી સાથે ઉકાળી અર્ક કાઢવાની રીતે બેચવામાં આવેલું તેલ કે જેને આપણે ઓલી યમ નાદ્યમ અથવા તો કાળા તેલનાં નામે ઓળખીએ છાએ તેમાં અને બીયાં કચરીને કાઢવામાં આવેલા તેલમાં ખુદશી રીતે નકાવત છે. કારણ ઉકાળીને કાઢવામાં આવેલું તેલ ત્યારે કાળું અને ઉગ્ર ગંધવાળું હોય છે, ત્યારે દાખીને કાઢવામાં આવેલું પીળા રંગનું અને સાદા તેલને મળતુજ નીકળે છે, દક્ષિણ સરકારના વિગ્ગાપદ્મ અને મજ્જીપદ્મમાં કાળી જાતનું તેલ ઉત્તમ રીતે કાઢવામાં આવે છે, અને તે મૂત્ર, સ્વેદન તથા જ્ઞાન તંતુઓને હિતેજન આપનાર તરીકે સાદું છે. ખેરી ખેરી નામના વ્યાધીના માટે તે સર્વોત્તમ અને આકસ ધલાજ છે, બીજા દવાઓનો લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ કર્યા છતાં પણ જેમને આરામ થયેલો નહિ, એવા ઘણા કેસોમાં આ તેલ શરૂ કરવાની સાથેજ ઉત્તમ અસર જણાઇ છે. આ ઔષધની પહેલીજ ઉત્તમ અસર એ થાય છે કે તેનાથી પેશાબનો જથ્થો વધે છે, અને તેથી સોજને હતા નહતા કરી દે છે. જે ઉપરથી પૂર્ણ સ્વરૂપમાં

આવી ગયેલા જળોદરના કેસોમાં પણ મેં તેને વાપર્યું છે. અને તમાં પણ સારું પરીણામ આવ્યું છે. આ તેજ મૂત્રજ તરીકે ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં, પરસેવો લાવનાર તરીકે પાંચથી પંદર ટીપાં અને જ્ઞાનતંતુ-ઓને ઉત્તેજીત કરવાને માટે પણ એજ પ્રમાણથી આપવામાં આવે છે.

ફાર્માકોપીઆઈન્ડિકા—નામના પુસ્તકમાં ડૉક્ટર બેકન યોવેલ લખે છે કે:—આ તેજ બેરીબેરીના માટે સર્વોત્તમ દવા છે. સં-ધિવા અને પક્ષઘાતમાં પણ તે આપવામાં આવે છે, જ્યારે તેનાં ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં દિવસમાં બે વખત આપવામાં આવે છે ત્યારે તેની સંગીન ઉત્તેજક અસર થાય છે, અને થોડાંક લોકોમાં ક્ષીણતા ક્યારે સિવાય પુષ્કળ પરસેવો લાવે છે. તાજાં દરદોમાં તો તે ખાસ અસરકારક છેજ; પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન તંતુનાં અને પક્ષઘાતનાં ચિન્હો પૂર્ણ રીતે દેખાતાં હોય છે ત્યારે પણ તે ખાસ ફાયદો કરે છે.

ડૉક્ટર ડીમક જણાવે છે કે:—એનાં ખીયાને કચરીને તેની સાથે લોખાન, લવિંગ જલકળ અને જવંત્રિ એ બધાં મળી આઠમા ભાગનાં મેળવી અર્કની રીતે તેજ ખેંચવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેનું અર્કની રીતે ખેંચેલું તેજ ત્રીસ ટીપાં એટલે લગભગ બે માસા જેટલું એકી વખતે લેવાને હરકત આવતી નથી, તો પછી પીલીને કાઢવામાં આવેલું તેજ કે જે તેના કરતાં ઓછું તીવ્ર હોય છે, તે ચાર માસા જેટલું લેવાય તો કંઈ પણ વાંધો આવે નહિ. પરંતુ એટલા પ્રમાણમાં લેવાથી બુદ્ધિ તીવ્ર થાય કે નહિ ? એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે.

ઉપરોક્ત મહાત્મા વાગ્લેટ વળી આ તેલનો ઉપયોગ કરવાની એક ખીજ રીત એવી બતાવે છે કે:—જમીનમાં એક હાથ ઊંડા

ખાંડ કરી તેમાં એક ત્રાંયાનું વાસણ મુકવું. એ વાસણમાં એક સો ત્રાંયા માલકાકણીનું પીર્ણને કાઢેલું તેજ ભરવું. ત્યારબાદ વાસણનું મોઢું ઢાંકણથી બંધ કરીને રાંછ દેઈ તે ખાડાને ચારે બાજુથી ધ્રુણ દેખાવી ભરી દેવો કે જેથી વાસણનો કંઈપણ ભાગ દેખાય નહિ. ૪ મહિના સુધી એ વાસણને જેમનું તેમ જમીનમાં રાખ્યા પછી તે જમીન ઉપર ડાંગરનાં કાતરાંના સાધારણ અગ્નિ આપવો. અને ત્યારે જમીન ડંડી થાય ત્યારબાદ વાસણને બહાર કાઢી તેમાંથી તેજ ખાવાનો આરંભ કરવો. પહેલા દિવસે એક માસો એટલે લગભગ પંદર દીપાં, બીજા દિવસે બે માસા, ત્રીજા દિવસે ત્રણ માસા અને ચોથા દિવસે ચાર માસા એટલે સાઠ દીપાં તેજ પીવું. પછી દરરોજ સાઠ દીપાંના પ્રમાણથીજ એ તેજ પીધાં કરવું. અને તેના છપ્પર માત્ર દુધ અને મીઠું નાખ્યા સિવાયનો ભાત કે થઉંની રોટલીનોજ ખોરાક લેવો. એ મુજબ અરાબર ત્રણ વર્ષનો પ્રયોગ કરવાથી તે મનુષ્ય એવો મોટો ડ્રવિ થાય છે કે જેની અરાબરી કોઈપણ કરી શકતું નથી. વળી તેનું શરીર દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી શકે તેવું દૃઢ થાય છે.

એ શક ! સાધારણ મનુષ્યોથી પણ બની શકે તેવો આ નિર્ભય અને સરળ પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગની મુદત જે ત્રણ વર્ષના માટે બનાવવામાં આવી છે તે દિવ્ય શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે છે. પરંતુ માત્ર ત્રણ માસનો પ્રયોગ કરવાથી પણ સ્મરણ શક્તિ, ધારણા અને ભુદ્ધિબળમાં અજબજબ જેવો સુધારો થઈ શકે છે એવું કાશી, કાંગ્યા અને અયોધ્યા વિગેરેના કેટલાએક વિદ્વાનો કે જેઓ પોતાના શિષ્યોના માટે આ તેજનો ઉપયોગ કરે છે તેઓના મુખથી અમે સાંભળેલું છે, તેમજ એકાદ, બે કેસોમાં અનુભવ્યું પણ છે.

હિચ્ચ ટ્રેણિને અભ્યાસ કરતા આજકાલના યુવકો કે જેઓને અતિશય મગજમારી કરવી પડે છે. લેઓ ને આ પ્રયોગનું સેવન કરે તો ખેશક ! તેઓને અભ્યાસ ઘણાજ સુખ સાધ્ય થઈ જાય. ખજરમાં ગાંધીઓને ત્યાં માલકાંકણીનાં બી પુષ્કળ જ્યામાં મળી શકે છે, અને તેઓને ઘાણીમાં પીત્રવાથી તેલ મેળવી શકાય છે. આ બીયાંના ચપટાપણાને લેઈને અગર તો ચીકાશને લેઈને ઘાણીમાં પીત્રતાં ખરાખર રીતે ન ફાવે તો તેમાં થોડા એક ગુણુપાટના ટુકડા મેળવીને પીત્રવાથી સહેલાઈથી તેલ નીકળી આવે છે.

ધારણા અને સ્મરણ શક્તિને વધારવાનો એમાં ગુણ હોવાથી વાઈ અને દીવાનાપણાના કેસોમાં પણ વૈદ્યો તેનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે. કેટલીએક વખતે વાઈનું દરદ જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટપણે ઓળખાય તેટલા જોરમાં નહોતાં માત્ર દરદીને ફેર આવી એક મિનિટના માટે એ શુદ્ધ યજ્ઞ જાય છે, અને પછી તરતજ શુદ્ધિમાં આવે છે; તથા મોટે શીણ વિગેરે આવતું નથી. એવા કેસોમાં તેનું તેલ એઆઈ બારથી ૧૮ તોલાની માત્રામાં આપવાથી રામબાણ ફાયદો થાય છે. વળી એ તેલના માલીસથી આંચકી તથા કાલેરામાં ગોટલા ચડવા બંધ થાય છે. નાડીવળુ એટલે જરનીંગળ પડેલાં ચાંદાં તથા જગંદરમાં ચોપડવાયો ફતેહમંદ રીતે રૂઝ લાવે છે. કાકચંડીશ્વર નામનું સમર્થ પ્રાચીન રસાયન શાસ્ત્રી જણાવે છે કે:—હલકી ગતના સોનાને વારંવાર ઓગાળીને એના તેલમાં ઘુસાવવાથી તેના કસમાં વધારો થાય છે.

આ સિવાય વળી આ આંબેધિનો બીજો એક દીવ્ય ગુણ એ
અનુભવવામાં આવ્યો છે કે:—એનાં મૂળને રવીવારે ખોદી લાવી તેમાંથી
ચાર આંગળનો ટુકડો લેઈ કાળા કપડામાં શીવી રાખવો. આદ ને

સ્ત્રીને ગર્ભપાત થતો હોય તેની કમરે ખાંધવાથી ગર્ભપાત થતો અ-
ટકી જાય છે. જે સ્ત્રીને વારંવાર ગર્ભપાત થતો હોય તેણે પોતાને
ગર્ભ રહે ત્યારથી એ પ્રમાણે એ મૂળને કમરે ખાંધી રાખવું અને
જ્યારે પ્રસવના દિવસો નજીક આવે ત્યારે છોડી નાંખવું. આ દુચકો
જ્યારે દોરીના નામે વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે અયોદ્યા નિવાસી
મહાત્મા સરબુદામજી મારકન પ્રાપ્ત થયો હતો.

મીઠું.

સં. લવણ, હિં. નોન મ. મીઠું ગુ. વડાગર મીઠું દં. નિમક
ઈ. Solt. લા. Chloride of Sodium.

વર્ણન—મીઠું દરરોજના ખોરાક સાથે વપરાતું હોવાથી તે
સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—જે સ્ત્રીઓને આપણે છેક નજીવી ગણીએ છીએ તેમાં
ખણ કેટલીએક વખતે રોગ શમનનો વિવેકજી પ્રભાવ રહેલો જણાઈ
આવે છે. મીઠું કે જે દરરોજના ખોરાકની સીજ હોવાથી સોજનને
રૂચિર બનાવવા ઉપરાંત તેમાં કંઈ વિશેષ પ્રભાવ રહેલો હોય એવું
આજેજ આપણી કલ્પનામાં આવી શકે છે, પરંતુ કેટલીએક જાત-
ના જ્યારોનું શમન કરવાનો તેમાં અજબ ગુણ રહેલો છે એવું
જ્યારે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે આશ્ચર્યતાનો પાર રહેતો
નથી. આ અનુભવ કંઈ નવો નથી. પ્રાચીનકાળના મહર્ષિઓ આ
ચાત સારી પેઠે જાણતા હતા, માત્ર પ્રમાદને લેધને તે સખંધિના
જ્ઞાનનો લાભ આપણે ખોયો છે. પરંતુ હાલમાં પશ્ચિમનો ઝુક નામનો
ડૉક્ટર એના સખંધમાં રિમ્ડિમ વગાડીને કહે છે કે:-જ્યારે હું હંગ-

રીના અને દક્ષિણ અમેરિકાના જીલ્લાઓમાં ફરતો હતો, ત્યારે ત્યાં
 ચાલતા મેલેરીયા તાવનો એક સાદો ઉપાય અજમાવતો હતો; જે
 એવો હતો કે:-ખારીક ખાંડેલું મીઠું એક મુઠી લેઈ તેને ધીમા તાપે
 સાફ કઢાઈમાં શેકતાં તેનો રંગ બદલાઈને બગા ગયેલી કાશી જેવો
 થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડુ થવા દેઈ એક બાટલીમાં ભરી રાખતો.
 બાદ તેમાંથી એક મોટો ચમચો ભરીને ગરમ પાણીમાં મેળવીને
 દરદીને પીવડાવતો અને તેના ઉપર એ, ત્રણ કલાક સુધી કાઠપથ્થુ
 જાતનો ખોરાક મુદ્દલ આપતો નહિ. આ દવા લેવાથી દરદીઓને
 અતિશય તરસ લાગતી છતાં તેઓને ઘણુંજ થોડું પાણી પીવાને
 આપતો અને ભૂખ લાગે ત્યારે હલકો પરંતુ પુષ્ટિકારક ખોરાક આપતો
 કહેતો, તેમજ શરદીથી બચવાને સમજાવતો, બીજા દિવસે સવારે પથ્થુ
 ભૂખ્યા પેટે એજ દવા પાતો જેથી તેઓનો તાવ તદ્દન નાશુદ થઈ
 જતો. એકાંતરીઆ અને ચોથીઆ તાવવાળાને પથ્થુ તાવ ઉતરી ગયા
 પછી થોડીવારે આજ દવા આપવામાં આવતી હતી. ભૂખ્યા પેટેજ
 આ દવા બરાબર ફાયદો કરે છે અને તેથી તે જેને આપવી હોય
 તેને એવીજ રીતિમાં આપવી જોઈએ. છેલ્લાં અઢાર વર્ષોમાં ઘણુંક
 એક દરદીઓ ઉપર આ નીમકનોજ ઉપયોગ કરી જેતાં જેઓએ
 બરાબર રીતે દવા લેવાનો તથા ખોરાકનો નિયમ રાખ્યો હતો તેઓ
 પૈકી એક પથ્થુ દરદી નિરાશ થયો નહોતો. આ સાદા ઉપાયથી હંમ-
 રી મધ્યે હજારો મનુષ્યો સારાં થયાં છે. ઈબ્નોસ નામની સ્ત્રીમર
 પર કામ કરનારા એક અમલદારનો ઘણાં વર્ષોનો તાવ આ ઉપાયથી
 ચોવીશ કલાકમાંજ નાશુદ થયો હતો. અમેરિકાના ગરમ ભાગોમાં
 વસતા યુરોપીઅનોના મોટા ભાગને ઘણો તાવ આવે છે અને ઘણું
 તથા કિવનાઈન લીધા છતાં પણ તેમાંના સેંકડો દરદીઓ મરણ પામે

છે. ત્યારે તેમની નજીકના ભાગોમાં વસતા જે દરદીઓ આ ઉપાય અજમાવે છે તેઓમાંના દરેક દરદી સારાજ થાય છે. “વૈદ્ય કલ્પતરુ સને ૧૮૧૦ ઉપરથી.”

આ ડૉક્ટર સાહેબ માત્ર મેલેરીઆના તાવ માટેજ મીકાનો ઉપયોગ જણાવે છે અને તેને પોતાની નવિન શોધ મનાવે છે, ત્યારે આપણા પ્રાચીન મહર્ષિ ભાવમિત્ર તો એથી આગળ વધી એટલા સુધી જણાવે છે કે:-

શરી નિશાદ્વયંદારુ ગુણ્ઠી પુષ્કર મૂલકમ્ ॥

एलागुडुची कटुका पर्यटश्च यवासकः ॥

गृगी किराततिक्तंच दशमूली तथैवच ॥

काथमेषां पिबेत्कोष्णं सिन्धु चूर्णयुतेनरः ॥

ज्वरान् सर्वान् द्रुतंहन्ति नात्रकार्या विचारणा ॥

अनुभूतमिदम् ॥ भावप्रकाश ज्वराधिकारः ॥

યર ક્યુરો, હળદર, દાડ હળદર, દેવદાર, સુંક, પુષ્કર મૂળ અથવા જે તે ન મળેતો તેના બદલે ઉપલેટ, એલચી, ગળો, કડુ, અડસત્રીઓ, જવાસો, કાકડાશીંગ ચરીયાતુ, દેશી ચરીયાતુ અને દશમૂળ (ખીલી, અરણી, અરકુસો, શીવણુ, કાંકચ, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, રીંગણી બોંચ રીંગણી તથા ગોખડ એઓનાં મૂળ) એ દરેક સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી ખાખરાં કરી પછી તેમાંથી ચાર તોલા જેટલું લેઇને ચાસડ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં ત્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ તેમાં સિંધાલણુ નાંખીને

ગરમા ગરમ પીવાથી બધી જાતના તાવો એકદમ હજારી જાય છે એમાં કંઈપણ સંશય નથી. કેમકે અમે એનો અનુભવ કરેલો છે.

લીંબુ

સં. નિમ્બુક, જંબીર, હિં. નીંબુ મ. લિંબુ બં. લેબુ ફ્રા. લિયુન ઇ. Lemons લા. Lemonum acidum.

વર્ણન—લીંબુ એ દરરોજના ઉપયોગની યોગ્ય હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની કાગદી લીંબુ, ગોદડીઆં લિંબુ, મીઠાં લિંબુ વિગેરે જાતો છે, પરંતું અમે જે ગુણો વર્ણવવામાં આવે છે તે કાગદી લિંબુનાજ સમજવા.

જાડીબુટ્ટો તરીકેનો ઉપયોગ—કાગદી લીંબુનો રસ મરડાના દરદ માટે એવો અકસીર ઇલાજ માલમ પડ્યો છે કે એના સખંધમાં લખતાં નાડકણીં સારુજ જણાવે છે કે:-

Lime juice is most useful indysentery with sloughing of the mucons membranes. Twelve ounces a day have been given with success in a hopeless case.

લિંબુનો રસ કદ ઉપનન્ન કરનારા અવયવોના સડા સાથેના મરડામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, અને ખિન્નકુલ આશા છોડી દીધેલા કેશમાં પણ આખા દિવસમાં ચઢતે તે બાર ઓંસ જેટલો એટલે આશરે ત્રીશક તોડા આપવાથી ફનેહમંદ પરીણામ આવે છે.

સુરતના પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ શા. તિલકચંદ તારાચંદ સને ૧૮૧૩ ના અક્ટોબર માસના વૈદ્ય કક્ષપત્રમાં જણાવે છે કે:-લીંબુનો રસ

દુંડીઆના દરદમાં ખાસ ચોકસ ઉપાય છે, જોકે આ રોગમાં તાવની સરખાતમાં દરદી ખાતો નથી, છતાં પણ તેને ભક્ષામણ કરીએ છીએ કે એને જૂખ લાગે તો કાંઈ દુધ વિગરે કંઈ પણ ખાવાનું ન આપતાં લીલી દ્રાક્ષ, સંતરાં, મોસંખી અને અનેનાસ જેવું ખાવાનું આપવું, અને જે સાંધા બહુજ દુઃખતા હોય તો ઔષધ તરીકે માત્ર એ રૂ. બાર ઠંડા પાણીમાં એક લીંબુ નીચોવીને પાષ્ટ દેવું. એવી રીતે દિવસમાં બે, ત્રણ લિંબુનો રસ પાવાયી સાંધા દુઃખતા નરમ પડી જાય છે. અમારા વિશ્વાસુ ગ્રાહકો પૈકી જેઓ દુંડીયું આવના પડેલાં તાવની સાથેજ લીંબુનો ઉપયોગ કરવા માંડે છે તેઓના સાંધા બહુ દુઃખતા નથી અને પાછળથી શરીરે ફોલીઓ પણ થતી નથી, પરંતુ જેઓ ખટાશથી ડરે છે, અને દુધની કાંઈ ખાંડ નાખીને પીએ છે અથવાતો બીજા ગળ્યા પદાર્થો ખાય છે તેઓને સાંધાનું દરદ પંદર વીસ દિવસ સુન્ની ભોજનીને હેરાન થવું પડે છે. વળી જેઓને માત્ર લીંબુના ઉપયોગ ઉપરજ શ્રદ્ધા ન રહેવાથી બીજું ઔષધ ખાવાની ઇચ્છા હોય તેઓને દારૂનાં બીજાં બે વાલ અને કુલાવેલી ફટકડી એક વાલ સાથે મેળવીને પાણી સાથે પાવી એ હિતકર છે. કારણ કે લીંબુના રસ ઉપરાંત આ ઔષધ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી વળી દરદ જન્મદી નાબુદ થાય છે.

ઉપર મુજબ ઉક્ત વૈદ્યરાજનો અભિપ્રાય છે. એ ઉપરાંત વળી સને ૧૯૧૬ ની સાલમાં અત્રે દુંડીયું આવ્યું હતું, ત્યારે ઘણાએક દરદીઓ ઉપર અમે પણ આ ઇલાજનો અનુભવ લીધો હતો જેમાં સાબિત થયું હતું કે:-જો દરદી બીજું કંઈપણ ઔષધ નહિ વાપરતાં મળપણનો ત્યાગ કરી કેવળ લિંબુનો ખટાશ ખાતો રહે છે તો તે

ખીજ કાંઈ પણ જાતના ઔષધના સેવન સિવાય પણ શીઘ્ર સારવા
થાય છે એમાં કંઈપણ સંશય નથી.

વાકેરીનું ભાતું.

મ. વાકેરી ભાતું.

વર્ણન—કાંકણ પ્રાંતમાં સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં એનાં જાડો થાય
છે. એ જાડ કાંકરનાં જાડોને મળતાં હોઈ તેનાં પાંદડાં, કાંટા વિગેરે
પણ કાંકરને મળતા હોય છે. એનાં ફુલોના લાવ તુરા આવી શીંગો
એસે છે. એનાં મૂળીઆં નીચે એકાદ, બે અથવા દસ, વીસ કે તેથી
પણ વધારે ફુટના અંતરે ત્રાંસા અગર ઉંડા તંતુઓ જઈ તેઓના
છેડે જાડમાંનો ગુણુકારી રસ સંચય થાય છે. જે વજનમાં હલકો અને
આકારમાં રતાળુ કે શક્કરીઆ જેવો જાડો હોય છે, એમાં લાકડાનો
ભાગ નાહ હોવાથી લીલો હોય ત્યારે અથવા સુકાયા પછી બીજાની
રાખી તોડવાથી શક્કરીઆની માફક સરળતાથી ભાગી જાય છે. એ
પ્રમાણે રસ સંચિત થઈને બનેલો જે ભાગ તેજ વાકેરીના ભાતાના
નામે ઓળખાય છે.

ફટલીએક વખતે આ ભાતુ કંદના સ્વરૂપમાં પણ હાથ આવે
છે, પરંતુ તે અત્યંત દુર્મિલ છે. આ ભાતુ અત્યંત ઉંડાઈએથી મ-
ળતું હોવાથી તેને ખોદી કાઢવું એ ઘણું મુશીબત ભર્યું કામ છે,
તોપણ ચોમાસાની રૂતમાં સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં મોટી મોટી તડો પડે છે
ત્યારે તે નજરે દેખાય છે. આ ભાતાને કાઢી લાવી દુધમાં બારીક
રાખી મુકવાથી એક વર્ષ સુધી તેનો ગુણુ જળવી શકાય છે અને
જે બાક્યા સિવાય એમને એમ સુકવી રાખી મુકવામાં આવે તે
જણુ મહીના પછી તેનો ગુણુ કમી થાય છે.

આ પ્રમાણે આ ભાતુ વણી મહેનતે હાથ આવતું હોવાથી તેના વક્ષના થડ અને મૂળ વચ્ચેનો ભાગ કે જે પણ ભાતાના જેવો બને, ગોળ અને જડ હોય છે તેને ભાતાના નામે આપી અજાણ્યા માણસને ફટલાએક લોકો ઈંગે છે. પરંતુ આ ચીજ જ્યારે જડ હોય છે, ત્યારે ભાતુ કે જે વજનમાં હલકું હોય કદની માફક સહેલાઈથી જાગી જાય તેવું છે તે અનુભવી મનુષ્યના હાથમાં આવતાં તરતજ તેને ઓળખી શકે છે.

જે ક વાઢેરીના ભાતામાં વિશેષ ગુણુ સમાવેલો છે, તેપણુ તેનાં બધાં અંગો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં ગુણુદાયક છેજ. અને તેથી તેનાં મૂળાઆં અથવા થડનો પણ વધારે દિવસ ઉપયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

ગુણુ તથા ઉપયોગ—પ્રાચીન મહર્ષિઓએ વર્ણવેલી વનસ્પતિઓ પૈકીની આ કંઈ વસ્તુ છે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, જેથી તેનું સંસ્કૃત નામ તેમજ ગુણો લખવામાં આવ્યા નથી. માત્ર હિન્દુના વિદ્વાન વેદો તેને “વાઢેરી ભાતે” એવા નામથી ઓળખે છે, અને ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી મળેલા અનુભવ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે. પેશાબનું કમી ઉતરવું, અચકાઈને ઉતરવું, પેશાબ ઉતરતાં દાહ થવો, દાહ પીળો અથવા તો ધાતુ મિશ્રિત પેશાબ થવો, લોહી પડતા અર્શ, ગુદાદારનો સોજો, નાક અથવા મોઢાંવાટે લોહી પડવું, આખા શરીરે દાહ બળવો, ઝીણો તાવ, ખરજ, પેશાબમાં ધાતુ કે કૌસ્તુરસતું જવું, સ્વપ્નમાં વિચ્છાવ થવો, મોઢાં આવવું, મુકી અથવા ખડકાળી ખમ, પ્રદર, ગરમ ઔષધોની ઉબલુતા વિગેરે વિકારો ઉપર એનો ઉપયોગ રામભાણુ ગણાય છે, તેમજ વ્રણ, નાડી વ્રણ એટલે

ભરતીંગળ ચાંદીઓ, ભગંદર, શરીરમાં જડ ધાત્રીને જોડું ઉપદંશ-
ગરમીનું ઝેર કે જે વખત જતાં કંઠમાગ કે ક્ષયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે
છે તે બધાં દરદો ઉપર વળી તે ફતેહમંદીથી વપરાય છે.

વાપરવાની રીત—સવાર, સાંજ બન્ને વખત દર ટાઇમે જે
આતીથી પાવલીઆર જોડું એ ભાતુ લેઇ દુધ અગર પાણી સાથે
ધસીને પછી તેમાં ખીજું પાંચ તોલા ગાયનું દુધ અથવા તો કંકુ
પાણી મેળવીને પાવામાં આવે છે. જે સાધારણ દરદ હોય તો બેતા-
લીસ દિવસના ઉપયોગથી નાશુદ થાય છે. પરંતુ ક્ષય કે ભગંદર જેવા
વિકટ દરદ માટે તેનો ચાર, છ માસ કિંવા એકાદ વર્ષ સુધી લાગ-
લાગટ ઉપયોગ કરવો જોઇએ. જે દરદોમાં ઉજ્જુનાનું પ્રમાણ વધારે
હોય છે, તેમાં ફટલાએક વૈદ્યો તેને દુધમાં ધસ્યા પછી તેમાં થોડું-
એક ધી, સાકર તથા જીરાની ભૂટી મળવીને પણ આપે છે. વળી શરીર
ઉપર પડેલી ચાંદીઓ વિગેરેમાં પીવા ઉપરાંત પાણી સાથે ધસીને
દરદવાળા ભાગ ઉપર તેને ચાપડામાં પણ આવે છે.

પનવેલના પ્રસિદ્ધ આર્યોપધિ કારખાનામાં આ ભાતુ એક રૂ-
પીઆનું ચાર તોલાના હિસાબથી વેચાય છે, અને ઓગળ દ્રાઇપણુ
સ્થળેથી ખરીદેલા ભાતા કરતાં તે વિશ્વાસપાત્ર છે, માટે જરૂર હોય
તેણે ત્યાંથી મંગાવવું. અગર તો કાંકણમાંથી જાતેજ મેળવી લેવું

વાંઝણી કંકોડી.

સં. વાંઝા કંકોટકી. હિ. વાંઝ ખખસા, વાંઝ કંકોડા. મ.
વાંઝ કંકોડી. બ. તિત્કાંકરોલ. લા. *Memordica dioica*.

વર્ણન—એના વેલા ચોમાસે ધણા ઉગી આવે છે અને તે

સુતળી જેવા પાનળા હોય છે. પાંદડાં અખંડિત અથવા અંડિત કાર-
વાળાં, હૃદયાકૃતિનાં, પહોળાં કે લંબગોળ અથવા ત્રણથી પાંચ ખૂણી-
આં હોય છે. પુલ પીળા રંગનાં ઉઘડે છે, પરંતુ તેમાં માદા પુલ
હોતાં નથી જેથી તેને ફલ આવતાં નથી. વેલાની નીચે કંદ જેવાં
મૂળ હોય છે. તે ઘણોવાર ઉપરથી જડાં અને તળાએ પાતળાં થતાં
ગાજરને મળતાં હોય છે. અને તે છ ઇંચથી એક ફુટ લાંબાં અને
મધાળે ખેથી ત્રણ ઇંચ વ્યાસનાં અથવા તે અગડગટ્ટાં, ટુંકાં અને
અનિયમિત રીતે લંબગોળ પણ હોય છે. આ મૂળીઆં જમીનમાં
ઘણાં વર્ષ જીવતાં રહી શકે છે અને તેથી દરેક વર્ષે ચોમાસાની શ-
રૂઆતમાં તેનાથી વેલા કુટી નીકળે છે. મૂળનો વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ
પ્રથમ ગળચટો અને પાછળથી કડવો લાગે છે,

ઉપયોગ—છેક પ્રાચીન કાળથી એનાં મૂળીઆં કે જે કંદ જેવાં
હોય છે તેનો ઉપયોગ ઝેરના ઉપર જાણીતો થયેલો છે અને તેથી
સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેનાં નાગહંત્રી, સર્પદમની, વિપ મોહ પ્રશમની વિગેરે
નામો પણ મળી આવે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું
પ્રમાણ જો કે જેવામા આવતું નથી પરંતુ અનુભવ લેતાં જણાયું
છે કે:—આશરે દોઢેક તોલા જેટલો એ કંદ પાણી સાથે ઘસીને
અગર વાટીને પાવાથી એ ત્રણ મિનિટમાં સખ્ત ઉલટીઓ થવી શક
થઈ સાપનું ઝેર દુર થાય છે.

શોદ્ધ કહે છે કે વાંઝણી કંકોડીનો કંદ સ્થાવર તેમજ જંગમ
એ બન્ને પ્રકારનાં સઘળાં વિષોને દુર કરનાર છે અને તેથી સાપના
ઝેર સિવાય બીજાં વિષો ઉપર તેની અસર કેવી છે તે સંબંધી અ-
ખતરાઓ કરતાં એવો અનુભવ આવ્યો છે કે:—

એના કંદને પાણી સાથે ઘસીને ઉપર ખૂતાવ્યા મુજબ માપમાં પાવાથી ઊંદરનું તેમજ ભીંત ગરોળીની લાળનું ઝેર ઉલટી વાટે નીકળી જાય છે, જેથી ઊંદર કરડવાની પીડા નાબુદ થાય છે. એક સપ્તમને કંઈ ઝેરી જનવર કરડેલું જેથી તેના પગે સોજો આવેલો હતો એના ઉપર દશાંગ લેપ વિગેરેના ઉપયોગથી કાંઈપણ ફાયદો થતો નહોતો, પરંતુ સદરહુ કંદને પાણી સાથે ઘસીને ચોપડવાથી માત્ર ખાર કલાકમાંજ સોજો, બળત્રા વિગેરે શમી જઈ તદ્દન આરામ થયો હતો.

હાથ રસની કુટેવથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલ, એક દરદીને પુરૂષાતન લાવવા કોઈ અનાડો વૈદ્યે મોટી માત્રામાં સોમલ ખવડાવેલો, જેથી તેને અત્યંત દાહ ઉત્પન્ન થઈ આખું શરીર પક્ષ્ઘાતની માફક રહી ગયું અને રૂધિરનો રંગ કાળજા જેવો થઈ શરીર એકદમ શોષાવા લાગી જીંદગીની આશા છોડી દેવામાં આવી હતી. સદરહુ વૈદ્યરાજે એની શાન્તિ માટે બીજા અનેક ઉપચારો કરવાની સાથે ત્રણ, ચાર મણુ તાંદળજાનો રસ પણ એ દરદીને પા્યો હતો. પરંતુ તેનાથી માત્ર દાહની કંઈક શાન્તિ થવા ઉપરાંત બીજો કંઈ ખાસ ફાયદો થયો નહોતો. અને દરદીની જીભ, ગળું વિગેરે દીનપ્રતિદીન જડ થતાં જવાથી કંઈપણ ખોરાક લેઈ શકતો નહોતો. માત્ર દુધ પણ મુશ્કેલીથી ઉતારી શકાતું હતું. આવી સ્થિતિમાં ઝોળોમાં નાંખીને તે દરદીને અમારી પાસે લાવવામાં આવ્યો. અમોએ કેટલોક વિચાર કર્યા બાદ વાંઝણી કંકોડીનો કંદ, વેવડીનો કંદ, સરસડાની છાલ અને જાંબરાનાં પાંદડાં એ બધાં સરખા ભાગે મેળવી તેમાંથી સવાર. સાંજ ચાર, ચાર તોલા લેઈ રીતસર ઉકાળો કરી આપવા માં-

ડો, જેથી ધીમે ધીમે સોમલતું ઝેર દુર થઇ પ્રથમના જેવું શરીર સ્વસ્થ થયું, ત્યારબાદ યોગ્ય અનુપાન સાથે સોનાની ભસ્મ આપવામાં આવી અને ખોરાકમાં માત્ર જીવન અને દુધ એ જ ચીજોજ વાપરવામાં આવી જેથી હાથ રસની કુટેવથી થયેલી ચિકિયા પણ દુર થઇ.

આ સિવાય વળી એક વિશેષ અનુભવ આવ્યો છે તે એ છે કે:-વાંઝણી કંકોડીનો કંદ એ તોલા, મીંદોળનો ગર્ભ એક તોલો, ખાખરાના મૂળની છાલ એક તોલો, આસંધ એક તોલો, કાળી પાટનો કંદ એક તોલો, ઈંદ્રવારણીનું મૂળ એક તોલો, આકડાના મૂળની છાલ એક તોલો, કડવી ઘીલોડીનો ગર્ભ એક તોલો તથા મોરથુથુ પણ એક તોલો લઇ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા જેટલું લેઈ ગરમ પાણી અથવા તો દુધમાં મેળવીને આપવાથી કિલ્ટી થઈ દરેક જાતનું સ્થાવર જંગમ ઝેર નીકળી જાય છે.

રસ રત્ન સમુચ્ચયકાર કહે છે કે:-

વંધ્યા કર્કોટિકી કંદં મક્ષયં ક્ષોદ્ર સિતાયુતમ્
અશ્મરીહન્તિનો ચિત્રં રહસ્યં હિ શિવોદિતમ્ ॥

વાંઝણી કંકોડીના કંદને સુકાવી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર વખતે ૦૧ તોલા જેટલું ચૂર્ણ લેઈ મધ અને સાકર સાથે મેળવીને ખાવાથી પથરીનું દરદ મટી જાય છે એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શીવે કહેલો આ પ્રયોગ ગુપ્ત રાખવા જેવો છે.

શરપખો.

સં. શરપુંખા, પ્લીહારી હિં. સરફેકા મ. ગિન્હાળી લા.
T. Turpures.

વર્ણન—શરપુંખાના છોડના એકથી એ શીટ વધે છે, અને તેમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. જે અડધી ઉંચી અથવા છત્તાની માફક પસરાતી હોય છે. તેમાં ગળીના ઝાડને મળતાં પાન આવે છે, જે આડાં તોડવાથી સીધાં ન તુટતાં પાનની વચમાં ખાંચ પડીને તુટે છે. એ ઉપરથીજ એનું શરપુંખ એટલે બાણનું પુંખડું એવી ઉપમાવાળું નામ પડેલું છે. એનાં કુદ પતંગીઆ આકારનાં, મુંદર ગુન્નાખી કે જાંબુડા રંગનાં ચોમાસે આવી શિયાળામાં તેની શીંગો પાકી જાય છે. એના કેટલાએક છોડના તેમજ શીંગો ઉપર ઘોળા વાળની ઈંછાળ વિશેષ હોય છે. બીનાશવાળી જગ્યામાં તેના છોડના ઘણું ઢરીને બારે માસ મળે છે.

ઉપયોગ—જેવી રીતે ખાખરાનાં બીજનું તેલ કાઢવાને લખવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે શરપુંખાનાં બીજને પણ પાતાલ યંત્રથી અગ્નિ આપીને તેલ કાઢી લેવું. એ તેલ ખરજવાં રિગેરે ચામડીનાં દરદો ઉપર લગાડવાથી અતિશય ફાયદો થાય છે. વળી એ તેલ તથા શુદ્ધ કરેલો પારો એ બે સરખા ભાગે લેઈ એક કલાક સુધી તેઓને એક બીજ સાથે ઘુંટી પછી ચીનાઈ માટીની પાકી કુલડી કે જે સોની લોકો સોનું ગાળવાના કામમાં વાપરે છે તેમાં ભરવાં. બાદ એક લોખંડનું મોટું ઢાડીયું લેઈ તેમાં વાટેલો સિંધવ ભરી એ સિંધવના વચ્ચે પેલી માટીની કુલડી મુકી તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી ઉપર બીજું સિંધાલુણ ભરી તેના ઉપર લોઢાનું બીજું ઢાડીયું

ઢાંકવું-સિંધવ એટલો જાંચે સુધી ભરવો કે ઉપરનું ઢાંકણું પણ જાણે સિંધવથી ભરીનેજ ઉંચું ઢાંકવું હોય તેમ ઉપરના લોખંડના કોડી-યામાં પણ સિંધવ લાગેલો રહે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા પછી તેને ચુલે ચઢાવી છ પ્રહર સુધી ધીના દીવાની આંચ આપવી અને પછી અગ્નિ બંધ કરી સંપુટ શિતળ ચર્મ જાય ત્યારે તેમાંથી પારાને કાઢી લેવો જે ગોળીના સ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલો મળી આવશે.

બરોજની વૃદ્ધિ, તાવ, વાયુનો ગોળો, ખાંસી, દમ, ઉપદંશની બીજ અને ત્રીજ સ્થિતિ, તાણુ તેમજ જીનું શીળસ, જીનો પ્રમેહ, પ્રદર, ઊંદરનું ઝેર વિગેરે દરદો મટાડવામાં પણ શરપખાની અસર રાખવાણ છે. અને તેથી આ કાર્ય માટે એનાં તથા કાસુંદરાનાં મૂળ સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી કપડે ચાળી લેવું. આ ચૂર્ણ સવાર, સાંજ દરેક ટાઇમે બેઆની ભારથી ના તોલા જેટલું લેઈ પાણી સાથે આપવું.

આ ઔષધના ઉપયોગથી કોષ કોષ દરદીને વખતે જીવ મોળો પડી મોળ છુટે છે. જેના લીધે મહોડામાંથી પાણી છુટે છે અગર એકાદ હલકી ઊલટી થાય છે, પરંતુ તેથી ગભરાવું નહિ. કેમકે હમેશાં દવા લેવાનું શરૂ રાખવાથી પ્રકૃતિને અતુકુળ આવી એ ઉપ-દ્રવો બંધ થાય છે, તેમજ શરીરમાંથી અનેક રોગોના સૂક્ષ્મ જંતુ-ઓ નાશ પામીને રૂધિરમાંનો મેલ પેશાબ તથા પરસેવા મારફતે ની-કળી જાય છે, જેથી ઉપર કહેલાં તમામ દરદો નાબુદ થાય છે. વળી એના ઉપયોગથી ગર્ભસ્થાન, રજ અને વીર્યના દોષોનું શોધન થઈ પ્રમેહ, ઉપદંશ વિગેરેના કારણથી વંધ્યત્વ ભોગવતી સ્ત્રીઓને ગર્ભો-ત્પત્તિ થાય છે.

સાપ.

સં. સર્પ. હિં. સાંપ, ઇં. Snake.

વર્ણન—સાપ એ પ્રાણીના દંશવડે દર વર્ષે લાખો મનુષ્યોના પ્રાણુ જતા હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—આ પ્રાણી જેટલું લયંકર, નિર્દય, હિંસક અને પ્રાણુઘાતક છે; તેટલુંજ ઉપયોગી પણ છે. વાતરકત એટલે પતનું દરદ કે જે બીજાં અનેક ઔષધો વાપરવા છતાં પણ મહા મુશ્કેલી-એજ મટી શકે છે, તે દરદ આ પ્રાણીની ચરખીનું માલીસ કરવાથી અન્યથા રીતે નાણુદ થાય છે. આ કામ માટે કાઢવામાં આવતી ચરખીની રીત એવી છે કે:—એક તરતના મુએલા સાપના શરીરમાંથી ઝેરની થેલી, આંતરડાં, કલેજુ વિગેરે ભાગો દુર દરી કેવળ માંસના ભાગને પાણી સાથે સારી પેઠે ઉકાળીને ગળી લેવાથી ઠંડુ થયે તે પાણીના ઉપર ચરખીનો ભાગ ઠરેલા ઘીના જેવો જામી જાય છે, તે કાઢી લેછે ઉપયોગમાં લેવો.

ઝાંખ, પડળ, નજલો વિગેરે કારણથી આંખે આવેલા અંધાપા માટે પણ આ પ્રાણી એક અદ્ભુત ઔષધ હોઈ તે નાચેની કૃતથી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

એક કાળા નાગને ચીરી તેના પેટમાંથી ચરખવાળા માંસનો ભાગ કાઢી લેછે એક લોઢાની કુડામાં નાંખી અંગારાની ધીમી આંચ ઉપર ગરમ કરવાથી તેમાંથી તેલનો ભાગ અલગ થઈ છુટો પડે; જેને બારીક કપડાવડે ગાળી લેછે એક બાટલીમાં ભરી રાખવો, બાદ સંધેસરાનો રસ કાઢીને તે રસ એક માટીના કોડીઆમાં ચોપડીને તે કોડીઆને જાંચે સુકવવું. આવી રીતે તે કોડીઆને ત્રણ, ચાર વખત

સંધેસગતા રસ પાવે અને ત્યાર પછી તેમાં ચરણોનું તેલ રેડી રૂની એક આંગળી જેવી બડો દીવેટ તેમાં મુકવી. એ દીવેટની ઉપર તેમજ આનુઆનુ ૦૧ તોલો ચણકચાખ, ૦૧ તોલો એલચી અને એક વાલ ખરાસ કપુરને વાટીને કરગમાં આવેલું ચૂર્ણુ લભરાવવું અને પછી તે દીવેટ સળગાતી દોવો કરી તેના ઉપર બીજું માટીનું કોડીયું ધરવું, જેથી કાપલા કોડીઆમાં કાજળ પડશે. એ કાજળ કાચના ભુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જે એકાદ, બે માસ સુધી આંજવાથી ઉપર કહેલાં દરદેથી આવેલો અંધાપો દુર થાય છે.

કાળો સુરમો, શંખભરમ અને નિર્મળીનાં બીજ એઓનું ચૂર્ણુ કરી સાપની ચરણી સાથે ખરલ કરી ગોળો બનાવવો અને તેના ઉપર એરંડનાં પાંદડાં વીંટાળી કાપડમાટીનો ચર ચડાવી હલકા એટલે અંગારાના અગ્નિ વચ્ચે તે ગોળાને મુકવો. ન્યારે કાપડમાટીનો રંગ પાકીને લાલ થાય ત્યારે ઔષધ તૈયાર થયું એમ સમજીને તે ગોળાને બહાર કાઢી કંડો પડવા દેઈ માટીનો લાગ દુર કરીને ઔષધને સારી ગેડે ખરલ કરીને રાખી મુકવું. આ ઔષધનું સેવન કરવાથી પશુ પડળ, આખ, છાયા, મોતીઓ, નજલો વિગેરે દુર થઈને દષ્ટિનું તેજ વધે છે.

માત્ર આ પ્રાણીની ચરણીજ ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ બીજાં અંગોનો પણ વિધ વિધ ઉપયોગ થાયછે. એક મુએલા સાપને બાળી બનાવેલી રાખ બહેડાંના બીજના તેલ સાથે મેળવી શરીરે ચોપડવાથી કંગેળીઆ, મુકા ઘોળા કાઢ વિગેરે દુર થાય છે. વળી:—

સાપની કાંચળી ૦૧ તોલો, સિંદુર ૦૧ તોલો, કપીલો ૦૧ તોલો, એલચી ૦૧ તોલો, રાણ ૦૧ તોલો અને ૦૧ તોલો કરંડાયું તેલ લેઈ પહેલાં સિંદુર, એલચી, રાણ, કપીલો તથા સાપની કાંચળીને કુટીને

કપડીઓ કરી કાંસાના વાડકામાં કરંઝોયા તેલ સાથે મરમ કરી મલમ જેવું બનાવવું, પણ તેનો ચોપડવામાં ઉપયોગ કરવો જેથી કંક-માળનું દરદ બેસી જશે તેમજ ભગંદર પણ દુર થશે.

સાપની કાંચળીની રાખ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, રાખ, સાણુ, હીંગળોક, પારો, ગંધક, કપાસનાં મીંજ, રાયણુનાં મીંજ અને મોર-થુથુ એ બધાં સરખાં વજન લેઈ ઝીણાં વાટી લસણના રસમાં ગોળી વાળવી. આ ગોળી તુલસીના રસ સાથે ઘસી આંખમાં આંજવાથી મુઝા, હિસ્ટીરીયા, ભૂતોન્માદ વિગેરેથી આવેલી બેશુદ્ધિ દુર થાય છે.

આ સિવાય વળી સાપનું ઝેર એ ત્રિદોષ, કોલેરા વિગેરેના માટે દીવ્ય ઔષધ છે. સારામાં સારા વૈદ્યો અને ડોક્ટરોએ આજી મુકી છોડી દીધેલા કેસો પણ એનાથી સારા થાય છે, એમ કહેવાય છે; પરંતુ આ દરદો ઉપર વપરાતા તેના પ્રયોગોનો અનુભવ હજી લેવાય છે જેથી બીજા પ્રસંગે તે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

સેમળો.

સં. સાદમલી, હિં. સેમલ, મ. સાંવરી, શેંવરી ઇં. Silk cotton tree, *Salmalia Malabarica*.

વર્ણન—સેમળાનાં ઝાડ જંગલમાં ઘણાં થાય છે. એ ઘણાં જિયાં અને બોહોળા વિસ્તારવાળાં થતાં હોઈ, એનાં ઝાડ ઉપર મજા-શુત પડવીવાળા શંકુ આકારના મોટા કાંટા હોય છે. શાખાઓના છેડે પાનના ઝુમખા આવેલાં હોઈ, તે દરેક ઝુમખામાં પાંચથી સાત પાંદડાં ચારથી બાર ઈંચ લાંબાં અને ૦૫ થી ૪ ચાર ઈંચ પોહોળાં હોય છે, એ પાંદડાં શીયાળામાં ખરી જાય છે, અને વસંત બેસતાં રાત્રી

રંગનાં કમળના જેવાં મોટાં ફુલો આવે છે. અને ત્યારબાદ તેમાંથી આકાંડના જેવાં ફળો લાગે છે, જે સુકાઈ જઈ ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી ૨ નિકળે છે. એ આકાંડના ગુંદરને મોચ રસ કહે છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

જડીબુટ્ટો તરીકેનો ઉપયોગ—એનાં ફુલ સ્ત્રીઓનાં પ્રદર માટે રામખાણુ મલાજ માલમ પડયો છે. અને તેની નીચે મુજબની ખનાવટ આપવાથી અસાધ્ય પ્રદર પણ દુર થાય છે.

આંખજાનો રસ તોલા ૮૦, વિદારી કંદનો રસ તોલા ૮૦, સેમળનાં ફુલનો રસ તોલા ૮૦, શતાવરીનો રસ તોલા ૮૦, અને ડાંગર, શેરડી, ડાલ, કાસ અને મુંજ એ પાંચેનાં મૂળ સરખા ભાગે લેઈ તેઓને ખાંડી અથવા જિકાળી કાઢેલો રસ તોલા ૮૦. ગાયનુ ઘી તોલા ૮૦, ગાયનુ દુધ તોલા ૮૦ એ બધાં સાથે મેળવી જિકાળતાં રસ અને દુધનો ભાગ બળી જઈ ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે જિતારી ગાળી લેઈ, તે ઠંડુ થએ તેમાં જેડીમધ, નસોતર, જવખાર, વરધારો એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા, સાકર બત્રીસ તોલા તથા મધ બત્રીસ તોલા મેળવવું. પણ તેમાંથી સવાર, સાંજ ૦૧ થી એ તોલા જેટલું ઘી ચાટવું. તીખા, ખાટા, ખારા, જડ અને ગરમ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

આ ઉપરાંત આ ઉપાય ચાલતો હોય ત્યારે નીચે પ્રમાણે, દવાઓની સોગડી ખનાવી પહેરવાના ઉપાયોગમાં લેવાથી જલદી ફાયદો ચાલે છે.

માયાં કાંટાળાં, ફુલાવેલી ફટકડી, લોદર, ધાવડીનાં ફુલ, ખાવજની પાલી, આમળાં, કમળ કાકડી, બાંબાનાં બીજ, આંબાની ગોટલી, હીરાકસી, ઉંચરાનાં કાંચાં સુકાં ફળ, વડની કુંપળો, અરકુરીનાં

પાંદડાં; આસો પાલવની છાલ, દાડમની છાલ, વાવડીંગ, ઇંદ્રજવ, ખાખરાનો ગુંદર, સેમળાનો ગુંદર, ચંબેલીના પાંદડાં અને ખેર સાર એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ આરીક ચૂર્ણ કરી અરણીના રસમાં ખરલ કરી ચણીએર જેવડી ગોળો વાળવી. તે સુકાયા પછી એક ગોળા ભાંગીને જરા ગોળ લેળવી ધણાજ જુના રમાં વાટી ગોળા જેવું બનાવીને પહેરવું.

સંધિની.

સં. સંધિની, મ. માલેબંધ.

વર્ણન—આ ઝાડની ઉંચાઈ એક વીંતથી એક હાથ પર્યંતની હોઇ પાંદડાં એક આંગળ લાંબાં હોય છે. માત્ર દક્ષિણ કોંકણમાંજ એની ઊત્પત્તિ થતી હોવાથી ખીજી ભાગાઓમાં એનાં નામ મળી શક્યાં નથી. ઝાડ ઊપર એનું પાંદડું અડધમાંથી તોડીને પાછું મેળવી દેવાથી તરતજ સંધાઇ જાય છે, એ તેની ખાસ ઓળખાણ છે.

ઉપયોગ—લક્ષણજીને પ્રાપ્ત થયેલી મૂર્છા વાળવાના પ્રસંગે હૃદયનો વ્રણ રૂઝાવવાને માટે સુષેણુ વૈદ્ય તરફથી વપરાએલી સંધિની નામની વનસ્પતિ કે જે રામાયણમાં વર્ણવવામાં આવી છે; તે આજ હોય એમ અનુમાન થાય છે, કારણ કોઇપણ જાતના જખમ અથવા હાડકાના ભાગવા ઊપર, એનાં પાંદડાં વાટીને બનાવેલી લુગદી મૂકી તે ઊપર પાટો બાંધવાથી, ગમે તેવો ભયંકર જખમ હોય તોપણ તેમાંથી વહેતું લોહી તટ્ટાજ બંધ થઇ; ત્રણ દિવસમાંજ તે જખમ ભરાઇ આવે છે. દૈન્ય લીલાં પાંદડાંને બદલે સુકાં પાંદડાં મળે તો તેને પાણી સાથે વાટી ઉપયોગમાં લેવાથી પણ તેવીજ અસર કરે છે, માટે

ફરેક ચિકિત્સકે પોતાના ઔષધાલયમાં તેના સંગ્રહ કરતા પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

સંધેરાસો.

સં. સિધેશ્વર. મ. અકંટક શ્વેતશેવરી. હિં. જોત. બં. વૈ-
જયંતી. ઉ. રવાસીન.

વર્ણન—એનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફુટ ઊંચાં થાય છે તેમાં ન્હાની ન્હાની, લીસી અને ચળકાટવાળી ઘણી શાખાઓ હોય છે. પાંદડાં ખાવળની માફક સળી ઊપર આવેલાં હોઈ લંબાઈમાં ૧૧ ઈં-ચથી થોડાંક ટુકાં અને ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. ફુલ આવતી વખતે આ ઝાડની બે જાતો નજરે પડે છે. એક જાતને ધોળાં ફુલ આવે છે, અને બીજાને પીળાં આવે છે. બન્ને જાતનાં ફુલ મોટાં એટલે લગભગ બે ઈંચ વ્યાસનાં હોઈ તે વસંત રૂતુથી ચોમાસા સુધી આવે છે, ત્યાર બાદ શીંગો બેસે છે. જે ચપટી, ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી અને એક ઈંચ જેટલી પહોળી હોય છે. શીંગો કાચી હોય ત્યારે લીલાશ લેતા પીળા રંગની અને સફેદ વાળની રૂવાંટીવાળી હોય છે, પરંતુ પાકે છે ત્યારે ભુરાશ લેતા રાતા રંગની થઈ જાય છે, તેની અંદર લંબગોળ, ભુરા રાતા રંગનાં બંને પાસે જરા દબાએલાં બીજ હોય છે. ધોળાં ફુલવાળી જાતના વળી બે પ્રકાર છે.

પહેલા પ્રકારના ઝાડનાં મૂળની છાલ લાલ હોય છે, પરંતુ અંદરનો ગળ ધોળો હોય છે. એનાં ફુલ બીજા પ્રકારના ઝાડનાં ફુલ કરતાં જરા ન્હાનાં હોય છે અને મૂળીયું ભારે હોય છે.

બીજા પ્રકારનાં ઝાડને જરા મોટાં ફુલ થાય છે, મૂળની છાલ

પીળાશ પડતી ધોળી હોઇ અંદરનો ગળ પીળો થાય છે, આ જાતનું મૂળ પહેલા પ્રકાર કરતાં હલકું હોય છે. આ જાતનાં મૂળીયાં લીલી અને સુકી ખંને સ્થિતિમાં વિશેષ ગુણુકારક છે. પીળાં પુલવાળી જાતનાં મૂળીઆં લીલાં હોય છે ત્યાં સુધીજ ધોળાં ફુલવાળી જાત જેટલાં ગુણુદાયક હોય છે, પરંતુ સુકાઈ ગયા પછી તેટલાં ગુણુદાયક રહેતાં નથી.

સિદ્ધેશ્વરો હિમઃ સ્નિગ્ધઃ પ્રનિય નાહિ વ્રણાપદઃ ॥

વાતવ્યાધિ હરશ્ચૈવ ત્રિદોષામય નાશનઃ ॥

સંધેશરો શિતળ, સ્નિગ્ધ તથા ગાંઠ, નાડી વ્રણ, વાયુનાં દરદો અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પ્રાચિન નિષંટકારોએ માત્ર એના એટલાજ ગુણો વર્ણુવ્યા છે, અને વ્યવહારમાં પણ એનાં પાંદડાં વાટીને થેપલી બનાવી ગડ, ગુમડ, ગાંઠ વિગેરે ઉપર બાંધવા કે જખમ જોપર મૂકવા તથા વાયુથી ઝલા-એલા સાંધાઓ માટે વાટીને પીવાં વિગેરે સાધારણ કામમાં ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સંબંધી શોધખોળ કરનારાઓને એનું મૂળીયું વીંધીના ડંખનું ઝેર ઉતારવાના કામમાં ઘણું અક્સીર માલુમ પડ્યું છે.

નામદાર ગાયકવાડ સરકારના માજી ચીફ મેડિકલ ઓફીસર ડૉક્ટર સર ભાલચંદ્ર દૃષ્ટિા ભાટવડેકર સાહેબે, એ મૂળીઆં સંબંધી પોતાને મળેલા અનુભવનો હેવાલ સને ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં થીઓસોફીસ્ટ પત્રમાં પ્રગટ કરેલો છે, તેનો સાર વાંચકોની ખાત્રી માટે અત્રે આપવામાં આવે છે.

તેઓ સાહેબ જણાવે છે કે સને ૧૮૭૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં

ચાવ બહાદુર જર્નાલન સપ્તારામ ગાડગીલે, વિંછીના ઊતાર તરીકે પંકાતુ એક મૂળીયું મને આવ્યું. આંપધ તરીકે મને આપતા અગાઉ ધણીક વખતે તેઓ સાહેબે અજમાવી જોયું હતું, તેમજ મને પણ તેની પરીક્ષા કરવાના ધણા પ્રસંગ મળ્યા જેમાં હું કવચીતજ નાહિ-મેદ થયો છું. આ પ્રમાણે એ મૂળીઆના ગુણ વિષે અમારા બન્નેની ખાત્રી થઇ, તેથી અમે ધાર્યું કે તેની બોહોળો અજમાયેશ કરવી જોઇએ, એ માટે તેના કકડા આ રાજ્યમાંના ઔપધાલયોમાં મોકલ્યા.

જુદા જુદા ઔપધાલયોમાં થઇને કુલ ૮૦૪ મનુષ્યો ઉપર જુદી જુદી જાતના વીંછીના ડંખ માટે તેને અજમાવવામાં આવ્યું, અને બધે કેકાણે નિયમસર નોંધ રાખી હકીકત માગવામાં આવી; તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે કુલ ૮૦૪ દરદીઓમાંથી માત્ર ૧૧ દર-દીને આરામ થયો નહોતો. આથી જણાય છે કે સેંકડે. ૬૮૬ ને આરામ થએલો છે. અને ૧-૪ ને થયો નથી. આ પરીણામ સંતોષ-કારક છે. માત્ર ૧૧ દરદીને આરામ નહી થવાનું કારણ વખતે દર-દીમાં કે તેના વૈદ્યમાં મંડયા રહેવાની ખામી એજ હશે.

જે મૂળીયામાં આ ગુણ છે તે ક્રીયા ઝાડનું મૂળ છે એ જાણવું આવસ્યકીય છે. ગુજરાતીમાં જેને સંધેસરો અથવા સંધેસરીના ના-મથી ઓળખે છે તે ઝાડનું એ મૂળ હતું. આ સંધેસરીની બે જાત છે. એક ઘોળા કુલવાળી અને બીજી પીળાં કુલવાળી, તેમાં ઘોળાં કુલવાળી વિશેષ ગુણુદાયક નથી. જે કે રાજેશ્વરી નાટકરે આ મૂળીયાંની જાતો મને જુદી પાડીને આપી નહોતી તેથી જે ૮૦૪ દરદી ઉપર અજમાયેશ બતાવેલી છે, તેમાં બધી જાતના મૂળ વપરા-એલાં હતાં; અને તેથી કદાચ ૧૧ દરદીને આરામ નહી થયો હોય.

મી. નાટકર કહે છે કે:—ઝાડમાંથી મૂળીયાં જે વખતે કાપવામાં આવે તેને અનુસરીને તેમાં વધારે ઓછો ગુણ હોય છે. તેઓ કહે છે કે સુર્યાસ્ત થવા માંડે ત્યારે એટલે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા પછીથી સાંજ સુધીમાં એ મૂળીયું કાપવું જેષ્ઠ. વળી તેમના કહેવામાં છે કે બીજા કોઈ દીવસ કરતાં રવીવારે કાપવું ઠીક છે, એનું કારણ સાંજની વખતે ઝાડના તમામ ભાગમાં રસતું ફરવું સમાનતાથી થતું હશે એમ કદાપી હશે.

ઝાડના મૂળમાંથી ત્રણ, ચાર, ચાર તસુના કકડા કાપી તેને ઘોઘને સાફ કરી ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત ઘણી સરળ છે. પરંતુ દેખીતી અશાસ્ત્રિય છે. જ્યાં સુધી વીંછી ચડ્યો હોય ત્યાંથી તે ડાંખ સુધી આ મૂળીયું ફેરવવું. મૂળીયાનો એક છેડો શરીર તરફ શરીરની નજીક પરંતુ અડકે નહીં એટલા અંતરે રાખી ધીમે ધીમે ફેરવવું, અવળી દિશામાં ફેરવવું નહિ, થોડીવાર ફેરવ્યા પછી દરદ ડાંખમાં આવી જાય છે. પછી તે મૂળીયું ડાંખમાંથી દરદ નાશ થાય ત્યાં સુધી ઉપર ધરી રાખવું, એમ કરવા છતાં થોડી વારમાં ડાંખમાંથી દરદ નાશ ન પામે તો એ મૂળીયું પાણીથી ઘસી ડાંખ ઉપર ચોપડવું. આમ કરવાથી જે દરદ પાછું ફેલાય તો પ્રથમ પ્રમાણે મૂળીયું ફેરવતા જઈ જીતારવું.

એ પ્રમાણે કરવાથી ઘણાખરા કેસોમાં માત્ર અડધા કલાકમાં આરામ થઈ જાય છે, પરંતુ જે ડાંખ ભારે હોય છે, તો દરદને ડાંખમાં લાવી મુકવાને એક કલાક અથવા કંઈક વધુ વખત લાગે છે, માટે તેવા પ્રસંગે દરદી અને વૈદ્યે મંડ્યા રહેવું આવશ્યક છે.

જ્યારે મૂળ સુકાર્ધ જાય છે ત્યારે ધાર્મિકો કાયદો કરતું નથી. આટે તેને થોડોવાર ભાંજવી ઊપયોગમાં લેવું જોઈએ.

મારી જાતના અનુભવમાં આજ મૂળીયું ૧૦૦ દરદી ઉપર અજમાવતાં ફક્ત બે દરદીને આરામ થયો નહોતો.

વીંછીના ઝેરના ઊપાયો ઘણા છે પરંતુ તેમાંના ઘણાખરા વખતપર મળી શકતા નથી, જે મળે છે તેઓથી જોઈએ તેવા કાયદો ઘણું કરીને થતો નથી, તેના કરતાં આ ઔષધમાં મુખ્ય કાયદો એ છે કે, જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે ઘણું કરીને મળી શકે છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત સહેલી છે, તેમજ ઘણા વખત મુઘી સગુણ જાળવી શકાય છે, અને તેના ઉપયોગથી સંતોષકારક પરીણામ આવે છે.

ડૉ. સર ભાસ્કર સાહેબના અભિપ્રાય ઉપરાંત અમે પણ ઘણા જાણી વખતથી ઘણા દરદીઓ ઉપર આ મૂળની અજમાયશ કરી છે. અને તેનું પરીણામ ઘણુંજ સંતોષકારક આવ્યું છે. માટે દરેક વાંચકે તેના બોહોળો ઉપયોગ કરી પોતપોતાનો અનુભવ જન હિત માટે પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ.

તત્, મન અને ધનના અથાગ ભોગે પ્રાપ્ત કરેલા જડીયુટ્ટી સંબંધિ જ્ઞાનના સ્વરૂપ ભાગનું દિગ્દર્શન આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે અને બાકીનું જ્ઞાન પ્રસંગોપાત્ પ્રગટ કરવામાં આવશે. કંઈપણ ગુરુ ભાગ રાખ્યા સિવાય જેટલા શુદ્ધ અંતઃકરણથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, તેવાજ શુદ્ધ મનથી દરેક અનુભવિદ્વાન વૈદ્યરાજે પોતપોતાનો અનુભવ પ્રગટ કરવાનો ઉત્સાહ ધર, “ તો બેશક ? થોડાજ સમયમાં આર્થ વૈદ્યકને પોતાની પ્રાચીન દી-સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ. ” હૃથર કૃપાએ એ દિવસ સદ્ય આવે.

અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડબાલી એકેલાં દરદોના
રામખાણ ઉપાયો. ભાગ ૧ લો—સુધારા વધારા સાથેની

ત્રીજી આવૃત્તિ કિંમત. રૂ. ૦—૧૦—૦

,, ,, ભાગ બીજો, દ્વિતીયાવૃત્તિ રૂ. ૦—૧૦—૦

,, ,, ભાગ ત્રીજો, ,, રૂ. ૦—૧૦—૦

,, ,, ભાગ ચોથો, ,, રૂ. ૦—૧૦—૦

,, ,, ભાગ પાંચમો, ,, રૂ. ૦—૧૦—૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય મુખે ભોગવવાની

વિદ્યા રૂ. ૦—૧૨—૦

પશુ ચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો દોરોનો પ્રાણ લેનારો

દરદોના અકસીર દવાઓ રૂ. ૧—૧—૦

પક્ષેગ અથવા મરકી અને ના અનુનવ મેદ્દ ઉપાયો

રૂ. ૦—૮—૦

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા ભૂ

ભવિષ્ય, અને વર્તમાનકાળનો વાનો જાણવાની હાથરી શક્તિ પ્રા

કરવાની સરળ ક્રિયાઓ રૂ. ૦—૮—

અમૂલ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુ

રહસ્ય સમજાવનારી જ્ઞાન કથાઓ રૂ. ૦—૩—

પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ૪ આના વધુ-પોષ્ટક

દરેક પુસ્તકનું જીલું.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તલોદ-એ, પી. રેલ્વે

